

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

J.Sh.Tuxtabaev

Zamonaviy xavfsizlik bo'yicha tadqiqotlar

fanidan o'quv qo'llanma

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi oliy o'quv yurtlarining 5A232401 - “Iqtisodiy xavfsizlik” ta'lim mutaxassisligi bo'yicha ta'lim olayotgan talabalar uchun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan

Bilim sohasi: 200000 – Ijtimoiy soha, iqtisod va huquq

Ta'lim sohasi: 230000 – Iqtisod

Ta'lim yo'nalishi: 5A232401 – Iqtisodiy xavfsizlik

Toshkent – 2021

UO'K:
KBK

J.Sh.Tuxtabaev. Zamonaviy xavfsizlik bo'yicha tadqiqotlar. O'quv qo'llanma. Toshkent. TDIU, 2021. - 266 b.

Ж.Ш.Тухтабаев. Исследования современной безопасности. Учебное пособие. Ташкент. ТГЭУ, 2021. – с. 266.

J.Sh.Tukhtabaev. Contemporary security studies. Textbook. Tashkent. TSUE, 2021. – p. 266.

Taqrizchilar:

T.Bekmurodov - i.f.n., O'zbekiston Milliy Universiteti dotsenti;

A.Yadgarov – i.f.n., dotsent, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti “Iqtisodiy xavfsizlik” kafedrasida dotsenti.

O'quv qo'llanmada zamonaviy xavflar va ularni bartaraf etishning nazariy asoslari va ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan mavzular yoritilgan. Ushbu mavzularda zamonaviy xavfsizlikga oid tushunchalarning mohiyati, ularning o'ziga xos xususiyatlari va namoyon bo'lish shakllari, mamlakat xavfsizligini ta'minlashda biotizim xavfsizligi va axborot xavfsizligini ta'minlash yo'llari, mintaqalarda ekologik xavfsizlikni ta'minlash omillari, milliy va xalqaro xavfsizligiga tahdidlar, demografik va shaxs xavfsizligi, davlatning iqtisodiy xavfsizligi va uni ta'minlash vositalari, zamonaviy xavfsizlikni ta'minlashning tashkiliy-iqtisodiy asoslari tahlil qilingan.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan 5A232401 - “Iqtisodiy xavfsizlik” mutaxassisligi bo'yicha ta'lim olayotgan talabalar uchun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan, shuningdek, zamonaviy xavfsizlik bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar, professor-o'qituvchilar, izlanuvchilar va shu sohaga qiziquvchi ko'p sonli kitobxonlarga mo'ljallangan.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi yo'nalishlari bo'yicha o'quv-uslubiy birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi kengashning 2021 yil _____-sonli qarori bilan nashr etishga ruxsat berildi.

ISBN 978–9943–

© «_____» nashriyoti, 2021
© J.Sh.Tuxtabaev. 2021

MUNDARIJA

KIRISH		
1- BOB	“ZAMONAVIY XAVFSIZLIK BO‘YICHA TADQIQOTLAR” FANINING PREDMETI, MAQSADI, VAZIFASI VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI	
1.1.	“Zamonaviy xavfsizlik bo‘yicha tadqiqotlar” fanining predmeti, ob‘ekti va maqsadi	
1.2.	“Zamonaviy xavfsizlik” va “iqtisodiy xavfsizlik” tushunchalarining mohiyati	
1.3.	Zamonaviy xavfsizlikning turlari va tarkibiy elementlari	
2-BOB	XAVFSIZLIKNI TAMINLASHDA MAMLAKATNI BIOTIZIM XAVFSIZLIGINI TA‘MINLASH YO‘LLARI	
2.1.	Energiya turlari haqida tushuncha	
2.2.	Mamlakatda bioenergiya manbalarini shakllantirish	
2.3.	Biotizim munosabatlarini amalga oshirish	
2.4.	Biotizimni ta‘minlash omillari va an‘anaviy energiya turlarini o‘rganish	
2.5.	Biotizim xavfsizligini ta‘minlash choralari	
2.6.	Zamonaviy elektr ta‘minoti manbalari va o‘ziga xos xususiyatlari	
2.7.	Elektr energiya manbalari turlari va rivojlantirish yo‘llari	
3- BOB	MINTAQALARDA EKOLOGIK XAVFSIZLIKNI TA‘MINLASH OMILLARI	
3.1.	Mintaqadagi ekologik muammolar	
3.2.	Ekologik xavf-xatarlarni aniqlash	
3.3.	Mintaqalarda sanoat korxonalarining ekologiyaga salbiy tasiri	
3.4.	Ekologik xavfsizlikni ta‘minlash	
3.5.	Sanoat korxonalarini rivojlanishi natijasida ekologiyaga salbiy ta‘sirini kamaytirish	
4- BOB	MAMLAKATDA AXBOROT XAVFSIZLIGINI TA‘MINLASH YO‘LLARI	
4.1.	Xavfsizlikni ta‘minlashda axborot xavfsizligini o‘rni	
4.2.	Mamlakatda axborot xavfsizligini ta‘minlash yo‘llari	
4.3.	O‘zbekistonda axborot xavfsizlikni ta‘minlashning ustuvor yo‘nalishlari	
5- BOB	MILLIY VA XALQARO XAVFSIZLIK	
5.1.	Milliy va xalqaro xavfsizlik erkinliklari va iqtisodiy mustaqilligi	
5.2.	Milliy va xalqaro xavfsizlik manfaatlari va uning xavfsizligiga tahdidlar	
5.3.	Milliy va xalqaro xavfsizlik ijtimoiy-iqtisodiy xavfsizligini	

	ta'minlash yo'llari va vositalari	
6- BOB	DEMOGRAFIK XAVFSIZLIK IJTIMOYIY INDIKATOR SIFATIDA	
6.1.	Demografik muammolarni o'rganish	
6.2.	Mintaqalarda aholini o'sishini hisobga olish	
6.3.	Aholining yosh-jins piramidasi va takror barpo bo'lishi	
6.4.	Aholini ijtimoiy muhofaza qilish masalalari	
6.5.	Aholi turmush darajasining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati	
6.6.	Aholining turmush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi	
6.7.	Aholining turmush darajasini oshirish mexanizmi	
7- BOB	ZAMONAVIY XAVFSIZLIKNI TA'MINLASHNING TASHKILIY-IQTISODIY ASOSLARI	
7.1.	Zamonaviy tahdidlar turlari va tasnifi	
7.2.	Tashqi tahdidlarning turlari va tasnifi	
7.3.	Zamonaviy tahdidlarni keltirib chiqaruvchi omillar va ularning salbiy oqibatlarini	
8- BOB	INSON XAVFSIZLIGI VA DAVLATNING IQTISODIY XAVFSIZLIGI	
8.1.	Shaxs xavfsizligi	
8.2.	Inson manfaatlari va ularga tahdidlar	
8.3.	Inson xavfsizligi sohasidagi iqtisodiy tahdidlar	
8.4.	Davlatning iqtisodiy xavfsizligi va uni ta'minlash vositalari	
8.5.	Pul muomalasini mustahkamlash yo'llari	
8.6.	Banklar xavfsizligini ta'minlashning ustuvor yo'nalishlari	
GLOSSARIYLAR		
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI		

СОДЕРЖАНИЕ

ВВЕДЕНИЕ		
Глава 1	ПРЕДМЕТ, ЦЕЛЬ, ЗАДАЧИ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ НАУКИ «ИССЛЕДОВАНИЯ СОВРЕМЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ»	
1.1.	Предмет, объект и цель предмета исследования современной безопасности	
1.2.	Сущность понятий «современная безопасность» и «экономическая безопасность»	
1.3.	Виды и компоненты современной безопасности	
Глава 2	ПУТИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ БИОСИСТЕМНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ СТРАНЫ ПРИ ОБЕСПЕЧЕНИИ БЕЗОПАСНОСТИ	
2.1.	Понятие о видах энергии	
2.2.	Формирование биоэнергетических источников в стране	
2.3.	Реализация биосистемных взаимоотношений	
2.4.	Изучение факторов питания биосистем и традиционных источников энергии	
2.5.	Меры безопасности биосистемы	
2.6.	Современные источники энергии и их особенности	
2.7.	Виды источников энергии и пути развития	
Глава 3	ФАКТОРЫ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В РЕГИОНАХ	
3.1.	Экологические проблемы в регионе	
3.2.	Выявление экологических опасностей	
3.3.	Негативное влияние промышленных предприятий на окружающую среду в регионах	
3.4.	Обеспечение экологической безопасности	
3.5.	Снижение негативного воздействия на окружающую среду в результате развития промышленных предприятий	
Глава 4	СПОСОБЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В СТРАНЕ	
4.1.	Роль информационной безопасности в обеспечение безопасности	
4.2.	Способы обеспечения информационной безопасности в стране	
4.3.	Приоритетные направления информационной безопасности в Узбекистане	
Глава 5	НАЦИОНАЛЬНАЯ И МЕЖДУНАРОДНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ	

5.1.	Национальная и международная безопасность, свобода и экономическая независимость	
5.2.	Интересы национальной и международной безопасности и угрозы ее безопасности	
5.3.	Пути и средства обеспечения социально-экономической безопасности национальной и международной безопасности	
Глава 6	ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ КАК СОЦИАЛЬНЫЙ ПОКАЗАТЕЛЬ	
6.1.	Изучение демографических проблем	
6.2.	Учёт прироста населения в регионах	
6.3.	Возрастно-половая пирамида и восстановление населения	
6.4.	Вопросы социальной защиты	
6.5.	Социально-экономическое значение уровня жизни населения	
6.6.	Система показателей отражающая уровень жизни населения	
6.7.	Механизм повышения уровня жизни населения	
Глава 7	ОРГАНИЗАЦИОННО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОВРЕМЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ	
7.1.	Типы и классификация современных угроз	
7.2.	Типы и классификация внешних угроз	
7.3.	Факторы и их негативные последствия современных угроз	
Глава 8	ЧЕЛОВЕЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ ГОСУДАРСТВА	
8.1.	Безопасность личности	
8.2.	Человеческие интересы и угрозы	
8.3.	Экономические угрозы безопасности человека	
8.4.	Экономическая безопасность государства и средства ее обеспечения	
8.5.	Способы усиления денежного обращения	
8.6.	Приоритетные направление обеспечения безопасности банка	
ГЛОССАРИИ		
СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ		

KIRISH

Milliy va xalqaro rivojlanishda xavfsizlik masalasi alohida o'ringa ega bo'lib, uning holati turli ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy qarorlarni qabul qilishda muhim o'rin tutadi. Ma'lumki, xavfsizlikni ta'minlash har bir davlat uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Xavfsizlikni ta'minlashning dolzarbligi uning milliy va mintaqaviy xavfsizligi, barqarorlikni ta'minlash masalalari, jahon hamjamiyatining zamonaviy sharoitlarida asosiy tahdid va xavfsizlik tizimidagi har qanday o'zgarishlar turli xavf-xatar va tahdidlarning namoyon bo'lishi bilan birga kechadi. Shuning uchun xavfsizlikni ta'minlash, unda bo'ladigan zamonaviy tahdidlarni oldini olish masalasi yuzaga keladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2017 yil 7 fevralda qabul qilingan “O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi”dagi PF-4947-sonli Farmoniga muvofiq tasdiqlangan dasturning “Iqtisodiyotni yanada rivojlanirish va liberallashtirish” deb nomli uchinchi yo'nalish 3.2-bandida “Tarkibiy o'zlashtirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish” vazifalari belgilangan. Dasturning 5-bo'limi “Xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash hamda chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy tashqi siyosat sohasidagi ustuvor yo'nalishlar” nomli yo'nalishning 5.1-bandida “O'zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy tuzumi, suverentiteti, hududiy yaxlitligini muhofaza qilish; axborot xavfsizligini ta'minlash va axborotni himoya qilish tizimini takomillashtirish, axborot sohasidagi tahdidlarga qarshi o'z vaqtida va munosib harakatlarni tashkil etish; davlatning mudofaa qobiliyatini mustahkamlash, O'zbekiston qurolli kuchlarining jangovor qudrati va salohiyatini oshirish; atrof-tabiiy muhit, aholi salomatligi va genefondiga zarar yetkazadigan ekologik muammolarning oldini olish; favqulodda vaziyatlarning oldini olish va bartaraf etish; favqulodda vaziyatlarning oldini olish va bartaraf etish tizimini takomillashtirish” kabi vazifalar belgilangan. Shundan kelib chiqib qayd etish lozimki, mamlakatimizda zamonaviy xavfsizlikni ta'minlashning ilmiy va amaliy asoslarini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Shu boisdan, mazkur o'quv qo'llanmada zamonaviy

xavfsizlikni ta'minlashning institutsional yo'nalishlari bo'yicha maqsad va vazifalar bayon etilgan¹.

Zamonaviy xavfsizlik bo'yicha tadqiqotlar fanining maqsadi talabalarga ichki va xalqaro xavfsizlikka tahdidlarning murakkab tabiati va davlatlar ularga qanday munosabatda bo'lishini o'rganadi. Xavfsizlik tadqiqotlarining an'anaviy yo'nalishi urush fenomeniga aylangan bo'lsa-da, so'nggi yigirma yil ichida ushbu sohaning ulkan o'sishi va kengayishi kuzatildi. Ba'zi olimlar harbiy kuchning tahdidini, ishlatilishini va uni boshqarishni o'rgangan bo'lsa, boshqalari terrorizm, uyushgan jinoyatchilik va isyon yoki qurolli isyon kabi siyosiy zo'ravonlikning turli shakllarini o'rganganlar. Ushbu sohadagi tadqiqotlar, shuningdek, mudofaa va tashqi siyosati, xalqaro munosabatlarning an'anaviy nazariyalari, milliy va mintaqaviy ishlarning qiyosiy tahlili, etika va axloqiy munosabatlar bo'yicha tadqiqotlarni o'z ichiga oladi.

Zamonaviy xavfsizlik bo'yicha tadqiqotlar fanida xavfsizlik siyosati va qurol savdosi, qaroqchilik, ommaviy qirg'in qurollari uchun materiallar va texnologiyalar tarqalishi kabi transmilliy muammolar o'rganadi. “Zamonaviy xavfsizlik bo'yicha tadqiqotlar” fani o'z ichiga quyidagi vazifalarni oladi:

- birinchidan, zamonaviy xavfsizlik bo'yicha tadqiqotlar va uning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish;
- ikkinchidan, sanoat korxonalarini shaharlarni ekologik holatga salbiy ta'sir etuvchi ichki va tashqi tahdidlarni aniqlash;
- uchinchidan, respublika iqtisodiyoti taraqqiyotining xarakterli xususiyatlarini o'rganish va rivojlanish istiqbollari belgilash;
- to'rtinchidan, xavfsizlikni ta'minlashda mamlakatni energiya ta'minoti bilan ta'minlash yo'llari yo'llarini belgilash;
- beshinchidan, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning xorij tajribasini o'rganish va mamlakatimiz axborot xavfsizligini ta'minlash yo'llari sharoitiga mos keladigan jihatlarni

---

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida”gi 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni.

qo'llash. Shuningdek, “Zamonaviy xavfsizlik bo'yicha tadqiqotlar” fan kursi maxsus mutaxassislik fanlardan biri bo'lib, boshqa mutaxassislik kurslarni chuqur o'rganishda asos bo'lib xizmat qiladi.

Ushbu o'quv qo'llanma xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlarning mazmun va mohiyatini hamda uni qo'llashda xalqaro konventsiya va normativ hujjatlariga, O'zbekiston Respublikasida qabul qilingan qonunlarga, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev asarlariga, farmon va qarorlariga, Vazirlar Mahkamasining qarorlariga asoslanadi.

O'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish Kontseptsiyasi talablari va Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi yo'nalishlari bo'yicha o'quv-uslubiy birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi kengashning qarori bilan tasdiqlangan hamda kredit modul tizimi asosida ta'lim olayotgan 5A232401 - “Iqtisodiy xavfsizlik” ta'lim mutaxassisligining “Zamonaviy xavfsizlik bo'yicha tadqiqotlar” fanining o'quv fan dasturi asosida yozilgan bo'lib, ushbu o'quv qo'llanmada o'qitishning yangi ta'lim texnologiyasidan foydalanilgan holda har bir mavzu bo'yicha maqsad, mazmuni, mohiyati va ahamiyati yoritilgan hamda mavzu bo'yicha nazorat va muhokama uchun savollar, tayanch iboralar, glossariylar va foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati keltirilgan.

“Zamonaviy xavfsizlik bo'yicha tadqiqotlar” fanining o'quv qo'llanmasi asosan oliy o'quv yurtlarining magistratura ta'lim mutaxassisligining 5A232401 – Iqtisodiy xavfsizlik talabalari uchun mo'ljallangan. Bundan tashqari, zamonaviy xavfsizlik muammolari bilan shug'ullanuvchi professor-o'qituvchilar, talabalar, tadqiqotchilar, ilmiy izlanuvchilar hamda xavfsizlikni ta'minlovchi soha xodimlari ham foydalanishlari mumkin. Ushbu o'quv qo'llanma zamonaviy xavfsizlik bilan bog'liq muammolar, masalalar va ularni echish uchun imkoniyatlarini kengaytirishga yordam beradi degan fikrdamiz.

Muallif “Zamonaviy xavfsizlik bo'yicha tadqiqotlar” fanining o'quv qo'llanmasi sifatida unga bildirilgan fikr, mulohazalar hamda takliflarni minnatdorlik bilan qabul qiladi va samimiy tashakkur bildiradi.

1-BOB. “ZAMONAVIY XAVFSIZLIK BO‘YICHA TADQIQOTLAR” FANINING PREDMETI, MAQSADI, VAZIFASI VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

1.1. “Zamonaviy xavfsizlik bo‘yicha tadqiqotlar” fanining predmeti, ob‘ekti va maqsadi

Mamlakat iqtisodiyotini rivojlanishida xavfsizlik alohida o‘ringa ega bo‘lib, uning holati turli ijtimoiy-iqtisodiy qarorlar qabul qilishda muhim o‘rin tutadi. Bizga ma‘lumki, mamlakat xavfsizligini ta‘minlash har bir davlat uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Xavfsizlikni ta‘minlashning dolzarbligi uning milliy xavfsizligi, barqarorlikni ta‘minlash masalalari, jahon hamjamiyatining zamonaviy sharoitlarida asosiy tahdid va iqtisodiy tizimdagi har qanday o‘zgarishlar turli xavf-xatar va tahdidlarning namoyon bo‘lishi bilan birga kechadi. Shuning uchun xavfsizlikni ta‘minlash, unda bo‘ladigan tahdidlarning oldini olish masalasi yuzaga keladi.

“Zamonaviy xavfsizlik bo‘yicha tadqiqotlar” fanining predmeti - bir tomondan iqtisodiy tizimning ob‘ektiv himoyalanih hususiyatlari, unga xavf soladigan kuch va omillarga qarshi turish mexanizmini, ikkinchi tomondan, davlatning himoyachi sifatidagi funksiyalari, shu maqsadda tashkil etiladigan institutlardan iborat.

“Zamonaviy xavfsizlik bo‘yicha tadqiqotlar” fanining ob‘ekti - mamlakat iqtisodiyoti va unda amalga oshadigan jarayonlardan iborat. Xususan, tabiiy boyliklar, inson resurslari, mehnatga layoqatli aholi, ishlab chiqarish fondlari, ko‘chmas mulk, moliyaviy resurslar, xo‘jalik tizimlari, mintaqalar, oila va inson kabi omillar iqtisodiy xavfsizlik o‘rganadigan ob‘ektlar bo‘lib hisoblanadi.

Zamonaviy xavfsizlik bo‘yicha tadqiqotlar fanining maqsadi xavfsizlikni o‘rganish orqali xavfsizlikni ta‘minlash va uning shakllanishini baholashga oid nazariy bilim va amaliy ko‘nikmalarga ega bo‘lgan zarur bilimlar bilan qurollantirishdan iborat. Ushbu fan o‘z oldiga quyidagi vazifalarni quyadi:

- zamonaviy xavfsizlik bo‘yicha tadqiqotlarning nazariy asoslarini o‘rganish;

- zamonaviy xavfsizlik bo'yicha tahdidlarni aniqlash, tahlil qilish uslublari va vositalarini muntazam tushunib borish;

- zamonaviy xavfsizlik bo'yicha tahdidlarni bartaraf etish usullarini o'zlashtirish;

- zamonaviy xavfsizlik bo'yicha belgilovchi ko'rsatkichlari tizimidan foydalanib tahlil qilish va ularni baholash bo'yicha ko'nikmalarni shakllantirish;

- turli darajadagi zamonaviy xavfsizlikning ziddiyatini hisobga olgan holda xavfsizlikni ta'minlashning alohida yo'nalishlarini strategik va taktik boshqaruv qarorlarining samaradorligini baholash va rivojlanish usullarini o'zlashtirib, mavjud muammolar bo'yicha yechimlar qabul qilishdan iboratdir.

Xavfsizlik muammosi mustaqil davlatchilikning shakllanishi va jamiyatda ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy manfaatlarining qaror topishi bilan bir paytda vujudga keladi. Chunki shu vaqtdan boshlab, barqarorlik, rivojlanish bilan bir qatorda xavf-xatar, turli-tuman tahdidlar ham paydo bo'lib, ularni hisobga olish, ularga asoslanib, davlat strategiyasi va siyosatini ishlab chiqish hamda amalga oshirish mamlakat xavfsizligini ta'minlashning muhim sharti hisoblanadi.

“Xavfsizlik” tushunchasi Rober ma'lumotnomasiga ko'ra 1190 yilda paydo bo'ldi. Bu tushuncha o'zini har qanday xavf-xatardan himoyalangan deb hisoblovchi inson ruhining xotirjam holatini ifodalagan². Ushbu ma'noda mazkur tushuncha G'arbiy Evropa halqlari leksikonida XVII asrgacha qo'llangan. Tarixning keyingi davrlarida davlat tuzilmalarining shakllanishi bilan bog'liq ravishda xavfsizlik tushunchasi moddiy, siyosiy va iqtisodiy sohalarda davlat qurilishi, boshqarish organlari tendensiyalariga mos keladigan real xavf-xatar (jismoniy va ma'naviy)ning yo'qligi natijasida vujudga keladigan tinchlik holati ma'nosini anglatgan³.

XX asrning oxirlariga kelib, “xavfsizlik” va “milliy xavfsizlik” tushunchalari bizning leksikonimizda tez-tez qo'llana boshladi. Bu insoniyat rivojlanishining murakkablashuvi, yadro, atom va boshqa ommaviy qirg'in qurollarining keng tarqalishi,

---

² Основы экономической безопасности. – М., 1996. - с. 3.

³ Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. – М.: изд-во РАГС, 2001. - с. 8.

ekologik vaziyatning og'irligi, yangi xavfli kasalliklarning vujudga kelishi, terrorizm xavfining kuchayishi, totalitar tuzum emirilganidan keyin dunyoning qarama-qarshi qutblarga bo'linishi barham topgandan keyingi davlatlar o'rtasidagi muvozanatning buzilishi, yangi mustaqil davlatlarning paydo bo'lishi, ularda bozor islohotlarining amalga oshirilishi bilan izohlanadi. Dunyodagi bunday o'zgarishlar xavfsizlik, umumiy va milliy xavfsizlik muammolariga bo'lgan e'tiborni yanada kuchaytirdi.

“Xavfsizlik” tushunchasi ko'p qirrali bo'lib, turli ma'nolarda talqin etiladi. O'zbek tilining izohli lug'atida “xavf - qo'rqinch, qo'rqish, vohima, hadiksirash, biror xatarli hodisa yoki falokat sodir bo'lish ehtimoli, xatar, xavotirlanish, xavfsirash, xavotir, tashvish” ma'nosida, “xavfsizlik – xavf-xatarning yo'qligi, xavf bo'lmagan holat, xavfsizlik t'minlangan”, deb ta'rif berilgan⁴.

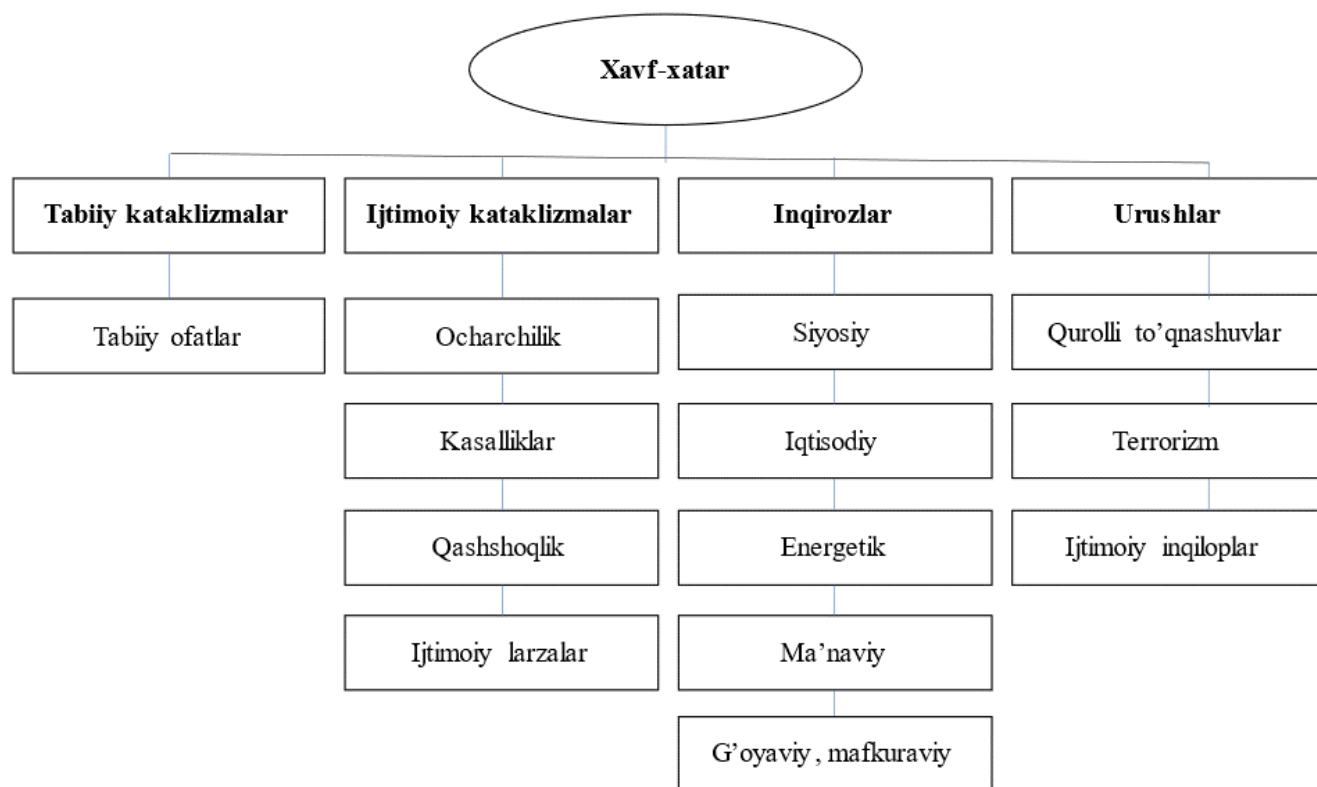
Xavfsizlik insoniyat hayotining turli sohalarida vujudga keladigan xavf-xatardan himoyalani, kafolatlanish ma'nosini anglatadi. Xavf-xatar esa davlat va jamiyat rivojlanishiga, normal amal qilishiga tahdid soluvchi potensial yoki real kuch, omil hisoblanadi. Xavf sabab-oqibat nuqtai-nazardan shaxsning hayoti va sog'lig'iga bevosita ziyon etkazuvchi hamda mamlakat yer maydonining qisqarishi yoki yomonlashuvi, ijtimoiy va ma'naviy turmush tarzining buzilishi, emirilishi bilan bog'liq xavf bo'lishi mumkin. Vujudga kelishi manbalariga ko'ra xalqaro, milliy, lokal (hududiy), xususiy (korxonalar va shaxsga doir) xavflarga ajratiladi. SHuningdek, inson hayoti sohalarini va faoliyati turlari bo'yicha ham xavfning namoyon bo'lish shakllari o'rganiladi⁵.

Xavf-xatar namoyon bo'lishining keskin shakllariga tabiiy, ijtimoiy kataklizmalar, portlashlar va larzalar, krizislar, tangliklar, revolyusiya, qo'zg'olon, isyon, urush, qurolli to'qnashuvlar kiradi (1-rasm).

---

⁴ O'zbek tilining izohli lug'ati: 80000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi. J. IV. Tartibot-Shukur. Tahrir hay'ati. T.Mirzayev (rahbar) va boshq.: O'zR FA Til va adabiyot in-ti. – T.: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. – 372 b.

⁵ Экономическая безопасность: учебник для вузов // Под общ. ред. Л.П.Горчаренко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2018. – с. 9.

1-rasm. Xavf-xatar namoyon bo‘lishining keskin shakllari

Xavfsizlik ko‘p qirrali bo‘lib, u butun insoniyat, davlat yoki iqtisodiy tizimning normal faoliyat yuritishi, rivojlanishi uchun noxush, salbiy, zararli ta’sirlardan, xavf-xatarlardan saqlanish, himoyalanih holatini ifodalaydi. Xavfsizlik umumiy tarzda ziyon etkazish uchun potensial sharoitlarning yo‘qligi, xavfdan saqlanish, himoyalanih va ishonchlilikni anglatadi. Bu tushuncha kishilar va jamiyat hayot faoliyatining aniq spetsifik sohalarida o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘ladi.

Xavfsizlik qanday sohada, qanday shakl va qiyofada namoyon bo‘lmasin ularning barchasi umumiylik xususiyatiga egadir. Umuman, xavfsizlik xavf-xatardan himoyalanih sharti va strategiyasi sifatida ijtimoiy tizim, shaxs, jamiyat va davlat hayot-faoliyatining normal amal qilishini ta’minlashga yo‘naltirilgan bo‘ladi⁶.

Zamonaviy havfsizlik bo‘yicha tadqiqotlar fanining predmeti - tadqiqot harakatlari yo'naltirilgan va ma'lum tadqiqot qoidalarini qo'llagan holda havfsizlik bo'yicha ilmiy bilimlar tizimini shakllantirishga qaratilgan tadqiqotdir.

⁶ Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. – М.: Изд-во РАГС, 2001. - с. 7.

Xavfsizlik fanlari predmeti sifatida ijtimoiy va davlat hayotining deyarli barcha masalalari, shuningdek tabiatdagi va texnik tizimdagi hodisa va jarayonlarni kuzatish mumkin bo'lgan fikrlar majmui.

Boshqa tomondan, xavfsizlik sub'ekti faqat ma'lum qadriyatlar va manfaatlarga ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatadigan (xavfsizlik hodisalari deb ataladigan) ijtimoiy, tabiiy va texnik va texnologik hodisalarni o'z ichiga oladi degan fikrlar mavjud.

Keng ma'noda zamonaviy xavfsizlik bo'yicha tadqiqotlari predmeti turli xil xavfsizlik darajalari (individual, ijtimoiy va davlat, xalqaro hamjamiyat, insoniyat) turli xil ijtimoiy sohalardagi xavfsizlikdir. Bu fan xavfsizlikni himoya ob'ektlarining hayotiy qadriyatlari va manfaatlarini amalga oshirish, saqlash, takomillashtirish va ularni tashqi tomondan kelib chiqadigan yoki ular ichida yaratilgan turli xil tahdidlardan himoya qilishdir. Tor ma'noda, bu turli xil himoya ob'ektlarining himoya qiymatlariga tahdidlarning manbalari, shakllari, tashuvchilari va oqibatlarini, shuningdek, shaxs, jamiyat, davlat yoki xalqaro hamjamiyat foydalanadigan funktsiya, tashkilot va tizimdir.

Zamonaviy xavfsizlik bo'yicha tadqiqotlar fani quyidagilarni tekshirishni o'z ichiga oladi:

- xavfsizlik bo'yicha tadqiqotlar kontseptsiyasi va rivojlanishi;
- xavfsizlik bo'yicha tadqiqotlar yo'nalishlari va nazariy yondashuvlari;
- xavfsizlikning uslubiy asoslari va ilmiy tarkibiy qismlari;
- xavfsizlikni an'anaviy va zamonaviy tushunish;
- xavfsizlik tushunchalari;
- xavfsizlik sohasidagi nodavlat sub'ektlar faoliyati;
- tahdid qiluvchi hodisalar tushunchasi, tuzilishi va tasnifi.

Zamonaviy xavfsizlik bo'yicha tadqiqotlar boshqa ilmiy soha fanlari hamda sohalar bilan bog'liqdir. Masalan, konstitutsiyaviy huquq, davlat va huquq nazariyasi, davlat va huquq tarixi, siyosiy tizimlar va xalqaro huquq, siyosatshunoslik. Milliy qadriyatlar (suverenitet, hududiy yaxlitlik, mustaqillik, fuqarolarning erkinligi va huquqlari, huquqiy

tartib), milliy xavfsizlik tizimi (davlat boshqaruvini tashkil etish) va xavfsizlik sohasida xalqaro hamkorlik.

Bilimlarning nazariy darajadan amaliy darajagacha bo‘lgan harakati nazariy darajalardan farq qiluvchi yangi ob‘ektlarning paydo bo‘lishi bilan birga kechadi. Zamonaviy xavfsizlik bo‘yicha tadqiqotlarlar fanining ob‘ekti – bu sub‘ekt faoliyati yo‘naltirilgan, sub‘ektga uning predmetli-amaliy va bilish faoliyatida qarshi qo‘yiladigan narsa. Ob‘ekt sifatida inson ongidan mustaqil ravishda mavjud bo‘lgan va inson faoliyatiga kiritilgan narsalar ishtirok etadi. Ijtimoiy jarayonda jamiyatning o‘zi uning xilma-xilligi va birligida, ishlab chiqarish jarayonida esa - tarkibiy tashkiliy-iqtisodiy aloqalari bo‘lgan xavfsizlik va boshqalar ob‘ekt hisoblanadi.

Zamonaviy xavfsizlik bo‘yicha tadqiqotlarlar fanining sub‘ekti – bu ob‘ektga yo‘naltirilgan faollik va harakat manbasi, bilish va predmetli-amaliy faoliyat vositasidir. SHu bilan birga, sub‘ektning faol faoliyati ob‘ektiv voqelikning bir bo‘lagi hali to‘liq bo‘lmasligi mumkin bo‘lgan, lekin ijodiy o‘zgarishi mumkin bo‘lgan ob‘ekt vazifasini bajaradigan shart hisoblanadi. Sub‘ekt sifatida xavfsizlikni ta‘minlashning maqsadlari, vositalari, usullari va vazifalari to‘g‘risida qarorlar qabul qilish huquqiga ega bo‘lgan xavfsizlik tomonidan ajratilgan maxsus guruhlar ishtirok etadi.

1.2. “Zamonaviy xavfsizlik” va “iqtisodiy xavfsizlik” tushunchalarining mohiyati

Zamonaviy dunyoda xavfsizlikni ta‘minlash vazifasi murakkab siyosiy, ilmiy texnika va ijtimoiy-iqtisodiy muammo hisoblanadi. Xavfsizlikning o‘zi murakkab bo‘lganligi sababli, ko‘p omilli ierarxik hodisalarni tashkil qiladi.

Xavfsizlikning muhim tarkibiy qismi, uni ta‘minlashning eng muhim sharti yoki omili, ko‘rsatkichi iqtisodiy xavfsizlikdir. “Taniqli rus iqtisodchisi L.I.Abalkin ushbu tushuncha mohiyatini ochib beruvchi uch elementni ko‘rsatib bergan:

- iqtisodiy mustaqillik. Hozirgi jahon xo‘jaligi sharoitida iqtisodiy mustaqillik

absolyut xarakterga ega emas, chunki xalqaro mehnat taqsimoti milliy iqtisodiyotlarni bir-biriga o‘zaro bog‘liq qilib qo‘yadi. Bunday jarayonda iqtisodiy mustaqillik davlatning iqtisodiy resurslar ustidan nazorat o‘rnata olish imkoniyatini, jahon savdosi, kooperatsiya aloqalari, ilmiy-texnika yutuqlarini ayirboshlashda teng ishtirok etish va raqobatbardoshlikni ta‘minlaydigan ishlab chiqarish, samaradorlik va sifat darajasiga erishishni anglatadi;

- milliy iqtisodiyotning barqarorligi. Bu shaklidan qati nazar mulkchilikning himoya qilinishi, tadbirkorlik faolligi uchun ishonchli sharoit va kafolatlarning yaratilishi, mamlakatdagi holatning yomonlashuviga, beqarorlikka olib keluvchi omillarning jilovlanishini (ya‘ni iqtisodiyotdagi kriminal tuzilmalarga qarshi kurash, daromadlar taqsimlanishida jiddiy farqlar, tabaqalanishning kelib chiqishi, ijtimoiy ziddiyatlarning keskinlashib ketishiga yo‘l qo‘ymaslik) taqozo etadi;

- o‘z-o‘zidan rivojlanish va taraqqiy etishga qodirlik. Bu esa investitsiyalar va innovatsiya uchun qulay muhitning yaratilishi, ishlab chiqarishning muntazam modernizatsiyalashuvi, yangilanishi va takomillashib borishi hamda xodimlarning bilim, kasb-malaka, umumiy madaniy darajalarining o‘sib borishi milliy iqtisodiy barqarorlik mavjudligining zaruriy shartiga aylanishini ifodalaydi⁷ (2-rasm).

2-rasm

Iqtisodiy xavfsizlik mazmuni

Ushbu fikrlarga asoslanga holda “iqtisodiy havfsizlik” tushunchasini milliy iqtisodiyot mustaqilligi, uning barqarorligi, mustahkamligi, doimo yanilanishga va o‘z-

⁷ Спанов М. Экономическая безопасность: сущность, критерии, формы // Транзитная экономика, 1998. – с. 3.

o'zidan takomillashib borishga qodirligini ta'minlovchi shart-sharoitlar va omillar yig'indisi, deb ta'riflash mumkin.

Iqtisodiy xavfsizlik iqtisodiyotning turli sub'ektlariga tegishli bo'lib, ular quyidagilardan iborat: alohida fuqarolar, xususiy tadbirkorlik, biznes, davlat korxonalari, milliy iqtisodiyot, davlat.

Ichki iqtisodiy sohalarda xavfsizlik tabiiy, texnikaviy-iqtisodiy, infratuzilmaviy, ijtimoiy, mikro va makroiqtisodiy rivojlanishning boshqa omillari, shuningdek, beqarorlik, tanglikni keltirib chiqaruvchi ichki va tashqi tahdidlar ta'siridan himoya qiluvchi ichki immunitetlar bilan bog'liqdir.

Tashqi iqtisodiy sohadagi xavfsizlik mamlakatning jahon bozoridagi raqobatbardoshligi, milliy valyutasi barqarorligi, davlatning moliyaviy ahvoli bilan tavsiflanadi.

Turli iqtisodiy tahdidlar, noxush holatlar oqibatida ko'rilgan zararlarning o'rnini qoplash uchun zarur bo'lgan xarajatlarni prognoz qilish ham muhim ahamiyatga ega. Buning natijasida favquloddagi holatlar oqibatida ko'riladigan zararlarni qoplash, barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashga yo'naltirilgan resurslarni baholash va o'z vaqtida shakllantirish uchun imkoniyat yaratiladi.

Kompensatsion resurslar o'z mazmuniga ko'ra sug'urta, zaxira, rezerv resurslarini anglatadi. Kompensatsion salohiyat (potensial) mamlakat iqtisodiyotining tanglik, noxush holatlarga qayishqoqligini, uning oldini olish va uni engib o'ta olish, xo'jalik jarayonlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning barqarorligi va mustahkamligini tiklay olish qobiliyatini anglatadi. Kompensatsion salohiyat milliy iqtisodiyot, xalq xo'jaligining biron-bir sektori yoki biron-bir yirik hududda noxushliklar vujudga kelganida ularni tiklay olishga qodirligini ifodalaydi.

Mamlakat iqtisodiy tizimining turli darajalaridagi iqtisodiy munosabatlar iqtisodiy xavfsizlik ob'ektlari hisoblanadi:

- makroiqtisodiy darajadagi mamlakat iqtisodiyoti;
- hududiy va tarmoq darajasidagi hudud va tarmoq iqtisodiyoti;

- oila va shaxs darajasidagi mamlakat fuqarolarining har birining iqtisodiy manfaatlari. Yuqorida bildirilgan fikrlarga asosan xulosa qilib, keng ma'noda iqtisodiy xavfsizlikni milliy iqtisodiyotning samarali, dinamik o'sishiga, uning jamiyat, davlat, shaxs ehtiyojlarini qondirishning, tashqi bozorda raqobatga bardoshlilikini ta'minlovchi, turli tahdid va yo'qotishlardan kafolatlovchi ichki va tashqi sharoitlar yig'indisi deb ta'riflash mumkin bo'ladi.

Zamonaviy xavfsizlikning turlari va tarkibiy elementlari

Zamonaviy xavfsizlikni o'rganilganda turli ta'sir darajasi va paydo bo'lish shakllari bo'yicha ierarxik va analitik darajalari mavjud⁸:

- global (xalqaro) xavfsizlik;
- mintaqaviy xavfsizlik;
- davlat xavfsizligi;
- jamiyat xavfsizligi;
- shaxs xavfsizligi.

Xavfsizlik atamasining ta'rifi "milliy manfaat" tushunchasi bilan chambarchas bog'liqdir. Milliy xavfsizlik davlatning asosiy manfaatlari - milliy suverenitet, hududiy yaxlitlik va uning aholisini himoya qilishni ta'minlash uchun zarurdir. Ya'ni, milliy xavfsizlik mamlakatning asosiy manfaatlarini ta'minlash strategiyasidir.

Xalqaro xavfsizlik - bu xalqaro huquqning e'tiqodlari va me'yorlariga rioya qilgan holda barcha davlatlar asosida shakllangan davlatlararo munosabatlar tizimidir, ular o'zaro nizolarni va kelishmovchiliklarni kuch yordamida yoki kuch ishlatish bilan tahdid qilish yo'li bilan hal qilinishini tan olmaydi. Bunday sharoitda har bir mamlakat fuqarolarning moddiy turmush darajasini oshirishga, shaxsni shakllantirishga va inson va fuqaroning huquqlari va erkinliklarini to'liq ta'minlashga qaratilgan siyosatni amalga oshirish uchun eng yaxshi sharoitlarni oladi.

---

⁸ Loch K. Johnson. National security intelligence. Oxford University Press, 2010. – p. 115.

Xalqaro xavfsizlik qonunlarining asosiy manbalari xalqaro shartnomalar, odatiy va xalqaro tashkilotlarning, birinchi navbatda, BMT Xavfsizlik Kengashining o'zgarmas qarorlari hisoblanadi⁹. Xalqaro xavfsizlik huquqining asosini xalqaro huquqning umume'tirof etilgan printsiplari tashkil etadi: davlatlarning hududiy yaxlitligi va davlat chegaralarining daxlsizligi, davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik, nizolarni tinch yo'l bilan hal qilish, davlatlar o'rtasidagi hamkorlik, kuch yoki kuch bilan tahdid¹⁰.

Ushbu tamoyillardan tashqari global xavfsizlikning o'z printsiplari mavjud:

- yaxlitlik printsipti shuni anglatadiki, XXI asrda yer yuzimizning aksariyat mamlakatlari o'zaro bog'liqdir. Dunyoning istalgan qismidagi har qanday inqiroz (qurolli tajovuz yoki terrorizm) darhol dunyoning boshqa qismlariga salbiy ta'sir qiladi.

- boshqa davlatlarning xavfsizligini kuzatish printsipti davlat tomonidan nafaqat o'z mamlakatining, balki butun jahon hamjamiyatining xavfsizligini hisobga oladigan bunday tashqi siyosatni shakllantirishga bog'liq.

Xalqaro xavfsizlikni ta'minlashning asosiy usullari:

- xavfsizlikni ta'minlash uchun xalqaro tashkilotlar va institutlarni yaratish;
- manfaatdor mamlakatlar o'rtasida qo'shma xavfsizlikni tashkil etish to'g'risidagi ikki tomonlama shartnomalar;

- ko'p tomonlama ittifoqlarni shakllantirish;

- qurolsizlanish, demokratlashtirish va xalqaro siyosiy tartibni insonparvarlashtirish.

Xavfsizlik masalasi doimo xalqaro munosabatlar tizimidagi asosiy masalalardan biri bo'lib kelgan. Yaratilgandan buyon kuchlar o'z suverenitetini saqlab qolish, milliy xavfsizlik, ya'ni boshqa davlatlarning aralashmasligi haqida tashvishlanmoqda. Hozirgi vaqtda ushbu fikrda davlatning ichki beqarorlashishi ehtimoli bilan bog'liq bo'lgan savollar ham mavjud. Dunyo globallashtiruvining kuchayishi bilan bog'liq holda milliy va xalqaro xavfsizlik tizimida bu masala yanada rivojlandi.

---

⁹ Смирнов А.Д. Глобальная безопасность: инновационные методы анализа конфликтов. – М.: Общество «Знание» России, 2011. – с. 272.

¹⁰ Бычкова Л.В., Коварда В.В. Экологические проблемы современности как угроза глобальной безопасности // Успехи современной науки и образования. - Т. 1. 2016, № 5. - с. 93-95.

"Xavfsizlik" atamasining ta'rifini tushunish uchun ikkita asosiy tushuncha mavjud: realistik va neorealistik. R.Aronning fikricha, davlatlararo munosabatlar urush soyasida mavjud. Boshqaruv organi ishtirokisiz, mamlakat manfaatlarini himoya qilishda davlat harakatlarini yaxlit boshqarishi, ular faqat o'z kuchlariga tayanadi. Neorealizm bu jihatdan biroz oldinga siljiydi. Uning so'zlariga ko'ra, xalqaro institutlar, shuningdek ular tuzadigan xatti-harakatlar normalari va qoidalari, mamlakatlar manfaatlari aloqasi natijalarini susaytiradi va xalqaro munosabatlarni qisman urush soyasidan chiqaradi. Neorealistiklar milliy manfaatlar va xavfsizlik xalqaro tizim tuzilmasi bilan bevosita bog'liq deb ta'kidlaydilar. Shunga qaramay, kuch realizm maktabida ham, neorealizm maktabida ham milliy xavfsizlikka erishish uchun asosiy qurol sifatida tan olinadi va xalqaro xavfsizlikni kafolatlaydigan asosiy vosita kuchlar muvozanatidir¹¹.

Xavfsizlikni real tushunishning yana bir muhim xususiyati shundaki, xavfsizlik tushunchasi birinchi navbatda tahdid qilinmaydigan davlat sifatida qaraladi va himoya va himoya xususiyatiga ega. Xavfsizlik to'g'risidagi ushbu qaror tahdidlarsiz davlatni ta'minlash choralari majmuasi sifatida ahamiyatini beparvo qiladi va boshqa hollarda hatto ahamiyatini ham e'tiborsiz qoldiradi. N.A.Kosolapovning so'zlariga ko'ra xavfsizlikning ushbu jihatini kam baholash juda qiyin natijalarga olib kelishi mumkin. Masalan, Sobiq Ittifoq o'zining asosiy kuchini o'zining harbiy qudratini shakllantirishga bag'ishladi va shu bilan birga u o'zini intensiv ravishda himoya qilgani uchun emas, balki tashqi dushmanning tajovuzidan emas, balki tizimning hayotiy qobiliyatining etishmasligidan qulab tushdi.

Realizm qarashlariga asoslanib, milliy va xalqaro xavfsizlikning asosiy xarakteri davlatdir. Aynan shu narsa tahdid va umid nisbatidagi eng muhim bo'g'in, manba hisoblanadi: tahdid - xavfsizlik. Ikki asosiy paradigmadan tashqari, liberal-idealistik paradigma qarashlaridan xavfsizlikni anglash davom etmoqda va rivojlanib bormoqda. Ushbu paradigmadagi asosiy g'oyalardan biri umuminsoniy qadriyatlar va umumiy inson manfaatlariga asoslangan xalqaro hamkorlik g'oyasi. Ushbu fikrga ko'ra, xavfsizlikka tahdid xalqaro aloqalar sub'ektlari tomonidan hamjihatlikni e'tiborsiz qoldiradigan va

---

¹¹ Пархалина Т.Г. Проблемы глобальной безопасности. – М.: ИНИОН РАН, 1955. – с. 492.

umuman belgilangan qoidalar va me'yorlarga rioya qilmaydigan odamlar tomonidan kelib chiqadi. Liberal-idealistik paradigmadagi asosiy qarorlar - bu demilitarizatsiya va jamoat xavfsizligi, ularning eng muhim ob'ekti shaxs huquqlari.

Asosiy tayanch tushunchalar

Zamonaviy xavfsizlik, iqtisodiy xavfsizlik, hududiy yaxlitlik, milliy xavfsizlik tizimi, milliy iqtisodiyotning barqarorligi, iqtisodiy mustaqillik, iqtisodiy tahdidlar, kompensatsion resurslar, mintaqaviy xavfsizlik, xalqaro xavfsizlik, global xavfsizlik.

Takrorlash uchun savollar

1. “Zamonaviy xavfsizlik bo‘yicha tadqiqotlar” fanining predmeti nimadan iborat?
2. “Zamonaviy xavfsizlik bo‘yicha tadqiqotlar” fanining ob‘ekti va subekti deganda nimani tushunasiz?
3. Xavfsizlik tushunchasining mazmunini izohlang?
4. Xavf-xatar qanday shakllarda namoyon bo‘ladi?
5. Kompensatsion resurslar deganda nimani tushunasiz?
6. Kompensatsion salohiyatning mamlakat iqtisodiyotidagi ahamiyat darajasi qanday?
7. Milliy xavfsizlikning mamlakatning asosiy manfaatlarini ta'minlashda qanday o‘rin tutadi?
8. Xalqaro xavfsizlik tushunchasini izohlang?
9. Xalqaro xavfsizlik qonunlarining asosiy manbalari nimalardan iborat?
10. Xalqaro xavfsizlikni ta'minlashning asosiy usullarini tushuntirib bering?

2-BOB. XAVFSIZLIKNI TAMINLASHDA MAMLAKATNI BIOTIZIM XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH YO'LLARI

2.1. Energiya turlari haqida tushuncha

Tabiiy jismlar, kishilar foydalanadigan energiya turlariga resurslar deyiladi. Resurs fransuzcha soʻz boʻlib, “yashash vositasi” degan maʼnoni bildiradi. Tabiiy resurslar kishilarning yashashi uchun zarur boʻlgan shunday vositalardirki, bu vositalar jamiyatga bevosita emas, balki ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish vositalari orqali taʼsir etadi. Inson ularni tabiatdan oladi va ularsiz ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshira olmaydi. Tabiiy resurslar insonga oziq-ovqat, kiyim-kechak, yoqilgi va energetika xom ashyolari berishi sababli yashash va ishlab chiqarish faoliyatining zaruriy shartidir. Tabiiy resurslarning turi juda xilma-xil boʻlib, ular ijtimoiy ishlab chiqarishda moddiy texnika bazasining tarkibiy qismidir. Tabiiy resurslar kompleksi foydali qazilmalar, iqlim, suv, tuproq, oʻsimlik, xayvon resurslari, atom resurslari va planetar hamda kosmik resurslarni oʻz ichiga oladi. Tabiiy resurslardan toʻgʻri foydalanish va ularni muhofaza qilish uchun klassifikatsiya qilish zarur. Tabiiy resurslar insonning taʼsir etish xarakteriga qarab ikki turga boʻlinadi: tugaydigan va tugamaydigan yoki tiklanadigan va tiklanmaydigan resurslar (1-javdal).

Tugaydigan resurslar oʻz navbatida, qaytadan tiklanmaydigan va qaytadan tiklanadigan resurslarga boʻlinadi. Qaytadan tiklanmaydigan tabiiy resurslarga yer osti boyliklari (neft, toshkoʻmir, rudalar) kiradi. Bu resurslardan muttasil foydalanish bora-bora ular zahirasining butunlay tugab qolishga olib keladi. Chunki, ular tabiiy yul bilan qayta tiklanmaydi yoki tiklansada (nazariy jihatdan millionlab yillardan keyin, yaʼni kelgusi geologik davrlarda) foydalanishga nisbatan bir necha million marta sekinlik bilan tiklanadi. Demak, resurslarni tiklab boʻlmaydi, mineral resurslardan ratsional foydalanish, ularni tejab-tergab ishlatish va ularni qazib olganda xoʻjalikning boshqa sohalariga, chunonchi, yerlarga zarar etkazilishiga yul qoʻymaslik zarur. Ularga tuproqlar, oʻsimliklar va hayvonot

dunyosi, shuningdek, kullar va dengizlar tagiga chukadigan ba'zi bir mineral tuzlar kiradi. Bu resurslar foydalanish davomida tiklanadi. Lekin, ular tiklana olishi uchun ma'lum tabiiy sharoit kerak. Sharoitning buzilishi resurslar qayta tiklanish jarayonini sekinlashtiradi yoki butunlay tuxtatadi. Binobarin, tiklanadigan tabiiy resurslardan foydalanishda bularni hisobga olish lozim.

Turli resurslar turlicha tezlikda tiklanadi. Masalan, ovlangan hayvonlarning tiklanishi uchun bir yoki bir necha yil, kesib olingan o'rmonlar uchun kamida oltmish yil, tuprok, chirindi qavatining bir santimetri hosil bo'lishi uchun esa 300 - 600 yil talab qilinadi. SHunday ekan, tabiiy resurslarni sarflash sur'ati ularning tiklanish darajasiga muvofiq kelishi kerak. Bu muvofiqlikning buzilishi resurslarning tugab ketishiga, o'rmonlar maydonining qisqarib ketishiga, ovlanadigan xayvonlar zonasining kamayishiga sabab bo'ladi. Tuproqlar hosildorligining kamayishi salbiy oqibatlariga olib kelishi muqarrar.

Tiklanadigan ba'zi tabiiy resurslar inson ta'siri ostida tiklanmaydigan bo'lib qolishi mumkin. Bunga butunlay yuq qilib yuborilgan hayvon va o'simliklar turlari, eroziya natijasida batamom yuvilib ketgan tuproq qatlamlari kiradi. Masalan, Ispaniyadagi kesib yuborilgan eman o'rmonlari, Zarafshon tog'laridagi kesilgan archazorlar hanuz qayta tiklanmadi. Natijada bir vaqlardagi bepoyon o'rmonlar landshafti bora-bora chala chullarga aylandi. Butunlay qirib yuborilgan kuplab hayvon turlari endi qaytadan paydo bo'lmaydi. SHunday qilib, tabiiy resurslarning tiklanish yoki tiklanmasligi ko'p jihatdan insonning ularga bo'lgan munosabatiga bog'liq.

Tiklanmaydigan tabiiy resurslarni muhofaza qilishning asosiy yullari ulardan ilmiy asosda ratsional foydalanish va keng takroriy ishlab chiqarishni amalga oshirishdan iborat. Tiklanadigan tabiiy resurslarni muhofaza qilishda eng muhimi, ularning tiklanishiga doimiy imkoniyat yaratishdir. Shundagina bu resurslar insonga amalda cheksiz xizmat qilishi mumkin.

Tugamaydigan resurslarga suv, iqlim va kosmik resurslar kiradi. Suv barcha jismlar orasida eng ajoyibidir. Suv tabiatda uchta fizik holatda - qattiq, suyuq va bug'simon

holatlarda uchraydi. Yer qurrasida suvning umumiy miqdori bitmas-tuganmas bo‘lib, hech qachon o‘zgarib qolmaydi. Biroq kishilarning xo‘jalik faoliyati ta’sirida suv zahirasi va miqdori Yer qurrasining ayrim qismlarida turli davrlarda turlicha bo‘lishi mumkin. Dunyodagi suvlarning 94 foizi okeanlardadir. Bevosita foydalanishga yarosdi chuchuk suv barcha suv zahirasi va miqdoriga nisbatan 1 foizga ham etmaydi. Biroq bitmas-tugalmas hisoblangan dengiz suvlari ham o‘ta ifloslanish xavfi ostida turibdi. Chuchuk suv esa miqdor jihatidan tugaydigan resurs hisoblanadi, chunki kishilarga har qanday suv emas, balki ishlatish uchun yaroqli toza suv kerak. Yer qurrasining ko‘pgina joylarida suvdan oqilona foydalanmaslik, daryolarning sayozlanib qolishi va boshqalar oqibatida chuchuk suv miqdori keskin kamaymoqda. Xolbuki, sug‘orish, sanoat va kommunal xo‘jalik uchun chuchuk suvga bo‘lgan ehtiyoj yildan-yilga ortib bormoqda. Shuning uchun chuchuk suvning sarflanishi va tozaligi ustidan nazorat o‘rnatish nihoyatda zarurdir. Dunyo okeanining suvi amalda bitmas tugalmas hisoblanadi, ammo suvning neft mahsulotlari va boshqa chiqindilar bilan ifloslanishi natijasida unda yashovchi suv hayvonlari va o‘simliklarning yashash sharoiti tobora yomonlashib bormoqda. Binobarin, suvning sifatini, ba’zi hududlarda esa miqdorini ham jiddiy muhofaza qilishga zaruriyat tug‘ildi¹².

Iqlim resurslari - atmosfera havosi, shamol energiyasi va yog‘inlardan iborat bo‘lib, bitmas-tugalmasdir. Biroq atmosferaning tarkibi va u bilan bog‘liq bo‘lgan sifati mexanik aralashmalar, sanoat va transport gazlari hamda radioaktiv moddalar bilan ifloslanishi natijasida ancha keskin o‘zgarishi mumkin. Havo tozaligi uchun kurash - resursni muhofaza qilishning eng muhim vazifalaridan biridir.

Kosmik resurslarga - quyosh radiatsiyasi, sayyoralar nuri hamda dengiz suvlarining kutarilish va pasayish energiyasi kirib, ular ham amalda bitmas-tugalmasdir. Lekin ular insonning aktiv xo‘jalik faoliyati ta’siri ostida o‘zgarishi mumkin. Masalan, sanoat shaharlarida atmosfera tarkibining o‘zgarishi, ya’ni ifloslanishi, quyosh radiatsiyasi miqdoriga ta’sir qiladi. Chunonchi, atmosfera tarkibida karbonat angidrid gazining

---

¹² Energy security : economics, politics, strategies, and implications / Carlos Pascual and Jonathan Elkind. Brookings Institution Press, 2010. - p. 49.

ko‘payib borishi radiatsiya miqdorining proporsional ravishda ortishiga sabab bo‘ladi. Demak, atmosfera havosini muhofaza qilish, avvalo, uning tozaligi uchun kurash demakdir. Shunday qilib, zahirasining tabiiy “resurs” - boylik so‘zi juda keng ma‘noni bildiradi. Tabiiy resurslarga yerdan olinadigan xom ashyolar, energiya, qurilish materiallari, suv, turli mineral tuzlar, metallar kiradi.

Qayta tiklanuvchi resurslarga yomg‘ir suvi, shamol energiyasi, oziq-ovqat, paxta, jun, o‘simlik, hayvon, gidroenergiya, quyosh energiyasi, yadro energiyasi kabilar kiradi. Bular hammasi quyosh energiyasining ta’sir kuchi hisobiga qaytadan tiklanadi, ya’ni o‘tgan yili yig‘ib olingan paxta, g‘alla ishlatiladi, ularning o‘rnini bu yilgi hosil tuldirdi.

Qayta tiklanmaydigan resurslarga ko‘mir, neft, mis, temir, uran, oltin, tuz kabilar kiradi. Ular million million yillar davomida hosil bo‘lgan va zahiralari chegaralidir. Qayta tiklanmaydigan resurslarni mineral resurslar deb ham yuritiladi. Bu resurslar inson hayotida juda katta o‘rin tutadi va inson ularsiz hayot kechira olmaydi.

Tabiiy resurslarning barcha turlari koinotning turli joylarida turlicha taqsimlangan. Hatto, qayta tiklanadigan cheksiz quyosh energiyasi ham yer yuzining hamma joyiga bir xilda nur sochmaydi. Xozirgi vaqtning eng dolzarb vazifasi - yer yuzidagi barcha tabiiy resurslardan tejamkorlik, aql-idrok bilan foydalanish, kelajak avlodlarga ham yer, ham suv, ham mis, kumush, ko‘mir, neft, oltin, gaz kabi tiklanadigan va tiklanmaydigan turli xildagi energiya manbalarini qoldirishdan iboratdir.

1-jadval

Tabiiy boyliklar klassifikatsiyasi

Tabiiy boyliklarning turlari	Tabiiy boyliklarning manbalari va foydalannsh darajasi
1. Energiya boyliklari (resurslari)	
1.1. Quyosh energiyasi	quyosh nurlari
1.2. Kosmik energiyasi	kosmik nurlarning xamma turlari
1.3. Dengiz to‘lqinlarini ko‘tarilishi va pasayishidan hosil bo‘ladigan energiya	oyning tortish kuchi asosida okeanlar yuzasida hosil bo‘ladigan energiya
1.4. Geotermal energiya	Yer qa‘rining energiyasi
1.5. Gravitatsion va bosim energiyasi	havo, suv va tog‘ jinslarining potensial va kinetik energiyasi (bosim, jinslar bosimi)
1.6. Atmosfera elektr kuchlari	energiya manbai sifatida hozircha foydalanilmaydi

1.7. Yer magnetizmi	energiya manbai sifatida hozircha foydalanilmaydi
1.8. Spontan kimyoviy reaksiyalar va atomning tabiiy parchalanish energiyasi	sun'iy tezlashtirishdan parchalangan atom energiyasi AESlarda foydalaniladi
1.9. Bioenergiya	tirik organizmlar qoldiqlaridan hosil bo'ladigan hamma energiya turlari
1.10. Ikkilamchi energiya shakli	elektromagnit, radiatsion qoldiqlar, qattiq chiqindilar energiyasi
1.11. Neft, tabiiy gaz, ko'mir, qatlamlar, torf energiyasi	eng kuchli energiya manbalari
1.12. Atom energiyasi	atom yadrosining parchalanishidan hosil bo'ladigan energiya
1.13. Termoyadro energiyasi	engil atom yadrosining og'ir yadro bilan qo'shilishdan hosil bo'ladigan energiya
2. Atmosferaning gaz resurslari	
2.1. Atmosferaning ayrim gaz boyliklari	ozon ekrani, kislorod va is gazining mohiyatlari
2.2. Gidrosfera gazlari	suvda erigan gazlar gidrobiontlar uchun zarur
2.3. Tuprok gazlari	tuproq gazlari, yer ostida, tuproq qatlamlarida uchraydigan hayvonlar, o'simliklar uchun zarur
2.4. Ozon ekrani	sayyoradagi tiriklikni ultrabinafsha nurlardan saqlovchilar
2.5. Fitonsidlar va uchuvchi biogen moddalar	tirik organizmlar o'simlik, hayvon va inson uchun zarur moddalar
2.6. Atmosferaning ion tarkibi	og'ir va engil ionlar insonlar salomatligi, hayvon va o'simliklar o'sishi, ko'payishi uchun zarur
2.7. Gazlar bilan ifloslanish	yer ustidagi turli boyliklarni buzuvchi
3. Suv boyliklari	
3.1. Atmosfera namligi	atmosferadagi parlar
3.2. Okean, dengiz suvlari	dengiz, okean suv boyliklari
3.3. Quruqliklardagi suvlar	daryo, ko'l, buloq, suv omborlari, hovuz, kichik vaqtincha suv havzalari, chuchuk va sho'r suvlar
3.4. O'simlik va hayvonlar bilan bog'lik namlik	adirlikdan iborat hududlarda o'simlik va hayvonlar uchun katta ahamiyatga ega
3.5. Hidrogeologik boyliklar	yer osti sizot suvlar, tuproqdagi erkin va molekulyar namlik
4. Litosfera boyliklari	
4.1. Tuproq va tuproq osti tog' jinslari	organizm, suv, havo, geologik jinslarning bir - biriga ta'siridan tabiiy hosil bo'lgan litosfera qatlami
4.2. Geomorfologik tuzilish resurslari	joyning geomorfologik holatiga qarab xo'jalikni yuritish
4.3. Metall rudalar va kazilma boyliklar	ma'lum tog' jinslarida tuplangan qazilma boyliklari
5. Producersent - o'simlik resurslari	

5.1. O‘simliklarning turlar soni, biomassasi, mahsuloti	o‘simliklarning turlar tarkibi, ular hosil qiladigan birlamchi mahsulot va yer yuzi ekotizimining turg‘unligidagi mohiyati. Foydali va zararli o‘simlik turlari
6. Konsumentlar resurslari	
6.1. Konsumentlar (hayvonlarning turlar tarkibi, biomassasi, ikkilamchi mahsuloti, foydali va zararkunanda turlar)	ekotizim turg‘unligi va boshqarilishidagi o‘simliklar bilan birlikda qatnashadigan hayvon turlari
7. Redutsent resurslari	
7.1. Redutsentlarning turlari	redukentlarning faoliyati, parchalanish, chirish jarayonlarida qatnashishi va fiziko - kimyoviy aktivligi. Ekotizim o‘zgarishlarida qatnashishi
8. Iqlim resurslari	
8.1. Tabiiy iqlim resurslari	ekotizimlarda iqlim omillarining ko‘rsatkichlari
8.2. Rekreatsion antropoekologik resurslar	insonlar hayot faoliyati va dam olishlari uchun zaruriy tabiiy sharoit
8.3. Bilish – axborot resurslar	sayyoraning o‘tmish va hozirgi holati to‘g‘risidagi bilimlarga imkon beruvchi tabiiy ob‘ekt va voqeliklar
8.4. Makon va vaqt resurslari	yer yuzida insonlar sonining ortib borishi bilan turli hududlarni, suv va havoni ifloslanishi, bu ekologik muammoni echish uchun vaqtning kamligi

Energiyaning eng keng tarqalgan ta‘rifi ma‘lum bir kuch (tortishish, elektromagnit va boshqalar) bajarishi mumkin bo‘lgan ishdir. Turli xil kuchlar tufayli energiya ikkita katta toifaga: kinetik energiya va potentsial energiyaga bo‘linadigan turli xil (tortishish, elektr, issiqlik va boshqalar) shakllarga ega.

Energiyaning eng oddiy ta‘rifi – “ishni bajarish qobiliyati”. Energiya - bu narsalarning qanday o‘zgarishi va harakatlanishi. ... Ovqat pishirish, maktabga borish va havoda sakrash uchun kuch energiya talab qilinadi. Energiya turli xil shakllarda bo‘lishi mumkin.

Yer - quyosh sistemasining o‘ziga xos bir sayyorasi bo‘lib, hozirga qadar faqat undagina hayot mavjuddir. Quyoshdan kelayotgan energiya yerdagi hamma hayotiy jarayonlarning asosiy manbai hisoblanadi. Masalan, quyoshdan kelayotgan 99,9 foiz energiyaning 19 foizi kosmik fazoga qaytadi, 34 foizi atmosferada yutilib ketadi, 47 foizi

esa yer yuzasiga etib kelib, uni shimib olgan yashil o'simliklar har yili 180 mlrd. tonna biomassa hosil qilish bilan birga, atrof-muhitga 300 mlrd. tonna kislorod beradi. Kislorod, o'z navbatida butun tirik jonzodlarning nafas olishida, ulik tabiatdagi oksidlanish jarayonlarida qatnashadi. Quyosh energiyasining o'simliklarga utishi fotosintez jarayoni natijasida kislorod ajratish va organik moddalar hosil bo'lishiga ketadi. Ular, o'z navbatida boshqa organizmlar (hayvonlar, insonlar)ning nafas olishini va oziqlanishini ta'minlaydi. Bu o'ziga xos quyosh energiyasining bir formadan ikkinchi formaga utishdir. Fransuz olimi Filipp Sen - Markning ma'lumotiga kura, dunyodagi energiyaning asosiy manbalari kuyidagicha:

1. Qayta tiklanmaydigan energiya:
  - a) atom energiyasi 547000 trln. kVt.s.
  - b) gaz, neft, ko'mir 55000 trln. kVt.s.
  - v) yerning ichki energiyasi 134 trln. kVt.s.
2. Tiklanadigan energiya manbalari
  - a) quyosh energiyasi 580000 trln. kVt.s.
  - b) tulqinlar energiyasi 70000 trln. kVt.s.
  - v) shamol energiyasi 1000 trln. kVt.s.
  - g) daryolar energiyasi 18 trln. kVt.s.

Xozirgi kunda dunyoda 9 mlrd. shartli yoqilg'i energiya ishlatiladi, bundan 100 yil oldin shu ishlatilayotgan energiyadan 20 barobar kam ishlatilgan. XX asrning boshida asosiy yoqilg'i manbai bo'lib toshko'mir va kung'ir ko'mir (31 foiz), neft va gaz (59 foiz), gidroenergiya (7 foiz) va yadro energiya (3 foiz) hisoblangan.

Bizning asrimiz oxirida yer yuzasidagi aholiga har yili 20 - 25 mlrd. shartli yoqilg'i energiya kerak bo'ladi. Yer sayyoradagi yoqilg'ining umumiy zahirasi 12,5 - 15 trln. shartli yoqilg'ini tashkil qiladi. Hozirgi iqtisodiy tejamkorlik yuli bilan 3,5 trln. shartli yoqilg'i har xil energiya turlarini yerdan olish mumkin. Shularga ko'mir (80 foiz), neft (10 foiz), tabiiy gaz (10 foiz) kiradi. Dunyo bo'yicha ko'mir resurslari 1200 mlrd. tonnani tashkil etib, uning o'rtacha qazib olinishi har 10 yilda 1,5 - 2 marotaba oshib bormoqda.

Masalan, 20 asrning so'nggi yilligida o'rtacha sobiq Ittifoqda 718 mln. tonna, AQSHda 720 mln. tonna, Xitoyda 666 mln. tonna atrofida ko'mir qazib olingan. Har 10 yilda neft qazib olish ko'mirga nisbatan 3 - 5 marotabaga ortib borgan. Yer qa'ridan qazib olingan turli yoqilg'i turlari, bir tomondan, xo'jalikka energiya manbai sifatida foyda keltirsa, ikkinchi tomondan atrof - muhitga salbiy ta'sir ko'rsatib boradi. Ya'ni koinotning 80 foiz ifloslanishi shu yoqilg'i turlarining qoldiqlaridan, chang va tutundan iboratdir.

Hozirgi energetika manbalari tabiatga antropogen kuchning ta'siri natijasida hosil bo'lmokda. Energiyani ishlab chiqarish, bir joydan ikkinchi joyga kuchirish va turli joylarda foydalanish zamonning muhim muammolaridan biri bo'lib qolmokda. 1986 - 2020 yillar ichida olinadigan energiya 1950 - 1985 yillar ichida foydalanilgan energiyadan ikki barobar ortgan va 390-430 mlrd. shartli yoqilg'ini tashkil qilmoqda. 1970-1978 yillar ichida energiyadan foydalanish 30 foizga ortgan.

Yuqorida keltirilgan manbalar shuni ko'rsatadiki, energiyadan foydalanish yil sayin murakkablashib, uning asosiy hosil qiluvchi manbalari kamayib bormoqda. Qullanilgan energiya bilan bir qatorda, undan chiqqan qoldiqlar tabiatni ifloslantirmoqda. Yangidan-yangi energiya turlarini topish bilan bir qatorda, uning qoldiqlarini qayta ishlatish, atrof-muhitni saqlash yullarini ham ishlab chiqish zarur.

2.2. Mamlakatda bioenergiya manbalarini shakllantirish

Bioenergiya, biomassa deb nomlanuvchi organik moddalardan hosil bo'lgan elektr va gazni anglatadi. Bu o'simliklar va yog'ochdan tortib qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat chiqindilari - hatto kanalizatsiya uchun ham bo'lishi mumkin. Bioenergiya atamasi organik moddalardan ishlab chiqarilgan transport yoqilg'isini ham qamrab oladi. Bioenergiyaga o'simlik va hayvonlarning, qishloq xo'jalik mahsulotlarining qoldiqlari (somon, guzapoya va h.k.), qishloq va shaharlar biomassasi - chiqindisi kiradi. Bu qoldiqlar yer yuzida 800 mlrd. tonnani tashkil qiladi, uning 200 mlrd. tonnasi har yili qayta tiklanadi va bu ko'rsatkich 100 mlrd. tonna neftga to'g'ri keladi.

O'рта hisobda har yili Rossiyada hosil bo'lgan chiqindilardan biogaz (70 foiz metan va 30 foiz SO₂ hosil bo'ladi) olish mumkin. Bu o'z navbatida 100 mln. tonna taxminiy yoqilg'i demakdir. Undan tashqari chiqindilar qayta ishlansa, ulardan 150 - 180 mln. tonna yuqori sifatli organik o'g'it olinadi. Unda 6,25 mln. tonna azot, 3 mln. tonna fosfor, 7,5 mln. tonna kaliy kabi mineral tuzli o'g'it olish mumkin.

Hozirgi vaqtda umumiy energiya hosil bo'lishida biomassa energiyasining hissasi turli mamlakatlarda turlicha. Masalan, AQSHda biomassa energiyasi - 3, Evropa mamlakatlarida - 5, Rossiyada - 3, Germaniya va Angliyada - 2,5 foizdan ziyodni tashkil qiladi. BMTning ma'lumotiga kura, Xitoyda asosan, shaxsiy xo'jaliklarda 7 mln.dan ziyod biogaz jihozlari bo'lib, ular yiliga 100 mlrd. m³ gaz chiqaradi. Bu o'z navbatida 100 mln. tonna taxminiy yoqilg'iga to'g'ri keladi. AQSHda olinadigan umumiy energiyaning 4 - 5 foizini bioenergiya tashkil qilib, bu 150 mln. tonna taxminiy yoqilg'iga to'g'ri keladi. Rossiyada bioenergiya 4,5 foizni tashkil qiladi. Biomassadan olinadigan energiyaning ekologik mohiyati juda ham katta, ya'ni millionlab tonna chiqindilar ishlatilib, atrof-muhit, tuproq, suv, havo ifloslanmaydi.

Quyida bioenergiya manbalari ko'rib chiqiladi:

Maxsus energiya ekinlari - bu biomassani ta'minlash uchun chekka yerlarda (makkajo'xori va soya kabi an'anaviy ekinlarga yaroqsiz yer) etishtiriladigan nooziq-ovqat ekinlari. Ular ikkita umumiy toifaga bo'linadi: o'tli va yog'ochli. O'tli energetik ekinlar - bu ko'p yillik (2 yildan ortiq yashaydigan o'simliklar) to'liq unumdorlikka yerishish uchun har yili 2 yildan 3 yilgacha yig'ib olinadigan o'tlar. Ular orasida kommutator, miskantus, bambuk, shirin jo'xori, baland bo'yli feska, kochia, bug'doy o'ti va boshqalar bor. Qisqa rotatsiyali yog'ochli ekinlar - bu tez o'sadigan qattiq daraxtlar, ular ekilganidan keyin 5 dan 8 yilgacha hosil olinadi. Bularga duragay terak, duragay tol, kumush chinor, sharqiy paxta daraxti, yashil kul, qora yong'oq, shirinlik va chinor kiradi. Ushbu turlarning aksariyati suv va tuproq sifatini yaxshilashga, yillik ekinlarga nisbatan yovvoyi tabiatning yashash muhitini yaxshilashga, daromad manbalarini diversifikatsiyalashga va umumiy xo'jalik unumdorligini oshirishga yordam beradi.

Qishloq xo'jaligi ekinlari qoldiqlari. Mavjud yerlarda qishloq xo'jaligi resurslaridan oziq-ovqat, ozuqa, tola yoki o'rmon mahsulotlari ishlab chiqarishga aralashmasdan foydalanish imkoniyatlari ko'p. Poyasi va barglarini o'z ichiga olgan qishloq xo'jaligi ekinlarining qoldiqlari mo'l-ko'l, xilma-xil va AQSH bo'ylab keng tarqalgan. Masalan, makkajo'xori po'stlog'i (sopi, barglari, po'stlog'i va boshqalari), bug'doy somonlari, jo'xori somonlari, arpa somonlari, jo'xori somonlari va guruch somonlari. Ushbu qoldiqlarni mahalliy biorefiniga sotish ham fermerlar uchun qo'shimcha daromad olish imkoniyatini anglatadi.

O'rmonzorlar qoldiqlari. O'rmon biomassasi omborlari ikki toifadan biriga kiradi: yog'ochni kesishdan keyin qolgan o'rmon qoldiqlari (shu jumladan, yo'q qilingan daraxtlari va daraxt tarkibiy qismlari), yoki biomassa uchun aniq yig'ilgan butun daraxtlar biomassasi. O'lik, kasal, yomon shakllangan va boshqa sotib olinmaydigan daraxtlar ko'pincha yog'och o'rim-yig'imidan keyin o'rmonda qoldiriladi. Ushbu o'tin qoldiqlarini bioenergiyada ishlatish uchun to'plash mumkin, shu bilan birga yashash muhitini ta'minlash va kerakli ozuqaviy va gidrologik xususiyatlarni saqlab qolish uchun etarlicha narsalar qoldiriladi. Shuningdek, millionlab gektar o'rmonlarda ortiqcha biomassadan foydalanish imkoniyatlari mavjud. Haddan tashqari yog'ochli biomassani yig'ish yong'in va zararkunandalar xavfini kamaytirishi, shuningdek, o'rmonlarni tiklash, unumdorligi, hayotiyli va chidamliligiga yordam beradi. Ushbu biomassani o'rmon ekologik tuzilishi va funktsiyasining salomatligi va barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmasdan bioenergiya uchun yig'ib olish mumkin bo'ladi.

Bioenergiya uchun xom ashyo sifatida suv o'tlari mikroalgal, makroalgal (dengiz o'tlari) va siyanobakteriyalarni (ilgari "ko'k-yashil suv o'tlari" deb nomlangan) o'z ichiga olgan yuqori mahsuldor organizmlarning xilma-xil guruhiga taalluqlidir. Ko'pchilik biomassani yaratish uchun quyosh nuri va ozuqaviy elementlardan foydalanadi, uning tarkibida asosiy tarkibiy qismlar, jumladan lipidlar, oqsillar va uglevodlar mavjud bo'lib, ular turli xil bioyoqilg'i va mahsulotlarga aylantirilishi va yangilanishi mumkin. Tuzilishga qarab, suv o'tlari yer usti suv manbalari, yer osti suvlari yoki dengiz suvlaridan toza, sho'r

yoki sho'r suv ishlatib o'sishi mumkin. Bundan tashqari, ular suvda ikkinchi foydalanish manbalaridan, masalan, tozalangan sanoat chiqindi suvlaridan o'sishi mumkin; shahar, qishloq xo'jaligi yoki akvakultura chiqindi suvlari; yoki neft va gaz burg'ilash ishlari natijasida hosil bo'lgan suvlar kiritiladi.

Yog'ochni qayta ishlash qoldiqlari. Yog'ochni qayta ishlash natijasida yonilg'i va chiqindilar oqimlari hosil bo'ladi, ular birgalikda yog'ochni qayta ishlash qoldiqlari deb ataladi va muhim energiya salohiyatiga ega. Masalan, mahsulotni yoki pulpa uchun yog'ochni qayta ishlashda ishlatilmaydigan talaş, po'stloq, novdalar va barglar / ignalar hosil bo'ladi. Keyinchalik bu qoldiqlarni bioyoqilg'i yoki biomahsulotga aylantirish mumkin. Ushbu qoldiqlar allaqachon ishlov berish joyida to'planganligi sababli ular energiya uchun qulay va nisbatan arzon biomassaning manbalari bo'lishi mumkin.

Kommunal chiqindilar. Kommunal chiqindilar resurslariga xavfli bezaklari, qog'oz va karton, plastmassa, kauchuk, charm, to'qimachilik va oziq-ovqat chiqindilari kabi aralash savdo va maishiy chiqindilar kiradi. Bioenergiya uchun kommunal chiqindilar, shuningdek, axlat qutilaridan tozalash zavodiga katta hajmlarni ajratib, maishiy va tijorat chiqindilarini kamaytirish imkoniyatini anglatadi.

Nam chiqindilar. Nam chiqindilarni xom ashyo zaxiralariga tijorat, institutsional va maishiy oziq-ovqat chiqindilari kiradi (ayniqsa, hozirda axlatxonalarda tashlangan); organik moddalarga boy biosolidlar (ya'ni, shahar chiqindi suvidan tozalangan kanalizatsiya loylari); konsentratsiyalangan chorvachilik operatsiyalaridan olingan go'ng shlamlari; sanoat operatsiyalaridan organik chiqindilar; va yuqoridagi xomashyo oqimlaridan olingan biogaz (organik moddalar parchalanishining gazsimon mahsuloti). Ushbu "chiqindi oqimlarni" energiyaga aylantirish qishloq xo'jaligi uchun qo'shimcha daromadlarni yaratishga va chiqindilarni yo'q qilish muammolarini hal qilishga yordam beradi.

2.3. Biotizim munosabatlarini amalga oshirish

Biotizim va ularning biologik mahsuldorligi. Biologik tizim (biotizim) deb birga yashovchi har xil organizmlar va ularning yashash muhiti orasidagi qonuniyatli bog'lanishga aytiladi. Bunga o'rmon, o'tloq, ko'l va boshqalar misol bo'ladi. Masalan, o'rmonni shunday ta'riflash bo'ladi: o'rmon bu geografik shakllangan, o'z-o'zini boshqaruvchi o'simlik va hayvonlar populyatsiyalari yig'indisi bo'lib, ular uchun muhitni boshqaruvchi asosiy rolni bir tur, yoki bir necha turga mansub populyatsiya o'ynaydi. Ana shunday jamoalarni ifodalash uchun akademik V.N.Sukachev (1942) biogeotsenoz terminini tavsiya etgan.

Organizmlar jamoasi anorganik muhit bilan bog'liq. O'simliklar undagi karbonat angidridi, suv, kislorod va mineral tuzlar hisobiga yashaydi. Geterotrof organizmlar esa avtotroflar hisobiga yashaydi. Lekin ular kislorod va suvga ham muhtojdir. Jamoalar anorganik muhit bilan ma'lum sistemani shakllantiradi.

Organizmlar va anorganik komponentlar birligida, modda almashinuvini amalga oshiradi. Shu tarzda biologik sistema tashkil topadi. "Biotizim" tushunchasi ilk bor ingliz ekologi A.Tensli (1935) tomonidan qo'llanildi. U biotizimlarni tabiatning yer yuzidagi eng asosiy birligi deb hisobladi.

Modda aylanishinig amalga oshishi uchun anorganik moddalar va yana 3 biologik guruh organizmlari - produtsentlar, konsumentlar va redutsentlar bo'lishi lozim.

- Produtsentlar - bu avtotrof organizmlar bo'lib, anorganik birikmalaridan foydalanadi.

- Konsumentlar - bu geterotrof organizmlar bo'lib, produtsentlar va boshqa konsumentlar hosil qilgan organik moddalardan foydalanadi.

- Redutsentlar - organik moddalar hisobiga yashaydi va ular moddalarni qayta o'zlashtiriladigan birikmalarga aylantiradi. Tabiatda turli biotizimlar uchraydi. Masalan daraxtlardagi lishayniklar yostiqlik, yoki kichikroq muvaqqat suv havzasi, o'tloq, o'rmon, dasht, cho'l, okean, butun yer yuzining hayot bilan band qismi.

Biotizim va biogeotsenoz terminlari bir-biriga yaqindir. "Biotizim" modda almashinuvi amalga oshib turadigan sistemani bildiradi. Moddalar aylanishi va

organizmlarning biotizimdagi hayoti, doimiy ravishda ularni ta'minlanib turadigan energiya oqimiga bog'liq. Yerdagi butun hayot quyosh nurlari energiyasi yordamida davom etadi. Bunda fotosintez yordamida organik birikmalarning kimyoviy bog'lanishlari hosil bo'ladi. Konsumentlar tomonidan qabul qilingan oзуqalar to'liq o'zlashtirilmaydi va uning ma'lum bir qismi tashqi muhitga qaytariladi. Hayvonlarda oзуqa moddalarning o'zlashtirilishi 30% dan 70% gachani tashkil qiladi. Energiyaning ko'p qismi nafas olishda sarflanadi. qabul qilingan ovqatning oz qismi organizmlarning o'sishiga ketadi. Biotizimning hayoti faqat energiya oqimiga bog'liq bo'lib, u quyosh nuri yoki tayyor organik moddalar hisobiga ta'minlanadi. Fotosintez qiluvchi organizmlardan boshlanuvchi oзуqa zanjiri yeyilish zanjiri deyiladi. O'lik hayvonlar va o'simliklarning qoldiqlaridan boshlanadigan zanjir esa parchalanish zanjiri deyiladi.

Biotizimlardagi konsumentlarga energiya oqimi o'simliklarning tirik to'qimalari yoki o'lik organik moddalar zahirasi orqali kiradi. O'lik organik moddalar asosini ham fotosintez tashkil qiladi. O'rmonlarda har yili o'sayotgan o'simliklar massasining 90% barglarining qurishi natijasida parchalanish zanjiriga tushadi.

Biotizimlar o'zgaruvchanligi yoki dinamikasi. Jamoalar mahsuldorligi, biotizimdagi produtsenlarning quyosh energiyasini kimyoviy energiyasiga aylantirib, organik moddalar sintezlash samaradorligiga bog'liq. Ma'lum vaqt davomida o'simliklar tomonidan hosil qilingan organik massa jamoaning birinchi darajadagi mahsuldorligi deyiladi. U o'simliklarning quruq yoki ho'l massasi tarzida ifodalanadi. Konsument massaning ma'lum vaqt ichidagi o'sishi — bu jamoaning ikkinchi darajali mahsuldorligi deyiladi.

Har bir oзуqa zanjiri, birlamchi va ikkilamchi hosildorlik hosil qilish tezligi va mahsulotlarning taqsimlanishi bo'yicha turlichadir. Biotizimlarda birlamchi va ikkilamchi hosildorlikning miqdoriy ko'rsatgichlari mavjud. Bu hosildorlik piramidasi qonuni deyiladi. Har bir oзуqa zanjirida ma'lum vaqt davomida hosil qilinadigan biomassa yoki mahsuldorlik keyingi oзуqa zanjiriga nisbatan ko'p.

Biotizimlar mahsuldorligi qonuniyatlarini o'rganish, energiya oqimi miqdorini hisobga olish amaliyotda katta ahamiyatga ega. Odamlar tomonidan foydalanadigan

agrotsenozlar (birinchi mahsuldorligi) mahsulotlari insoniyat jamiyatining ovqat zahirasi hisoblanadi. Ikilamchi mahsuldorlik, ya'ni qishloq xo'jalik hayvonlari hisobiga olinadigan mahsuldorlik ham katta ahamiyatga ega.

Energiya oqimi va biotizimlar mahsuldorligini aniq hisobga olish, ulardagi modda aylanishini boshqarish orqali odamlar uchun ko'proq hosil olishda yordam beradi. Bundan tashqari tabiatdan o'simlik va hayvonlar biomassasining qanchasini olish mumkinligini bilishimiz ham kerak. Ularga zarar keltirmaslik, yerning eng yuqori biologik mahsuldorligini bilish maqsadida chet mamlakatlarda 1969-yildan buyon xalqaro biologik dastur bo'yicha ilmiy izlanishlar olib boriladi. Birlamchi biologik mahsuldorlikning o'sish tezligi o'simliklar fotosintetik apparatining imkoniyatlariga bog'liq.

2.4. Biotizimni ta'minlash omillari va an'anaviy energiya turlarini o'rganish

O'simliklar jamoasida fotosintezning foydali ish koeffitsenti bor yo'g'i 5 foizini tashkil qiladi. Umuman, yer shari bo'yicha o'simliklar tomonidan quyosh energiyasining faqat bir foyizigina o'zlashtiriladi. Chunki fotosintez aktivligi ko'p omillar tomonidan cheklandi. Yer yuzida birlamchi biologik mahsuldorlik notekis taqsimlangan. Eng yaxshi biologik sharoitda, namlik, yorug'lik, mineral tuzlar, issiqlik yetarli bo'lgan joylarda o'simliklarda eng yuqori o'sishi kuzatiladi. Shimoliy muz okean qirg'oqlaridagi biotizimlar mahsuldorligi 20 s ga, qora dengizning Kavkaz tomon sohilida u 200 s ga dan oshadi. O'rta Osiyo cho'llarida esa mahsuldorlik 3 - 20 s gani tashkil etadi. Har bir biotizimda doimo undagi organizmlarning hayotiy rivojlanishi va populyatsiyalarining o'zgarishi kuzatiladi. O'zgarishlar 2 xil: siklik o'zgarishlar; tasodifiy o'zgarishlar.

Bunday o'zgarishlar sutka va mavsum davomida hamda tashqi muhit bilan bo'lib turadigan davriylikka ega o'zgarishlar bo'lib, ular organizmlarning ichki ritmi o'zgarishlarida o'z aksini topadi. Biotsenozda sutka davomida sodir bo'lib turadigan o'zgarishlar kun va tun davomidagi havo temperaturasi, namlik va boshqa omillar o'zgarishiga kuchli bog'liqdir.

O'rta Osiyoning qumlik cho'llarida, tush paytlarida hayot to'xtaganga o'xshab tuyuladi. Hayvonlar quyoshdan inlarida yashirib, kechasi faollashadi. Tunda qo'ng'iz, sichqon, chayon, ilon, o'rgimchak, tulkilar tez harakat qiladi. Yilning ma'lum vaqtida ko'p turlar chuqur tinimga ketadi. Davriy o'zgarish o'simliklarning yaruslar bo'ylab tarqalishida yaqqol ko'rinadi. Masalan, bir yillik o'simliklar erta bahoridagi yarusda o'sib, yoz kelganda butunlay qurib qoladi. Biotsenozdagi ko'p yillik o'zgarishlar yillar davomida meteorologik sharoitning o'zgarishiga bog'liq. Bundan tashqari, u yana edifikator o'simliklar hayotidagi o'zgarishlar, hayvonlar hamda patogen mikroorganizmlarning ko'payishiga bog'liq.

Fitotsenoz yoki o'simliklar jamoasidagi o'zgarishlar edifikator o'simliklar hayotiga bog'liq. Jamoalarda qonuniy ravishda bir yo'nalishda jonli organizmlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar va ularni o'rab olgan muhit bilan bo'ladigan munosabatlar tufayli sodir bo'ladigan o'zgarishlarni suksessiya deb yuritiladi. «Suksessiya»— lotincha so'z bo'lib «izchillik» yoki «meros bo'lib qolmoq» va «irsiy belgi» degan ma'nolarni bildiradi. Biologik aylanishning to'liq emasligi suksessiyaning asosini tashkil etadi.

Rossiyalik Akademik olim V.N.Sukachev o'simliklar jamoasining almashinish jarayoni mavjudligini ko'rsatadi¹³:

- singenetik almashinish — o'simliklarning yangi muhit sharoitlarini egallashi. Bunda o'simliklarning bir-birlariga yaqinlashishi va tuproq-iqlim sharoitlariga moslashishi muhim rol o'ynaydi.

- endoekogenetik o'zgarishlar — bu jarayon singenetik jarayondan keyin yuzaga keladi. Jamoa bu vaqtda o'zining biotizimini hosil qiladi. Keyingi o'zgarishlar esa muhitning o'zgarishi va jamoadagi hayotiy faoliyatlarning o'zgarishi tufayli sodir bo'ladi.

- ekozogen o'zgarishlar — jamoaning o'ziga, muhit sharoitining o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan holati. Bunday o'zgarishlar tasodifan vujudga kelishi mumkin. Bunday

---

¹³ Smith, Crosbie. The Science of Energy – a Cultural History of Energy Physics in Victorian Britain. The University of Chicago Press, 1998.

o'zgarishlarga o'rmonlarni kesish, yaylovlarda mollarni boqish tufayli sodir bo'ladigan o'zgarishlarni kiritadi.

- gologenetik o'zgarishlar — bunday o'zgarishlar jamoada sodir bo'ladigan yirik umumiy o'zgarishlar birligidan iboratdir. Gologenetik almashinish shunday almanishishki, jamoaning shaxsiy o'zgarishi bu vaqtda butun bir katta massivdagi yoki mamlakatdagi o'simliklarning o'zgarishi bilan bog'liq bo'ladi.

Energiyadan foydalanish sohasida elektr energiyasi ekologik jihatdan eng toza energiya manbai hisoblanadi. Havoni ifloslanishining 25 foizi ko'mir elektrostansiyalarining chiqindisi bilan bog'liq. Masalan, havoda oltingugurt oksidining ko'payishi yoqilg'i ichida kimyoviy modda borligi va uning yonish paytida gazsimon oksidga (asosan SO_2 qisman – SO_3) aylanishidan iborat. Oltingugurt angidridi havoning yuqori qatlamiga chiqib, tarqalib ketishi uchun 180, 250, hattoki, 320 metrli trubinalar qurilmokda, 100 m balandlikka qurilgan trubinalardan chiqayotgan tutunlar va ulardagi mayda chang, zaharli moddalar 20 km atrofga tarqalib, inson sog'lig'iga uncha zarar keltirmaydi. Trubina qancha baland bo'lsa, tutunning yuqoriga kutarilishi va uning tarqalish maydoni shuncha ko'p bo'ladi. Masalan, 250 m balandlikdagi trubinadan chiqayotgan tutun 75 km atrofga tarqaladi. Ba'zi issiqlik energiyasi manbalari ishlatilganda oltingugurtli tutun, chang chiqadi va bu atrof-muhit uchun ancha xavfli. Agarda tutunsiz koksli birikmalar issiqlik energiyasi olishda ishlatilsa, atrof-muhitga oltingugurt oksidi, azot va chang zararlari kam chiqadi. Ba'zi issiqlik energiyasi manbalari ishlatilganda oltingugurtli tutun, chang chiqadi va bu atrof-muhit uchun ancha xavfli. Agarda tutunsiz koksli birikmalar issiqlik energiyasi olishda ishlatilsa, atrof-muhitga oltingugurt oksidi, azot va chang zararlari kam chiqadi. Bu jarayon natijasida ko'mirning 4-5 ming tonna iflos qoldig'idan yuzlab gektar maydon, ko'mirni qo'llash uchun ishlatilgandan chiqqan 500 - 600 ming m^3 iflos suv atrof muhitni buzadi va ifloslanishiga sabab bo'ladi. Masalan, Ukrainada 1 tonna ko'mir olishda 0,15 - 0,75 tonna qoldiq, 1,5 – 12 m^3 suv sarflanadi va ular iflos chiqindi, qoldiq sifatida atrof-muhitga tashlanadi. Undan tashqari 1 tonna neft olish uchun 5 tonna qo'ng'ir yoki 2 - 3 tonna toshko'mir ishlatiladi. Toshkent viloyatining

Angren tumanida mavjud bo'lgan ko'mir konlarida ko'mirni yer ostida yoqib gazga aylantirish yuli bilan 250 ming kVt. kuchga ega bur-gaz qurilmalari qurilgan. Bunday jarayonda ko'mir gazga aylanadi va gaz hamda bur trubinalar yordamida elektroenergiya vujudga keladi. Bunday elektrostansiyalarning kuchi 100 mVt ga teng bo'lib, juda kam suv sarflanadi, ko'mir qoldiqlari ya'ni hosil bo'lgan shlaklar esa yul qurilishlarida ishlatiladi.

Xozirgi vaqtda dunyoning barcha davlatlarida ko'mirdan ekologik zararsiz foydalanish yullarini ishlab chiqish asosiy muammo bo'lib qoldi. Chunki, faqat bizning ko'mir sanoatimiz har yili yer osti konlaridan qora qumli, yuqori kislotali 2 km³ suvni yer ustiga chiqarib tashlaydi. Bu hajmdagi suv Rossiyaning Klyazma, Berezina, Bargo'zin kabi daryolarining bir yillik oqova suviga teng. Undan tashqari, ko'mir qoldiqlari yuzlab tor tizmalari hosil keladi, ularning balandligi 50-60 metrga etadi. Yer yuzidagi 17,6 ming ko'mir konlarining qoldiqlaridan 6,8 minggi yonib turadi va atmosfera uglerod oksidi, azot, oltingugurt kabi zararli moddalarni tarqatadi. Ayniqsa, oltingugurtning dioksidli birikmasi juda zararli. SHuning ta'siri natijasida Ukrainaning Donbass hududida donli o'simliklarning hosili 27 foizga, grechixaniki 25 foizga, karamniki 12 foizga, makkajuxoriniki 43 foizga kamayib ketgan. Oltingugurt faqat o'simliklargagina emas, balki, qushlar, uy hayvonlari va inson sog'lig'i uchun ham zararlidir.

Issiqlik energiyasining yana bir manbai - neft bo'lib, u insoniyatga juda qadimdan ma'lum. Bu tug'rida Gerodot, Pluton, Pliniy kabilar o'z asarlarida ma'lumot berib o'tgan. Qadimda neftni to'g'ridan - to'g'ri uylarni yoritish, dori sifatida ishlatganlar. O'tgan asr oxirlarida neftdan, asosan, kerosin va yog'lovchi materiallar olingan. Avtomobil sanoatining rivojlanishi bilan neftdan olinadigan benzin, eng qimmatli yoqilg'i hisoblanib qoldi. Neftda hammasi bo'lib 15 foiz benzin bo'ladi, xolos. Neftdan turli yoqilg'ilar, moylovchi

materiallar, vazelin, neftkimyo xom ashyolari, cho'kma oltingugurt, neftli bitum kabi materiallar olinadi. Shunga qaramay, neft boshqa yoqilg'i manbalari oldida juda ustun hisoblanadi, atrof - muhitni ko'mirga nisbatan kam ifloslantiradi. Lekin, minglab tonna neft ortilgan katta kemalar tuqnashishi, ag'darilishi natijasida, ulardagi neft dengiz va okean yuzalarini ifloslantirib, u yerdagi o'simlik, qushlar va boshqa hayvonlarning nobud bo'lishiga sabab bo'lmoqda.

Tabiiy gaz atrof-muhitni ifloslamasligi jihatidan ko'mir va neftdan yuqori turadi.

Tabiiy gaz, asosan metandan iborat bo'lib, u yonganida juda kam miqdorda oltingugurt angidridi va uglevodorod, chang va azot oksidlari chiqaradi. Ekologik jihatidan zararsiz bo'lganligi tufayli ham xo'jalikda gazdan foydalanish juda ham ortib bormokda. Ba'zi gaz konlarida oltingugurt H_2S formasida uchraydi, shuning

uchun ham tabiiy gaz H_2S dan tozalanadi, chunki u gaz quvurlarining korroziyaga uchrashiga olib keladi. Gazdan foydalanish katta shaharlar va sanoat markazlari havosining toza holda bo'lishiga sababdir.

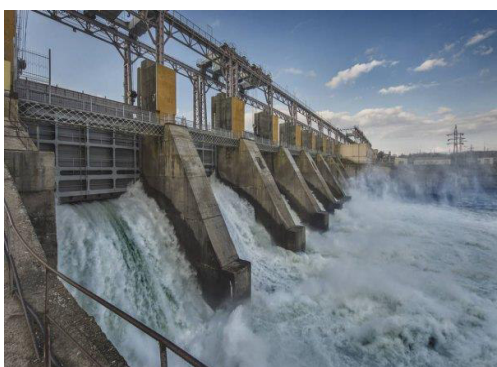
Vodorod energetikasini keng qo'llash atrof-muhit tozaligini saqlashda katta ahamiyatga ega. Vodorodning yonishidan ajraladigan issiqlik 28000 kkal/ga teng. Bu neft va neft mahsulotlarining issiqlik energiyasidan 2 barobar, ko'mirnikidan esa 4 barobar yuqoridir. Dunyo bo'yicha vodorod bir yilda 200 mlrd. m^3 ishlab chiqariladi. Shuning yarmi ammiak va

30 foizga yaqini neftni qayta ishlash zavodlarida ishlatiladi. Vodorod asosan suvdan olinadi. Dunyoda birinchi bo'lib 1986 yili Yaponiyada oddiy suvdan vodorod olish tajribasi zavodida 35 soatlik siklda 18 litr vodorod va 9 litr kislorod olingan. Shu davr ichida termoximik usul yordamida magniy oksidi, oltingugurt ikki oksidi va yod ishlatish yuli bilan suv vodorod va kislorodga ajratiladigan bo'ldi. Energiyaning hamma turlari

ichida eng samaralisi vodorod energiyasi bo'lib, u ekologik tomondan atrof-muhit ifloslanishiga, turli zararli moddalar, chang va tutun tarqalishiga, ishlab chiqarish qoldiqlari qolishiga va tuplanishiga sabab bo'lmaydi.

Gidroenergetika stansiyalarning (GES) asosiy manbai energiya resurslari doim oqib turadigan daryo suvi hisoblanadi. GESlar atrof muhitni havoni, suvni, tuproqni chang, kul, azot va oltingugurt oksidlari bilan ifloslantirmaydi, biroq ayrim salbiy holatlari ham mavjud. Masalan, Rossiyaning Krasnoyarsk shahrida Enisey daryosi bo'yida qurilgan GES ta'sirida yoz paytida daryo suvining harorati +25 dan +7 gacha pasaygan, qishning -40 darajali sovuq'ida Enisey suvi Krasnoyarskdan o'tgandan keyin 300 km. masofada muzlamaydi, daryo buylari qalin tuman bilan qoplanib, borliq tabiiy holatda ko'rinmaydi, 100 m. chuqurlikka ega bo'lgan suv ombori juda ham katta maydondagi o'zlashtirilgan hosildor yerlarni, o'tloqzorlarni suv ostida qoldirdi.

Xozirgi vaqtda GES suv omborlari tomonidan 90 ming km² yer yoki har bir ishlab chiqarilgan kVt uchun 0,5 m² yer suv ostida, shu jumladan, 0,17 m² / kVt ga qishloq xo'jalik yerlari va 0,23 m² / kVt ga o'rmonzorlar suv ostida qolgan. Suv omborlarining qurilishi natijasida suv havzasining qirg'oqlari emirilib, atrof tabiiy muhit o'zgarishiga olib kelib, yer osti suvlarining sathi ko'tarilmoqda. Yerning sho'rlanish holatlari O'zbekistonda qurilgan turli suv omborlari (Tuyamuyin, Tolimarjon, CHordara, Qayroqum, Andijon) atrofida yaqqol sezilmoqda. GESlar qurilishi bilan hosil bo'ladigan suv omborlari baliqchilikka imkon beradi. Lekin, shu hududlarda muhit harorati pasayishi natijasida paxtaning ochilishi opqaga surilib, kuplab hosildor yerlar, utloqzorlar suv tagida qolib, tiklab bo'lmaydigan holda nobud bo'lmoqda. Masalan, Rossiyaning Oltoy mintaqasidagi Katun GES qurilishi natijasida 630 ming gektar yer suv ostida qolgan. Xozirgi vaqtda kichik GESlarni qurish dolzarb hisoblanadi. Chunki, ularni daryolarda ham qurish bilan birga, ular tabiiy sharoitni mutlaq o'zgartirmaydilar hamda kichik aholi yashash punktlarini, qishloqlarni elektr energiya bilan ta'minlash imkonini beradi.

2.5. Biotizim xavfsizligini ta'minlash choralari

Mamlakatning biologik xavfsizligini ta'minlash hamda Biotexnologiyalarni rivojlantirish tizimini takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, ushbu sohalarda fan, ta'lim va ishlab chiqarishning integratsiyasini ta'minlash, iqtisodiyot va ijtimoiy sohani ilg'or biotexnologiyalar asosida rivojlantirish, shuningdek, 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini amalga oshirishga oid davlat dasturida belgilangan vazifalarni izchil amalga oshirish maqsadida quyidagi asosiy vazifalar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Biotexnologiyalarni rivojlantirish va mamlakatning biologik xavfsizligini ta'minlash tizimini takomillashtirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar to'g'risida"gi 2020 yil 25 noyabrdagi PQ-4899 sonli qaroriga muvofiq Vazirlar Mahkamasi huzurida Biologik xavfsizlik kengashi tashkil etilgan va uning asosiy vazifalari etib quyidagilar belgilangan:

- mamlakatning biologik xavfsizligini ta'minlash sohasida yagona davlat siyosatining amalga oshirilishini tashkil qilish;

- xavfli biologik omillar ta'siridan aholini himoya qilish va atrof-muhitni muhofaza qilish, biologik xavf-xatarlarning oldini olish, biologik xavflarni monitoring qilish tizimini yaratish va rivojlantirishga qaratilgan tavsiyalar va takliflarni tayyorlash, ekspert baholash hamda ko'rib chiqish;

- mamlakatning biologik xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan tadbirlarni amalda ro'yobga chiqarish bo'yicha ta'sirchan chora-tadbirlarni ishlab chiqish;

- vazirlik, idoralar, mahalliy davlat hokimiyati organlari, ilmiy-tadqiqot va ta'lim muassasalari, fuqarolik jamiyati institutlarining mamlakat biologik xavfsizligini ta'minlash bo'yicha maqsadli vazifalarni bajarishdagi o'zaro hamkorligini ta'minlash;

- Bakteriologik (biologik) va toksik qurol-yarog'larni ishlab chiqish, tayyorlash va to'plashni man etish hamda ularni tugatish to'g'risidagi Konvensiya qoidalarining amalga oshirilishini ta'minlash;

- muhim davlat ahamiyatiga ega bo'lgan hamda mamlakatning biologik xavfsizligini ta'minlash bo'yicha choralar ko'rish davomida yuzaga keladigan dolzarb masalalar hamda muammolarni, shu jumladan omma o'rtasida muhokama qilishdan iboratdir.

Toshkent vaksina va zardoblar ilmiy-tadqiqot institutining biotizim xavfsizligini ta'minlashdagi asosiy vazifalari sifatida:

- immunobiologik preparatlar (vaksinalar, zardoblar, test-dagnostikumlar va boshqalar) bo'yicha fundamental, amaliy va innovatsion tadqiqotlarni amalga oshirish hamda ularni amaliyotga joriy etish;

- mamlakatning biologik xavfsizligi tizimini takomillashtirishga qaratilgan chora-tadbirlarni ilmiy-texnik va uslubiy jihatdan ta'minlash;

- vaksina-zardob ishi bo'yicha infeksiya kasalliklariga qarshi profilaktika, diagnostika, dori vositalari va preparatlarini yaratish, ularning ishlab chiqarish texnologiyalarini takomillashtirish;

- ilmiy faoliyatga oid davlat dasturlari doirasida biotexnologiya, immunologiya va mikrobiologiya sohasidagi ilmiy loyihalarni amalga oshirishda ishtirok etish.

Biotizim xavfsizligini ta'minlash bo'yicha tadbirkorlik sub'ektlari uchun 2020 yil 1 dekabrden boshlab quyidagi tartib o'rnatilgan, unga ko'ra:

- biotexnologiyalar sohasida investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun jalb qilinadigan tijorat banklarining kreditlari bo'yicha kredit summasining 50 foizigacha (50 foizi ham kiradi) miqdorda, biroq 8 milliard so'mdan ortiq bo'lmagan miqdorda kafillik berish;

- kredit summasi 10 milliard so'mdan ortiq bo'lmagan biotexnologiyalar sohasida investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun jalb qilinadigan tijorat banklarining kreditlari bo'yicha foiz xarajatlarini qoplash uchun quyidagi miqdorlarda kompensatsiya berilmoqda: milliy valyutadagi kreditlar bo'yicha - Markaziy bank asosiy stavkasining 1,5

baravaridan ortiq, biroq 5 foizli punktdan oshmagan miqdorda; xorijiy valyutadagi kreditlar bo'yicha - tijorat banklari tomonidan belgilangan stavkaning 30 foizi, biroq 4 foizli punktdan oshmagan miqdorda;

- biotexnologiyalar sohasida ilmiy tadqiqotlar va innovatsion faoliyatni amalga oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasiga 3 million AQSH dollaridan kam bo'lmagan to'g'ridan to'g'ri investitsiya kiritgan xorijiy ilmiy tashkilotlarga Davlat budjetidan ilmiy faoliyatga oid davlat dasturlari uchun ajratiladigan mablag'lar hisobidan ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirish uchun 10 milliard so'mgacha maqsadli grantlar taqdim etiladi.

Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Biologik xavfsizlik Kengashiga yuklatilgan vazifalarni amalga oshirishda ko'rib chiqiladigan masalalarga:

a) karantin, o'ta xavfli va boshqa yuqumli kasalliklarning yuzaga kelishi va tarqalishining oldini olish hamda ularga qarshi kurashish, shu jumladan:

- aholi o'rtasida o'lim holatlarining asosiy sabablari hisoblangan yuqumli kasalliklar, shuningdek, hayvonlar va o'simliklarning qishloq xo'jaligi va atrof-muhitga zarar keltiruvchi infeksiyalari tarqalish darajasini pasaytirish;

- yangi, qaytalanadigan yuqumli kasalliklarning vujudga kelishi va tarqalishi, shuningdek, kam uchraydigan va (yoki) O'zbekiston Respublikasi hududida oldin uchramagan yuqumli kasalliklar kirib kelishining oldini olish;

- tibbiy yordam ko'rsatish va veterinariya faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq yuqumli kasalliklarning oldini olish;

- mikroorganizmlar shtammlarining dori vositalari, kimyo va (yoki) biologik vositalarga turg'unligini (rezistentligini) bartaraf etish;

- inson va qishloq xo'jaligi hayvonlarining tabiiy mikrobiotasi, shuningdek, hayvonlar va o'simliklarning kam uchraydigan va yo'qolib borayotgan turlarini saqlab qolish va tiklash;

- inson va hayvonlar organizmlarining immun tanqisligi holatlari, shuningdek, ular bilan bog'liq yuqumli kasalliklarning tarqalish darajasini pasaytirish;

- inson va hayvonlar uchun umumiy bo'lgan kasalliklarning profilaktikasini amalga oshirish, shu jumladan amaldagi hayvonot qabristonlarini qayta barpo etish va yangilarini qurish;

b) atrof-muhitni salbiy biologik ta'sirdan muhofaza qilish;

v) patogen mikroorganizmlar va viruslar kolleksiyalarini shakllantirish, saqlash va rivojlantirish;

g) patogen biologik agentlarni (patogenlarni), shu jumladan yuzaga kelishi xavfi yuqori bo'lgan biologik obyektlarda qo'llash bilan amalga oshiriladigan avariya va (yoki) diversiyalarning oldini olish;

d) xavfli texnogen faoliyatni, shu jumladan genetik materiallar va sintetika biologiyasi texnologiyalaridan nazoratsiz foydalanish, shuningdek, xavfli biologik moddalardan foydalanish bilan bog'liq terrorchilik aktlarini tayyorlash va sodir etishni ogohlantirish va ularning oldini olish;

e) biologik xavflarni monitoring qilish tizimini yaratish va rivojlantirish, shu jumladan biologik xavflarni monitoring qilish bo'yicha mustaqil tizimning faoliyatini tashkil etish;

j) biologik xavflarni monitoring qilish natijasida aniqlangan boshqa biologik xavf-xatarlarni zararsizlantirish;

z) qonunchilikning o'zaro bog'liq sohalarida nazarda tutilgan, shu jumladan quyidagilarga qaratilgan chora-tadbirlar:

- fuqarolarning sog'lig'ini saqlash, aholining sanitar-epidemiologik osoyishtaligini ta'minlash, ushbu sohalardagi qonun hujjatlariga muvofiq biotibbiyot hujayra mahsulotlarini muomalaga kiritish;

- hayvonlarni kasalliklardan himoya qilish, veterinar-sanitar jihatdan xavfsiz chorvachilik mahsulotlarining ishlab chiqarilishini ta'minlash;

- qonun hujjatlari va xalqaro shartnomalarga muvofiq o'simliklarni karantin va himoya qilish;

- texnik reglamentlarga muvofiq mahsulotlarning xavfsizligini ta'minlash;

- atrof-muhitni salbiy ta'sirlardan muhofaza qilish, ushbu sohadagi qonun hujjatlariga muvofiq biologik xilma-xillikni saqlash;

- gen-muhandislik faoliyatini amalga oshirish, genetik modifikatsiyalangan organizmlar, shuningdek, biologik xilma-xillikni saqlash va undan barqaror foydalanishga salbiy ta'sir ko'rsatishga qodir sintetik biologik agentlarni chegaradan olib o'tish, tranzit qilish, ishlov berish va ulardan foydalanish;

i) bakteriologik (biologik) va toksik qurol-yarog'larni ishlab chiqarish, tayyorlash va to'plashni man etish hamda ularni tugatish to'g'risidagi Konvensiya qoidalarini amalga oshirishga qaratilgan chora-tadbirlardan iborat.

2.6. Zamonaviy elektr ta'minoti manbalari va o'ziga xos xususiyatlari

Energiya ish qobiliyati sifatida tavsiflanadi. Energiyaning turli xil turlari mavjud. Energiyani tejash qonuniga ko'ra, energiya boshqa shakllarga o'tishi mumkin, ammo hech qachon yaratilmaydi yoki yo'q qilinmaydi. Quyida energiyaning 10 keng tarqalgan turini ko'rib chiqamiz¹⁴:

- Kinetik energiya;
- Potensial energiya;
- Mexanik energiya;
- Atom energiyasi;
- Ionizatsiya energiyasi;
- Kimyoviy energiya;
- Elektromagnit energiya;
- Issiqlik energiyasi;
- Gravitatsion energiya.

---

¹⁴ Harper, Douglas. "Energy". Online Etymology Dictionary.

Kinetik energiya. Kinetik energiya bu harakatlanish energiyasi. U noldan ijobiy qiymatgacha o'zgarib turadi. Misol: Kinetik energiyaning misoli - belanchakda tebranayotgan bola. Belanchak yoyining yuqori qismida kinetik energiya nolga teng. Bola oldinga yoki orqaga tebranishidan qat'i nazar, kinetik energiya har doim nolga yoki musbatga teng.

Potensial energiya. Kinetik energiya ko'pincha potensial energiya bilan muhokama qilinadi, chunki bu ikki energiya shakli bir-biriga osonlikcha aylanadi. Potensial energiya - bu ob'ekt pozitsiyasining energiyasi. Misollar: potensial energiyaning klassik namunasi - bu stol ustida turgan olma. Olmaning potensial energiyasi stolga nisbatan nolga teng, lekin stol yotadigan qavatga nisbatan ijobiy. Belanchakda tebranayotgan bolada potensial energiya tebranish eng yuqori bo'lganda maksimal va tebranish yerga eng yaqin bo'lganda minimal (nol) bo'ladi.

Mexanik energiya. Mexanik energiya - bu tizimning kinetik va potensial energiyasining yig'indisi. Bu ob'ektning harakati yoki jismoniy joylashuvi natijasida hosil bo'lgan energiya. Har qanday vaqtda kinetik yoki potensial energiya nolga teng bo'lishi mumkin. Misol: Tog'dan yuqoriga va pastga qarab harakatlanadigan mashina kinetik va potensial energiyaga ega. Avtomobil tepalikka yaqinlashganda potensial energiyani oladi. Tormoz bosilmasa, u tepalikdan pastga tushganda kinetik energiyaga ega bo'ladi¹⁵.

Atom energiyasi. Yadro energiyasi - bu atom yadrosining energiyasi. U yadro reaksiyalari yoki yadrodagı boshqa o'zgarishlar natijasida chiqarilishi mumkin. Misollar: Radioaktiv parchalanish, yadro bo'linishi va yadro sintezi yadro energiyasining namunalari. Boshqa misollarga atom energiyasi va atom portlashi natijasida chiqarilgan energiya kiradi.

Ionizatsiya energiyasi. Atom yadrosi energiyaga ega bo'lgani kabi, yadro atrofida aylanadigan elektronlar ham mavjud. Ionlanish energiyasi - bu elektronlarni molekula, atom yoki ion bilan bog'laydigan energiya. Misol: Birinchi ionlanish energiyasi bu bitta

---

¹⁵ Lofts, G; O'Keeffe D; et al. "11 – Mechanical Interactions". Jacaranda Physics 1 (2nd ed.). Milton, Queensland, Australia: John Willey & Sons Australia Ltd, 2004.

elektronni butunlay chiqarib tashlash uchun zarur bo'lgan energiya. Ikkinchi ionlanish energiyasi - bu ikkinchi elektronni olib tashlash uchun zarur bo'lgan energiya. U har doim birinchi ionlanish energiyasidan kattaroqdir.

Kimyoviy energiya. Kimyoviy energiya - bu atomlar va molekular orasidagi kimyoviy reaksiyalar natijasida ajralib chiqadigan yoki so'rilgan energiya. Ionlanish energiyasi singari, bu elektronlar bilan bog'liq bo'lgan energiya. Kimyoviy energiya qo'shimcha ravishda toifalarga bo'linishi mumkin, shu jumladan xemiluminesans va elektrokimyoviy energiya. Misollar: Glowstick kimyoviy reaksiyadan nur chiqaradi. Batareya kimyoviy reaksiyadan elektr energiyasini ishlab chiqaradi.

Elektromagnit energiya. Elektromagnit energiya nurlanish energiyasi deb ham ataladi. Bu yorug'lik, magnetizm yoki elektromagnit nurlanishdan energiya. Misollar: Elektromagnit spektrning istalgan qismida energiya, radio, mikroto'lqinli to'lqinlar, ko'rinadigan yorug'lik, rentgen nurlari, gamma nurlanish va ultrabinafsha nurlar kiradi. Xuddi shunday, magnitlar elektromagnit maydon hosil qiladi va energiyaga ega.

Issiqlik energiyasi. Issiqlik energiyasi - bu issiqlik bilan bog'liq bo'lgan energiya. Bu elektromagnit energiyaning bir turi. Issiqlik energiyasi ikki tizim o'rtasidagi harorat farqini aks ettiradi. Misol: Bir chashka issiq kofe issiqlik energiyasiga ega. U atrof-muhitga issiqlikni chiqaradi.

Gravitatsion energiya. Gravitatsiyaviy energiya - bu massalar asosida jismlar orasidagi jozibali energiya. Ko'pincha, bu mexanik energiya uchun asos bo'lib xizmat qiladi, chunki ob'ektlar bir-biriga nisbatan potentsial energiyaga ega va bir-biriga yaqinlashishi mumkin. Misollar: yer va oy orasidagi tortishish energiyasi o'zining orbitasini hosil qiladi. Gravitatsiyaviy energiya atmosferani yerga tutib turadi.

2.7. Elektr energiya manbalari turlari va rivojlantirish yo'llari

Biz yuqorida keltirib o'tgan an'anaviy energiya olish manbalari bo'lmish gidroenergiya, ko'mir, neft va gazdan olinishini ko'rib chiqqandik, ushbu paragrafda

energiyaning zamonaviy manbalari sifatida atom va termoyadro, geotermal, quyosh, shamol va dengiz to'liqlari, koinot energiyalaridan foydalanishni ko'rib chiqamiz.

Butun dunyo atom energiyasiga oid tashkilotning keyingi ma'lumotiga kura dunyoda 453 tadan ortiq atom elektrostansiyasi (AES) mavjud bo'lib, ularning umumiy kuchi 2018 yilda 2560 TVt soat elektr energiya ishlab chiqargan¹⁶. AESlari dunyodagi elektroenergiyaning 10,7 foizini ishlab chiqaradi. AESlar joylashuvi bo'yicha tahlil qiladigan bo'lsak, AQSHda 99 ta AES mavjud bo'lib, yiliga 805,3 mlrd Vt soat elektr energiya va mamlakat miqyosidagi elektr energiyaning 19,3 foizini, Fransiyada 58 ta (395,9 mlrd Vt soat) (ishlab chiqarilayotgan elektr energiyaning 71,7 foizi), Xitoyda 46 ta (277,1 mlrd Vt soat) (4,2 foiz), Rossiyada 37 ta (191,3 mlrd Vt soat) (17,9 foiz), Janubiy Koreyada 24 ta (127,1 mlrd Vt soat) (23,7 foiz), Kanada davlatida 19 ta (94,4 mlrd Vt soat) (14,9 foiz), Ukrainada 15 ta (79,5 mlrd Vt soat) (53 foiz), Germaniyada 7 ta (71,9 mlrd Vt soat) (11,7 foiz), Buyuk Britaniyada 15 ta (59,1 mlrd Vt soat) (17,7 foiz), Shvetsiyada 8 ta (65,9 mlrd Vt soat) (40,3 foiz) ishlab chiqariladi¹⁷.

AES - energiya ishlab chiqarishning eng yuqori yutug'i bo'lishi bilan birga, u o'ziga alohida havotirli e'tiborni, ehtiyotkorlikni talab qiladi, chunki Chernobil, AQSH, Buyuk Britaniya, Germaniya, Yaponiya va boshqa mamlakatlarda AESning avariya uchirishi bunga yaqqol misol bo'la oladi. 1986 yili Chernobil AES avariya vaqtida yadro yoqilg'isi juda yuqori haroratda (700 – 900⁰) temir, tosh, kum bilan erib, ulardan hosil bo'lgan plutoniy zarrachali chang-tuzon atrof-muhitga tarqalgan. Buning natijasida Chernobilga yaqin joylashgan Ukraina, Belorussiya yerlariga radioaktiv chang-tuzon tushgan. Yerd, suvda, o'simlik, hayvon va odamlar tanasida radioaktivlik ortib ketgan. Xozirgi vaqtda shunday radioaktivlashgan yuzlab qishloq, aholi turar maskanlari (posyolka) aholilari boshqa joylarga kuchirilgan. Demak, AESlardan foydalanishda juda ham ehtiyotkorlik

---

¹⁶ World Nuclear Generation and Capacity - Nuclear Energy Institute

talab qilinadi, aks holda tabiat va undagi mavjud bo‘lgan butun tiriklik nobud bo‘lishi mumkin. Shuning uchun ham yuqori texnikaviy asoslar bilan AESlarni ishlatilsagina, ulardan samarali foydalanish mumkin. 1971-1984 yillarda 14 ta mamlakatning 151 ta AESlarida avariya sodir bo‘lgan. Buning natijasida tabiat va undagi tiriklik katta xavf ostida qolgan. Xozirgi vaqtda AESlar qurish uchun tanlanadigan joy har tomonlama ko‘rib chiqiladi, ya’ni shu yerning seysmik holati, etarli miqdorda suv, AESlarda ishlaydiganlar va ularning oilasi uchun yashash joyi, maktab, poliklinika kabi muammolar har jihatdan o‘rganib chiqiladi. AESning bitta reaktori ishlashi uchun 1000 ga yaqin injener-texnik xodimlar xizmat qilishi kerak. Dunyoning turli mamlakatlarida AESlar soni kupayib bormoqda, turli quvvatdagilari qurilmoqda, biroq AES mavjud bo‘lgan va bo‘lmagan hududlarda elektroenergiya ehtiyojlarini qoplash uchun neft, gaz, ko‘mir kabi yoqilg‘ilar foydalanilmoqda.

Bitta 1 mln. kVt kuchga ega bo‘lgan AESning bir kunlik ishiga 16 kg yadro yoqilg‘i kerak, xolos. Bu bir temir yul sostavi orqali keladigan mazutning yoqilg‘i kuchiga tengdir. Xozirgi kunda olinayotgan elektroenergiyani 70 foizga yaqini neft, gaz, ko‘mir, torf hisobiga bo‘ladi. Ularning tabiatdagi zahirasi arang 200 - 300 yilga etadi. Shuning uchun termoyadro energiyasining xillari kelajak energiya manbai hisoblanadi. Chunki, bir kunda 1 mln. kVt energiya olish uchun 750 tonna ko‘mir yoki 400 tonna neft yoki 250 gram uran - 235 yoki 34 gram og‘ir vodorod sarflash lozim bo‘ladi. Ularda og‘ir vodorod - deyeriy juda keng tarqalgan, manbai cheksiz. Energiya manbaining qaysi biridan foydalanishdan qat’i nazar, u atrof-muhitga, tirik jonzotlarga zarar keltirmasligi kerakdir.

Yer osti geotermal issiq suvlaridan issiqlik energiyasining manbai sifatida foydalanish atrof-muhit toza bo‘lishida juda katta ahamiyatga ega. Sobiq ittifoq hududida 50 dan ortiq yer osti issiq suv havzalari topilgan. Turkiston hududida ham 10 dan ortiq issiq suv

---

¹⁷ Top 15 Nuclear Generating Countries

buloqlaridan foydalanilgan. Bunday geotermal issiq suvlarga Tojikistondagi Xoja Obigarm (+90⁰), Obigarm (+70⁰) issiq buloqlari, Qirg'izistonning Jalolobod shaxridagi issiq buloqlar (+37 -45⁰), Ettioguz, Oq suv issiq buloqlari (+38 - 65⁰), Toshkentda yer ostidan topilgan issiq suvlar (+70 +75⁰) misoldir. Topilgan har bir yer osti issiqlik manбайдan har kuni kamida 15 mln. m³ issiq bug' va suv olish mumkin. Bu esa bir yilda olinadigan 100 - 150 mln. tonna ko'mir demakdir. Yer qa'ri issiqlik energiyasining manbai hisoblanadi. Uning 3 km chuqurligidan 8×10^{17} kDj geotermal energiya olish mumkin.

Yer osti issiq suvlari hisobiga birinchi elektrostansiya asrimizning boshida Italiyaning Toskana provinsiyasida, keyinchalik esa Yangi Zelandiya, AQSH, Yaponiyada kurilgan. Dunyo bo'yicha 100 dan ortiq geotermal elektrostansiyalar bor. Ularning umumiy kuchi 3 mln. kVt ga teng. Qurilgan bu tipdagi elektr stansiyalari tabiiy qulay yerlarga joylashgan, ya'ni yerdan issiq suv o'zi oqib chiqishi yoki uncha chuqur emas va bir oz qazib, suv chiqarib olish mumkin. Bu sohada eng og'ir mehnat - yer qazish hisoblanadi. Undan tashqari, yer ostidan chiqadigan issiq, suvning kupi sho'r, turli tuzlarga boy bo'ladi. Qazib chiqarilgan suvni tejamkorlik bilan, samarali ishlatilmasa, atrof-muhitni, ayniqsa tuproqni sho'rlab, atrofdagi kukalamzor yerlarda turli foydali o'simlik va hayvonlarning yuqolib ketishiga sabab bo'lishi mumkin.

Quyosh energiyasi cheksiz, tamom bo'lmaydigan energiyadir. Bu energiya eng toza, atrof-muhitga, biologik hayotga, tirik organizmlarga hech qanday zarar qilmaydigan energiyadir. Bundan tashqari, quyosh energiyasidan keng foydalanish bilan sayyorasining million - million yillar davomida tuplangan energiya zahirasiga hech qayday zarar keltirilmaydi. Har yili quyoshdan yerga kelayotgan energiya, yer qa'ridagi turli manbalarning issiqligidan 10 barobar kup.

Bizga ma'lumki, quyosh - eng buyuk termoyadro reaktori, u sekundiga 4 mln. tonna vodorod yutadi va uni geliyga aylantirib, cheksiz miqdorda energiya ajratadi. SHuning uchun ham mutaxassislar bu energiyadan samarali foydalanish yo'llarini izlamoqdalar. Bu

izlanishning ilk davrlari sifatida miloddan avvalgi davrda yashagan olim Arximed tomonidan asos solingan. U oyna orqali quyosh nurini bosqinchi rimliklarning parusli kemalariga yunaltirgan va shu asosda dushman kemalarni yondirib yuborilgan. Buning natijasida Arximed o'zining ona shahri bo'lmish Sirakuzani (Italiya) bosqinchilardan saqlab qolishga erishadi.

Sobiq ittifoq mamlakatlari joylashgan chul zonasining 1/10 qismiga tushayotgan quyosh energiyasidan foydalanish imkoniyati bo'lsa, elektrostansiyalar quvvatidan 30 barobar ortiq energiya zahirasiga ega bo'lish mumkin. Quyosh energiyasidan samarali foydalaniladigan hududlarga Ukraina, Moldaviya, Gruziya, Azarbayjon, Abxaziya, O'rta Osiyo, Rossiyaning janubiy va uzoq Sharqning ayrim mintaqalari kiradi. Bu yerlarda quyoshli kunlar bir yilda 2200 - 3000 soatga etadi. Shu vaqt ichida quyosh energiyasi 1 m² joyga 1200 - 1700 kVt soatni tashkil etadi. Quyosh nuridan foydalanish uchun har yili 200 ming m² quyosh kollektorlari tayyorlanadi va ular yordamida suvlar, uylar isitiladi va turli xil asbob-uskunalar hamda jihozlarni elektr ta'minotini ta'minlaydi.

Sobiq ittifoq davlatlari orasida ilk bor quyosh elektrostansiyasi (QES) 1985 yilda Ukrainaning (hozir Rossiya hududiga kirgan) Krimda Shelkino posyolkasida ishga tushirilgan. Ushanda undagi bir geliostat 45 oynadan iborat bo'lib, umumiy maydoni 25 m² ga teng edi. Qurilma atrofiga 1600 ta geliostat joylashtirilgan 1600 x 45, bu 75 ming quyosh nurini qaytaradi va bir nuqtaga parogeneratorga yoki 60 tonnali suv qozoniga yunaltiradi. Bu yerdagi suv 250⁰ gradusgacha qizigan. Undan hosil bo'lgan bug' 40 atmosfera bosimida quvurlarga o'tkazilib, elektrogeneratorlarni ishga tushirgan va sanoat toki hosil bo'lgan. Quyosh nuridan foydalanish usullarini O'zbekistan Fanlar akademiyasi olimlari ham ishlab chiqishgan. Ularning jihozlari Parkentning Kumushkon qishlog'i atrofida va respublikamizning boshqa joylarda ham qurilgan. Qurilgan jihozlarda yig'iladigan quyosh energiyasi turli sohalarda foydalanilmokda. QESlardan foydalanish - cheksiz va hech tamom bo'lmaydigan issiqlik energiyasi hisoblanib, atrof-muhitga, undagi tuproq, suv, havo, o'simlik, xayvonlar va insonga mutlaq zarar keltirmaydi.

Tabiatning turli-tuman, biz biladigan va bilmaydigan sirli kuchlari ko‘p. Shular jumlasidan shamol va dengiz tulqinlaridan olinadigan energiya - ekologik toza, zararsiz

energiya hisoblanadi. Ma’lumki, har yili dunyoning turli joylarida kuchli shamollar - dovul, buron, tufonlar, dengiz bo‘ronlari natijasida son-sanoqsiz baxtsizliklar vujudga keladi. Shamolning kuchi 200 km/soatga etadi. Olimlarning hisobga kura, Rossiya hududidagi shamollarning umumiy kuchi 10 mlrd. kVt ga teng. Bu esa unlab eng kuchli GESlar demakdir. Rossiyaning shimoliy hududlari, Oxota dengizi, Kamchatka, Krim orollari qirg‘oqlari, Primorsk o‘lkasi, G‘arbiy Sibir, Qozog‘iston, O‘rta Osiyoning ba’zi mintaqalarida kuchli shamol doim esib turadi.

Rossiyaning Oxota dengizi qirg‘oqlarida dengiz tulqinlari vaqida suv 9 - 13 metr balandlikka qadar kutariladi. Bu juda katta tulqinlar energiyasini tashkil etadi. Rossiyaning Evropa qismidagi suv tulqinlaridan bir yilda 40 mlrd. kVt elektr energiyasi olish mumkin. Lekin dengiz va daryo suvlarining tulqinlari fasllar va kup yillik davriy o‘zgarishlarga ega. Tulqinlarning bir kutarilib (40 m) bir pasayib turishi oyning fazolar bo‘yicha har 14 kunda o‘zgarishi asosida bo‘ladi. Oy va quyosh harakatining yillik o‘zgarishi ham suv tulqini o‘zgarishiga olib keladi. Okean va dengiz tulqinlarining kuchi juda katta. Rossiya qirg‘oqlarini yuvib turuvchi tulqinlar kuchi turlicha, ya’ni Qora dengiz tulqinlarining kuchi 6 - 8 kVt/m, Boltiq dengizini 7 - 8 kVt/m, Kaspiy dengizini 22 – 29 kVt/m ga teng. Bularni hisobga olib, bu energiyadan samarali foydalanish kerak. Tulqinlardan olinadigan energiya ekologik jihatdan atrof-muhitga xavf solmaydigan energiya manbai hisoblanadi.

Koinotda energiya manbalarining xili ko‘p va ular cheksiz miqdorda. Bunday energiya manbalariga suvdan

olinadigan vodorod energiyasi misol bo'ladi. Ya'ni har bir sm^3 dengiz suvi 10^{16} deyteriya atom saqlaydi. Dunyo okeani $1,35 \times 10^{24} \text{ sm}^3$ ga teng. Bu o'z navbatida undan sintez qilib olinadigan deyteriya hisobiga chiqadigan energiya $10,7 \times 10^{27} = D_j$ teng bo'ladi. Undan tashqari faqat shamoldan $10^{15} V_t$ ga, suvdan esa O'rta Osiyo va Evropada $2,2 \times 10^{11} = V_t$, Afrikada $1,3 \times 10^{11} = V_t$ va Okeaniyada $0,11 \times 10^{11} = V_t$ ga teng energiya olinadi.

Elektr energiya manbalarining zamonaviy turlarining muqobili sifatida geotermal, quyosh, shamol, suv tulqinlari kabi ekologik toza energiya manbalaridan foydalanish yo'llarini kurib chiqib, kelajakda yer yuzida energiya etishmasligi yoki inqirozi bo'lmasligiga ishonch hosil qilish mumkin.

Asosiy tayanch tushunchalar

Tabiiy jismlar, tabiiy resurslar, foydali qazilmalar, tiklanmaydigan tabiiy resurslar, tiklanadigan resurslar, iqlim resurslari, kosmik resurslar, energiya, bioenergiya, qishloq xo'jaligi, kommunal chiqindilar, biotizim, biogeotsenoz.

Takrorlash uchun savollar

1. Resurs so'zining mazmuni va mohiyati nimadan iborat?
2. Tabiiy resurslarning jamiyatdagi o'rni qay darajada?
3. Tabiiy resurslarning qanday turlari mavjud va ular bir-biridan nimasi bilan farq qiladi?
4. Iqlim resurslarining tarkibi nimalardan iborat?
5. Energiya deganda nimani tushunasiz?
6. Energiya qanday shakllarda namoyon bo'ladi?
7. Biotizim tushunchasiga izoh bering va uning biogeotsenoz bilan qanday o'xshashlik jihatlari mavjud?
8. Modda aylanishinig amalga oshishi uchun qanday moddalar zarur?
9. Biotizimlar o'zgaruvchanligi deganda nimani tushunasiz?
10. Biotizimni ta'minlash omillari nimalardan iborat?

3-BOB. MINTAQALARDA EKOLOGIK XAVFSIZLIKNI TA'MINLASH OMILLARI

3.1. Mintaqadagi ekologik muammolar

O'zining boy va rang-barang atrof-muhitiga qaramay, o'nlab yillar davomidagi atrof-muhitga beparvolik ekologik jihatdan nomaqbul iqtisodiy siyosat bilan birgalikda O'zbekistonni bir necha jiddiy ekologik inqirozlar markaziga aylantirdi. Mintaqadagi ikki daryodan katta miqdorda suvni sug'orish maqsadlari uchun olish, qishloq xo'jaligida kimyoviy moddalarini keng ko'lamda ishlatish va oqava suvlarni etarli darajada qayta ishlamaslik jiddiy miqyosdagi salomatlik va ekologik muammolarni keltirib chiqarmoqda.

Ekologik muammo deganda insonning tabiatga ko'rsatayotgan ta'siri bilan bog'liq holda, tabiatning insonga aks ta'siri, ya'ni uning hayotida, iqtisodiyotida, umuman olganda xo'jalik ahamiyatiga molik bo'lgan jarayonlarda, tabiiy hodisalar bilan bog'liq har qanday hodisa tushuniladi. Masalan, iqlimning o'zgarishi yoki suv toshqini natijasida paydo bo'ladigan muammolar, ishlab chiqarish korxonalarida vujudga keladigan ba'zi bir favqulodda vaziyatlar va hodisalar, ba'zi bir hayvon turlarining bir joydan ikkinchi joyga ko'chib borishi va hokazolar, ekologik muammo bo'la oladi.

Atrof-muhit muammolarining eng jiddiy misoli – bu odamlar keltirib chiqargan Orol dengizi falokatidir. Bir vaqtlar jahonning to'rtinchi o'rindagi sathi 68000 km² bo'lgan sho'r suv havzasi, avval unga quyilgan Amudaryo va Sirdaryo suvlari sug'orish maqsadlari uchun olina boshlanib, 1960 yillardan beri qisqarib kelmoqda. 2004 yilga kelib dengiz asl sathining choragiga kelib qoldi va sho'rliqi qariyb besh barobar oshganligi tufayli uning tabiiy flora va faunasini deyarli xarob qildi. 2007 kelib u o'z asl maydonining 10 foiziga kelib qoldi va uch alohida ko'lga ajralib ketdi, ulardan ikkitasi baliq yashashi uchun haddan tashqari sho'r. Bir paytlar gurkirab turgan baliqchilik sanoati aslida barbod bo'ldi, dengizning asl qirg'og'idagi ilgari baliqchilik shaharlari qirg'oq o'nlab kilometr ketib qolgandan so'ng kemalar qabristoniga aylandi. Asosiy mahalliy

sanoat - baliqchilikning barbod bo'lishi mintaqa aholisiga ishsizlik va iqtisodiy qiyinchiliklar olib keldi.

Qurol-yaroq sinovi, sanoat tadbirlari, pestitsidlardan foydalanish va o'g'itlarning yuvilib ketishi natijasida Orol dengizi nihoyatda ifloslandi. Qurigan dengiz tubidan shamol qo'targan tuz bilan chang mintaqa qishloq xo'jaligi va ekotizimsiga zarar etkazyapti, ichimlik suvini ifloslayapti va jiddiy salomatlik muammolarni tug'diryapti. Dengizning chekinishi mahalliy iqlim o'rgarishiga olib keldi, degan ma'lumot bor, oqibatda yoz davomi qisqardi, yoz issiqroq va quruq bo'lyapti, qish esa uzayib sovuqroq va qorsiz bo'lyapti. Har yili tonnalab tuz 800 km masofaga tarqalyapti. Orol dengizidan qo'tarilgan tuz va chang bo'ronlari Yer atmosferasidagi zarrachalar tarkibini 5 foizdan ko'pga oshirdi. Bu esa global iqlim o'zgarishiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi.

Qozog'istonda Orol dengizining shimoliy qismidan qolgani (kichik Orol dengizi)ni suvga to'ldirish harakati davom etmoqda. To'g'on qo'rish loyihasi 2005 yilda yakunlandi, kichik Orol dengizida suv sathi 8 metrga ko'tarilib suv sho'rliigi pasaydi, natijada baliq ko'paydi va muayyan darajada baliqchilik imkoni tug'ildi. Biroq Orol dengizining ancha kattaroq janubiy qismi (katta Orol dengizi)ning istiqboli umidsizligicha qolmoqda.

Sho'rlanish, kimyoviy moddalar va o'g'it paxta etishtirishda katta miqyosda kimyoviy moddalar qo'llanilishi, samarasiz irrigatsiya va yaroqsiz drenaj tizimi ifloslangan va sho'r suv ko'p miqdorda qayta yerga sizib ketishiga olib bordi. Natijada chuchuk suvga yanada ko'proq ifloslovchi moddalar tushdi. Barcha sug'oriladigan yerlarning qariyb 50 foizi sho'rangan, deb tasniflandi, sug'oriladigan yerlarning taxminan 5 foizi (213.000 gektar) yuqori darajada sho'rangan. Yetarli miqdorda o'g'it bermaslik, ekinlar almashlab ekilmasligi va tuproq sho'rlanishi barobar yer hosildorligiga ta'sir qilmoqda. Oxirgi yillarda bir gektar yerning paxta hosildorligi Xorazm viloyatida 20 foiz va Qoraqalpog'istonda 30 foiz pasaydi. Orol dengizining ko'rib borish kimyoviy pestitsid va tabiiy tuzlar konsentratsiyasining oshib borishiga olib kelyapti; so'ng bu moddalar ko'l tubidan shamol bilan ko'tarilib sahrolanishga hissa qo'shmoqda. Sanoat chiqindilari va tuproqning keng miqyosda o'g'it, pestitsid va qishloq xo'jaligi kimyoviy moddalardan

foydalanish oqibatida ifloslanishi tufayli suvning ifloslanishi ko'p inson salomatligining buzilishiga olib kelmoqda.

Keyingi yillarda sayyoramizning ekologik holati qanday o'zgarishlarga uchramoqda? Bu masala nafaqat soha mutaxassislarini, balki har bir kishini qiziqtiradi, chunki har bir insonning hayoti tabiatdagi sodir bo'layotgan o'zgarishlarga juda bolidir. Televizor ekranidan, radio, gazeta va jurnallar orqali deyarlik har kuni sayyoramizning u yoki bu burchagida sodir bo'layotgan ekologik falokatlar haqida noxush xabarlar kelib turibdi:

- Atmosfera havosi global darajada isimoqda;
- Antarktidadagi muzliklar emirilib, erib ketmoqda;
- Ba'zi mamlakatlarda suv toshqinlari sodir bo'lmoqda;
- Okean suvlarini isishidan to'fonlar paydo bo'lmoqda;
- Ozon tuynugi borgan sari kengaymoqda;
- Ichimlik suvi kamayib bormoqda;
- O'rmonlar maydoni qisqarib bormoqda.

Aholi soni inson paydo bo'lgandan 1830 yilgacha 1 mlrd.ga yetgan bo'lsa, 1830 yildan 1930 yilga qadar 2 mlrd.ga, 1930 yildan 1960 yilga qadar 3 mlrd.ga, 1960 yildan 2000 yilga qadar 6 mlrd.ga 2020yilda 7837 mlrd.ga yetdi. Shu darajada ko'payish davom etaversa, XXI asr o'rtalarida sayyoramizda aholi soni 12-14 mlrd.ga etishi mumkin. Odam sonining ko'payib borishi sayyoramizda yangi ekologik muammolarni kelib chiqishiga sabab bo'ladi.

Atmosfera havosining yer yuzasi sathidan 15-25 km balandlik qismida mavjud bo'lgan ozon qatlami quyoshdan keladigan ultrabinafsha nurlarni yutib, yerdagi tirik organizmlarning hayotini muhofaza qilib turibdi. XX asrning 70-80 yillarida sayyoramizning har xil mintaqalari ustida "ozon tuynugi" sodir bo'layotganligi haqida olimlar ma'lumot berishdi. Rossiyalik olimlar Antarktida ustida 25 mln. km² kenglikda ozon qavatini siyraklashganligi haqida yaqinda (2015 yil) xabar qilishdi.

Ma'lumki sayyoramizning quruqlik yuzasining 40 mln.km² maydoni quroqchil adir hududlardan iborat. Dunyo aholisining 15 foizdan ortig'i (800 mln. kishi) aynan shu mintaqada istiqomat qiladi. Sug'oriladigan yerlardagi sho'rlanish, tuproq eroziyasi natijasida yerlarning unumdorligi yo'qolmoqda. Yaylovlarda tartibsiz mol boqilishi, dov-daraxtlarning o'tin va boshqa maqsadlarda ayovsiz kesib yuborilishi yaroqsiz yerlar maydonini uzluksiz kengayib borishiga sabab bo'lmoqda. Cho'llanish jarayonini keltirib chiqaruvchi sabablarning salkam 90% i inson faoliyati tufayli sodir qilinmoqda. Inson faoliyati tufayli yiliga 21 mln.ga yer yaroqsiz holga kelmoqda, 6 mln.ga suvoriladigan yer cho'l tusini olmoqda, suvoriladigan yerlarning 90 mln.ga sho'rlanishga uchragan.

XX asrning keyingi choragida faqat cho'llanish jarayoni natijasida qishloq xo'jalik mahsulotlarining yo'qotilishidan ko'rilgan zarar miqdori 520 mlrd. AQSH dollariga etdi. Kelgusida cho'llanish kengaymasligini oldini olish uchun ixota daraxtlari ekish va boshqa amaliy tadbirlar ko'rilmogda.

Yer sharidagi namtropik o'rmonlar "sayyoramizning o'pkasi" hisoblanib, atmosfera havosidagi kislorod muvozanati aynan mana shu o'rmonlar yordamida saqlanib turadi. XX asrning o'rtalaridan to 70-yillargacha dunyodagi o'rmonlar maydoni ikki barobariga (50 mln. km² dan 25 mln. km² gacha) qisqardi. Hozirgi kunda namtropik o'rmonlar xududi yilida 16-20 mln.ga dan ziyod yoki har daqiqada 25-50 ga maydonga qisqarmoqda. Afrikadagi namtropik o'rmonlar maydoni XX asr mobaynida 65 foiz qisqardi. O'rmon yoninlari, qishloq xo'jalik uchun yangi yerlarni ochilishi, daraxtlarni o'tin va qurilish maqsadida ishlatish uchun kesib yuborilishi o'rmonlarni qisqarishiga sabab bo'lmoqda.

Hozirgi davrda Lotin Amerikasi mamlakatlarining 20 foizi, Afrikaning 60 foizi va Osiyo mamlakatlarining 10 foizi energiya ehtiyoji o'tin yoqish hisobiga qondirilmoqda. Shuning oqibatida faqat rivojlanayotgan mamlakatlarning o'zida yiliga 2 mlrd. m³ o'rmon o'tinga aylanmoqda.

Yaqin chorak asr mobaynida okean suvlarining ifloslanishi 1,5-3 martaga ko'payishi kutilmoqda. Dunyo okeani suvlariga yiliga taxminan 10 mln. tonna neft mahsulotlari qo'shilmoqda. Uning 44 foizga yaqini daryolar orqali tushayotgan bo'lsa, qolgan qismi

dengiz floti zimmasiga to`ri kelmoqda. Dengiz ostidan neft qazib olish oqibatida yiliga 100-200 ming tonna neft quduqlaridan chiqib okean suvini ifloslantirmoqda.

Suv o`zining erituvchanlik hususiyati bilan yerda hayotni ta`minlab turibdi. Sayyoramizning to`rtidan uch qismini suv tashkil etsa ham, uning 1-2% ichishga yaroqlidir. Hozirgi vaqtda sayyoramizda ichimlik suvi katastrofik darajada kamayib ketmoqda. Uning kamayishini asosiy sababi oldingi ichishga yaroqli bo`lgan suv havzalarini ifloslantirish, ba`zi kimyoviy zavodlarda undan ko`p foydalanish orqali sodir bo`layapti.

Hozirgi davrda sayyoramizda ichimlik suvi etishmasligidan 2 mlrd. kishi qiynalayapti. AQSHning MRU (markaziy razvedka boshqarmasi) ning ma`lumotga ko`ra 2015 yilda sayyoramizdagi aholini yarmiga ichimlik suvi etishmasligidan qiynalib qoladi. BMT ning bosh kotibi Kofi Annananni fikricha 2025 yilda sayyoramiz aholisini uchdan ikki qismiga ichimlik suvi etmay qoladi. Bu 7,5 mlrd. kishini tashkil etadi.

Shunday qilib, sodir bo`lishi mumkin bo`lgan ekologik falokatlarni oldini olish uchun aholini sonini o`shirishni ongli ravishda to`xtatish, tabiiy resurslardan foydalanishni keskin kamaytirish (tejavash), sanoat ishlab chiqarishini o`shirishni to`xtatish, tashqi muhitni ifloslanishini oldini olish bo`yicha keskin choralarini ko`rish, oziq-ovqat mahsulotlarini ko`paytirish tadbirlarini ko`rish va hokazolar. Hisob-kitoblar shuni ko`rsatadiki, XXI asrda iqtisodiy sharoit me`yorida bo`lishi uchun yuqorida keltirilgan tadbirlar zudlik bilan amalga oshirilishi kerak, aks holda kech bo`lib, muammolar chuqurlashadi. Yuqorida keltirgan falokatlar tez sodir bo`lishi mumkin.

Ekologik muammolarni ko`lami va dolzarbligiga qarab 3 guruhga ajratish mumkin.

Umumbashariy (global) ekologik muammolar. Bu guruhga ozon qatlamining siyraklanishi, "Atmosferaning dimiqishi", chuchuk suv muammolari misol bo`la oladi.

Mintaqaviy ekologik muammolar. Bu guruhga Orol dengizining qurib borishi, Arnasoy ko`llari atrofidagi ekologik muammolar, Sarez ko`li muammosi va boshqalar misol bo`la oladi.

Mahalliy (lokal) ekologik muammolar. Bu guruhga sanoat korxonalarini joylashgan mintaqalarda (masalan, Navoiy, Angren, Olmaliq, Chirchiq va b.) tabiatni muhofaza qilish

muammolari, suv tanqisligi muammolari, chiqindilar, pestitsidlar, gerbitsidlar va boshqa kimyoviy moddalar bilan bog'liq agrosanoat ekologik muammolari misol bo'la oladi.

2019 yilning 26 yanvar kuni Mo'ynoqdan 200, Nukusdan 400 km olisda, Vozrojdnie orolining Shag'ala deb nomlanuvchi joyida, ya'ni Orol dengizining qurigan tubidan chuchuk suv topildi.

Suv ko'zining topilishi munosabati bilan tantanali marosim o'tkazildi. Unga qator vazirlik va idoralar rahbarlari, mo'ynoqliklar hamda Orolning qurigan tubida mehnat qilayotgan hasharchilar qatnashdi. Ushbu chuchuk suv Janubiy Orololdi artezian basseynining Bor davri yotqiziqlaridan, ya'ni 260-280 metr chuqurlikdan topildi. Suv sarfi sekundiga 7 litrni tashkil qilayotgan bu suvning minerallasuvi 3 g, qattiqligi 6 mg ekvivalentga teng. Janubiy Orololdi artezian basseyni yer osti suvlari Chimboy, Taxtako'pir, Qorao'zak tumanlari hududlarini qamrab oladi. Foydalanishga yaroqli bunday suv ko'zlari ushbu tumanlarda ham topilgan, - deydi Orolbo'yi dala gidrogeologik ekspeditsiyasi boshlig'i Shavkat Olimov. Janubiy Orololdi artezian basseyni yer osti suvlarini maxsus uskunalar yordamida chuchuklashtirib, ichimlik suvi sifatida foydalansa ham bo'ladi. Hozirgi kunda Chimboy, Qorao'zak, Taxtako'pir tumanlarida shunday uskunalar yordamida aholi suvni iste'mol qilib kelmoqda. 4-5 ta yarusdan tashkil topgan

Bor davri yotqiziqlarining pastki qatlamlaridagi janubiy Orol oldi artezian basseyni yer osti suvlari termal va minerallashgan bo‘lib, shifobaxsh xususiyat kasb etadi. Bu kabi 47-50⁰ issiqlikdagi suvlar Qozoqdaryo, Qorao‘zak, Chimboy hududlarida mavjud. Chuchuk suv ko‘zlarining ochilishi Mo‘ynoqda chorvachilik sohasini rivojlantirishga asos bo‘ladi va ekologik vaziyat yaxshilanadi. Qushlar, yovvoyi hayvonlar keladi. Biohilmahillik rivojlanadi. Orolbo‘yi dala gidrogeologik ekspeditsiyasi tomonidan joriy yilda Mo‘ynoq tumanida, ya’ni Vozrojdnie oroli, Surgil, Axantay hududlarida shu kabi 40 ta suv ko‘zlarini ochish rejalashtirilgan. Bu birinchisi bo‘lib, suv ko‘zlarining ochilishi Qoraqalpog‘istonning shimoliy tumanlarida chorvachilikni rivojlantirishga zamin yaratadi. Shuningdek, 2021-2023 yillarda Janubiy Orolning qurib qolgan qismini geologik jihatdan o‘rganish ishlari olib borilishi ham alohida dastur sifatida qabul qilingan. Shuningdek, 2021-2023 yillarda Janubiy Orolning qurib qolgan qismini geologik jihatdan o‘rganish ishlari olib borilishi ham alohida dastur sifatida qabul qilingan.

3.2. Ekologik xavf-xatarlarni aniqlash

Sanoatning jadal rivojlanishi, turli yoqilg‘ilarning yondirilishi, o‘rmonlarning kamayishi, okean suvlarining neft mahsulotlari bilan ifloslanishi, yadro qurollarining portlatilishi natijasida atmosferadagi kislorod miqdorining keskin kamayib, karbonat angidridi va azot oksidlari miqdorining oshishi kuzatilmoqda. Agar karbonat angidridi miqdori oshib boraversa, atmosferaning ifloslanishini oldi olinmasa yana 50 yildan so‘ng yer yuzasining harorati 1,5-4,5⁰ ga oshishi mumkin. Shu boisdan ham muzliklar erishi, okean suvlarining sathi ko‘tarilishi, quruqlikning bir qismini suv bosishi geografik muhitning o‘zgarishi haqida har xil taxminlar qilinmoqda.

Quyosh yer kurrasini bir tekis isitmasligi natijasida atmosfera oqimlari (shamol), iqlim mintaqalari, namlik zonalari hosil bo‘ladi. Havo oqimi o‘zi bilan birga issiqlik, namlik, tabiiy va inson faoliyati ta’sirida hosil bo‘lgan chang va kukunlarni uzoq-uzoqlarga olib boradi.

Yerning sun'iy yo'ldoshlari, raketalar va kosmonavtlarning ma'lumotiga ko'ra atmosferaning 100 km gacha baland qismida xam uning tarkibi (suv bug'lari va azotning ortib borishini hisobga olmaganda) yuqorida qayd qilingan gazlardan iboratdir. 1000-1200 km balandlikda atmosfera asosan kislorod va azotdan, undan yuqorida - 2500 km gacha bo'lgan qismida geliy gazi, 2500 km dan yuqorida esa eng engil gaz – vodoroddan iborat. Atmosferada gazsimon moddalardan tashqarida shakli, kattaligi, kimyoviy tarkibi va fizik xossalariga ko'ra bir-biridan farq qiluvchi mayda zarrachalar- aerezollar (tutun, chang, to'zon va boshqalar) mavjud.

Atmosferaning ifloslanishi deganda biz uning tarkibidagi tabiiy holda mavjud bo'lgan gazlar muvozanatining tabiiy va su'niy omillar natijasida vujudga kelgan har xil gazlar, qattiq zarrachalar, changlar radioaktiv changlar suv bug'lari va boshqalar ta'sirida buzilishini hamda sifatining o'zgarishini tushunamiz.

Atmosferaning tabiiy ifloslanishida kosmik changlar, vulkanlarning otilishidan vujudga kelgan moddalar, tog jinslari va tuproqning nurashidan vujudga kelgan moddalar, o'simlik va hayvonlarning qoldiqlari, o'rmon va dashtlardagi yong'indan, dengiz suvining mavjlanishi bilan havoga chiqqan tuz zarrachalari, aeroplanktonn muhim rol o'ynaydi. Atmosferaning tabiiy ifloslanishi Yer yuzasidagi tirik organizmlarga sezilarli zarar etkazmaydi, aksincha, havo tarkibidagi chang zarrachalari quyosh radiatsiyasini yutib, tirik organizmlarni uning zararli ta'siridan saqlaydi.

Koinotdan har yili 106 tonna chang atmosferaga tushadi. Bir kuchli vulqon otilganda atrof-muhitga 75 mln. m³ chang chiqadi. Shuningdek, dengiz suvi mavjlanganda havoga ko'plab tuz zarrachalari ajralib chiqadi. Bulardan tashqari havoga nurash tufayli shamollar hamda yong'in natijasida chang-qum 21 va boshqa qattiq zarrachalar, o'simlik changlari chiqib qo'shiladi.

Hozir yer kurrasida kishilarning xo'jalik faoliyati bilan bog'liq holda atmosferaga har yili 500 mln. t atrofida oltingugurt gazi, sulfid oksidi, azot oksidi, karbonat angidridi va pestitsidlar chiqarilmoqda. Bulardan tashqari, sement, ko'mir, metallurgiya va boshqa sanoat korxonalaridan ko'plab atmosferaga kul, rux, qo'rg'oshin, mis, chang va boshqa

qattiq moddalar chi-qarilmoqda. Shuningdek, katta maydonlardagi oʻrmonlarni kesib, yerlarni haydash tufayli tuproq eroziyasi va deflyasiyasi kuchaydi, oʻrmon oʻtloqlarda yongʻin koʻpaydi, qishloq xoʻjaligida pestitsidlarni koʻplab ishlatish oqibatda atmosfera tarkibida 22 chang, tutun, qurumlar, zaharli moddalar tarqaydi. Toza havo, shuningdek, oʻsimlik, hayvonlar va qishloq xoʻjalik ekinlari uchun ham zarur. Hatto antibiotiklar, yarimoʻtkazgichlar, aniq oʻlchagich asboblari ishlab chiqaradigan sanoat tarmoqlari uchun ham toza havo kerak.

Aviatsiya va raketalarining uchirilishi natijasida atmosferaning yuqori qatlamiga 300 t alyuminiy oksidini, oq poroshok koʻrinishida chiqargan. Bu modda bulutlar tarkibida muz kristallar miqdorini ikki marta oshirgan, oqibatda Quyosh nurining qaytishi koʻpaygan raketalar atmosferani ifloslab qolmay, uning tarkibiga va harakatiga ham taʼsir etadi. Chunki raketalar juda koʻp kislorodni sarflaydi va hatto ozon qatlami holatiga ham taʼsir etadi: AQSHning «Skayleb» stansiyasining orbitaga chiqargan «Saturn-5» raketasi ionosferada kengligi 1800 km «deraza» «teshik» hosil qilib, u 1,5 soatdan soʻng toʻlgan. Olimlarning hisobiga koʻra, agar qisqa vaqt ichida «Saturn-5»ga oʻxshash 125 ta raketa uchirilsa, Yerning ozon qatlamini yoʻq qilib yuborishi natijada sayyoramizda organizm qirilib ketishi mumkin

Atmosfera havosining ifloslanishida dunyo sanoat obʼektlarining ham salmogʻi katta. Chunki sanoat korxonalarida, ayniqsa issiqlik elektrostansiyalarida foydalaniladigan yoqilgʻi va yonilgʻilar toʻla yonib tugamaydi, natijada atrofga koʻplab gazlar, chang, qurum, qattiq zarrachalar va radioaktiv moddalar chiqaradi. Hozir dunyo boʻyicha, ham energiyaning koʻp qismini issiqlik elektrostansiyalari etkazib bermoqda. Shu sababli, sanoatdan atmosferaga chiqayotgan zararli chiqindilarning 20% issiqlik elektrostansiyalari zimmasiga toʻgʻri keladi.

Dunyoda qazib olinayotgan yoqilgʻining 30% dan ortigʻini IESlar ishlatadi. Bu yoqilgʻilarning bir qismi zaharli gazlar, qurum, tutun kabi koʻrinishida atmosferaga qoʻshilib uni ifloslamoqda. Fransiyadagi birgina «Elektrisitede Frans» IES ida bir oyda 51 ming t koʻmir yoqiladi; oqibatda har kuni stansiya moʻrilaridan 33 t sulfid angidrid gazi,

250 t kul va qurum havoga chiqadi. Shundan ma'lumki, energoqurilmalar, ayniqsa, IES lar atmosferani zaharli gaz va qattiq zarrachalar bilan kuchli ifloslaydi. Buning ustiga ba'zi sanoat korxonalari, xususan sement zavodlari, kimyo, qora metallurgiya korxonalari va boshqalar atmosferaga ko'plab chang, har xil gazlar chiqarib, havoni ifloslashdan tashqari ko'plab kislorodni sarflaydi. Masalan, 1 t cho'yan rudasini ajratib olish uchun 150 m³, 1 t po'lat olish uchun 35-70 m³, 1 t atsetilen olish uchun 3600 m³ kislorod sarflanadi.

Atmosferaning ifloslanishida tog'-kon sanoati, maishiy-kommunal xo'jaligi (uy-joylar) ham ishtirok etadi. Bunda har xil yoqilg'ilarni yoqish tufayli atmosferaga kimyoviy moddalar miqdorining ko'payishiga olib keldi. Ma'lumotlarga ko'ra, atmosfera tarkibidagi changlar miqdori XIX asr oxiridagiga nisbatan hozir 20% ko'paygan.

So'nggi yillarda atmosferaning ifloslanishida transport vositalarining salmog'i ortib bormoqda. Chunki avtomashina, samolyot, teplovoz, qishloq xo'jalik mashinalari va boshqalar juda katta miqdorda kislorodni sarflab, atmosferaga (tarkibida 200 ga yaqin yaqin zaharli moddalar uchraydigan) har xil gazlarni (is gazi, azot oksidi, uglevodorodlar, qo'rg'oshinning zaharli birikmalari, chang, qurum va boshqalar) chiqarib, uni ifloslaydi.

Hozir yer sharidagi 400 mln. dan ortiq avtomobil atmosferaga yiliga 300 mln. t ga yaqin har xil zaharli gazlar, chang, qurum va boshqa qattiq zarrachalar chiqarib ifloslamoqda. SHundan 200 mln. t uglerod oksidiga, 50 mln. t uglevodorodlarga, 30 mln. t azot oksidiga, qolgani boshqa gaz, chang, 24 qurum va qattiq zarrachalarga to'g'ri keladi. Avtomobillar atmosfera havosini har xil zaharli gazlar bilan ifloslashidan tashqari dunyo aholisining nafas olishiga ketadigan kisloroddan 3-4 marta ko'p kislorodni sarflaydi. Bir avtomobil dvigateli bir yilda 20-30 kishining yil davomida nafas oladigan kislorodni sarflaydi. SHuningdek atmosferaning ifloslanishida va ko'plab kislorodni sarflanishida samolyotlarning roli katta. Faqat AQSH va Evropa orasida uchadigan superreaktiv layner 8 soat ichida 50-75 t kislorod sarflaydi. Bu miqdordagi kislorodni 25-30 ming ga maydondagi o'rmon 8 soat mobaynida etkazib beradi. Atmosferaning ifloslanishida raketalarining salmog'i ortib bormoqda.

Atmosferaning ifloslanishida tamaki kashandalarining roli ham kun sayin ortib bormoqda. BMTning ma'lumotiga ko'ra, hozir dunyoda yiliga faqat tamaki mahsulotlarining chekilishi natijasida atmosferaga 10,5 t kadmiy, 14,8 t qo'rg'oshin, 48,4 t mis, 203,5 t rux, 966 t marganets va boshqa zaharli moddalar chiqariladi.

Atmosfera havosining ifloslanishida qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining roli katta. Qishloq rayonlarida atmosferaning ifloslanishida ayniqsa parrandachilik va chorvachilik komplekslari, go'sht kombinalari, qishloq xo'jalik mashinalari, kimyoviy o'g'itlar va zaharli kimyoviy moddlar ko'proq ta'sir etadi. Hammaga ma'lum ximikatlar qishloq xo'jalik ekinlari hosilini oshirishda, zararli hasharotlarga qarshi kurashishda juda katta ahamiyatga ega. Lekin kimyoviy o'g'itlardan va ayriqsa pestitsidlardan noto'g'ri, me'yoridan ortiqcha foydalanish oqibatida u ekologik tizimni salbiy oqibatlarga olib kelmoqda. Pestitsidlarning bir qismi havoga chang, mayda zarrachalar ko'rinishida yoki erib bug'ga aylangan holda atmosfera havosini ifloslamoqda. Shu sababli so'nggi yillarda o'ta zaharli va parchalanishi qiyin bo'lgan kimyoviy moddalar kam ishlab chiqarilmoqda va hatto ularning ba'zilarini.

Atmosfera havosi tarkibida zararli gazlarning, eng avvalo karbonat angidridi miqdorining ko'payishi natijasida «parnik effekti» vujudga kelmoqda. Bunda SO₂ gazi quyoshning qisqa to'lqinli nurlarini bema'lol yer yuzasiga o'tkazib yuboradi, aksincha yer yuzasidan koinotga tarqaladigan uzun to'lqinli nurlarni ushlab qoladi, natijada sayyoramiz yuzasidagi havoning o'rtacha harorati ortib boradi.

Atmosfera tarkibida antropogen omillar ta'sirida SO₂ gazi miqdorining ortib borishi natijasida yer yuzasi havosining o'rtacha harorati ma'lum darajada isiydi. Agar atmosfera ifloslanishining oldi olinmasa 25 - 50 yildan so'ng sayyoramiz harorati isishi mumkin. Natijada muzliklar erib, okean suvlari ko'tarilib quruqlikni bir qismini suv bosadi, ayrim hududlarning chegarasi va tabiati o'zgaradi. Hozir havoning ifloslanishi natijasida (haroratning ko'tarilishi tufayli) muzliklarning erishini tezlashishi hisobiga okeanlar suv sathi yiliga 1,4-1,5 mm ko'tarilmoqda yoki okeanlar suvi yiliga 520-540 km³ ga ko'paymoqda. Buni ustiga kimyoviy gazlarning normadan oshib ketishi oqibatida

quyoshning ultrabinafsha nurlarini ushlab qoluvchi yupqa ozon qatlamini emirib, zaiflashmoqda. Natijada ultrabinafsha nurlar yer yuzasiga ko'proq tushib, insonlarda har xil kasalliklarni, xususan, teri rakini ko'paytirishiga, okeanlarda plankton va chig'anoqsimon organizmlarning qirilib ketishiga, ekinlar hosilining keskin kamayishiga olib kelmoqda. Bulardan tashqari sanoatlashgan mintaqalarda atmosfera tarkibida antropogen aerozollar (yiliga 6 mln. tonnagacha etadi) ko'payib, ular kondensatsiya yadrosi vazifasini o'tashi tufayli bulutlar ko'proq vujudga keladi, ifloslangan yomg'irlar miqdorining ko'payishi mumkin.

Dunyodagi shaharlarning umumiy maydoni 0,5 mln. km² ni tashkil etadi, bu yer qurrasi maydonining 0,3 foizini tashkil etadi. Dunyo aholisining 45 foiz aholisi 100 mingdan ortiq bo'lgan shaharlarda yashaydi. AQSHning shahar aholisi umumiy aholining 74 foizini, Evropada 69 foizini, Buyuk Britaniyada 80 foizini tashkil etadi.

Shahar havosi tarkibidagi har xil zaharli gazlar va ayniqsa antropogen changlar transportlardan, sanoatdan, isitish inshootlaridan, qurilishdan chiqadi. Shaharlarda havo aylanishining sustligi tufayli diametri 4-10 mikron bo'lgan changlar 1 km gacha ko'tarilib, radiusi 10 km bo'lgan maydonga tarqaladi. Diametri kattaroq (10 mikrondan katta) bo'lgan changlar uncha yuqoriga ko'tarilmay atrofga yoyilib, 300-500 metr balandliklarda uchib yuradi va so'ngra shaharga chang, qurum sifatida qaytib tushadi. Parij shahrining 1 km² yuzasiga 260 tonna, Nyu-Yorkda 300 tonna, Tokioda - 408 tonna, Moskvada 120 tonna qurum va chang tushadi. Germaniya hududiga avtomobillardan va sanoat korxonalaridan chiqqan chang va qurum hisobiga har soatda 230 tonna qattiq zarrachalar tushadi. Germaniyaning Myunxen shahrida atmosferaga avtomobil shinalaridan (tormoz berish tufayli) yiliga 1000 tonna changsimon rezinalar qo'shiladi.

Katta shaharlarda atmosferaning chang, qurum, gaz va tutunlar bilan ifloslanishi tufayli quyoshning to'g'ri radiatsiyasi 40 foizgacha kamayadi. Bu miqdor Moskva shahrida 7-10 foizdir. Shahar havosining ifloslanib chang-to'zon miqdorining ko'payishi ultrabinafsha nurlarning o'tishini kamaytiradi, bu esa havoda kasal tarqatuvchi bakteriyalarning ko'payishiga sharoit yaratadi. Shaharlar havosining chang, qurum va

boshqa qattiq zarrachalar bilan ifloslanishi kondensatsiya yadrosi vazifasini o'taydi. Natijada, shahar ustida tumanli kunlar ko'payib, yog'in miqdori ortadi. Masalan, Samarqand shahrida bir yilda 14 kun tuman bo'lib, 328 mm yog'in tushsa, uning atrofidagi qishloq hududlarida 8 kun tuman bo'lib, 317 mm yog'in yog'adi.

SHaharlarda avtomobillardan, zavodlardan har xil zaharli gazlarning atmosferaga chiqariladi. Bu gazlar atmosferaga ko'tarilib, suv bug'lari hamda kislorod bilan reaksiyaga kirishib oltingugurt (H_2SO_4) va azot (HHO_3) kislotalarini hosil qiladi. So'ngra yomg'ir bilan aralashib yana yerga tushadi. AQSH hududida atmosferani ifloslanishidan vujudga kelgan «kislotali yomg'ir» o'ta zaharli bo'lib, Kanada hududidagi o'tloq va o'rmonlarni zaharlab, quritib qo'yimoqda va odamlar kasallanmoqda.

3.3. Mintaqalarda sanoat korxonalarining ekologiyaga salbiy tasiri

Mintaqalarda ekologik xavflarning paydo bo'lishi turar joy va kommunal xo'jalikka, qishloq va o'rmon xo'jaligiga sanoatga, tarixiy-tabiiy yodgorliklarga ham ta'sir etadi. Natijada, xalq xo'jaligiga katta zarar etkazadi. AQSHda havoning ifloslanishi natijasida jon boshiga o'rta hisobda yiliga 65 doll. zarar to'g'ri keladi. Atmosfera ifloslanishining keltirgan zararlarini quyidagicha bo'lishi mumkin: atmosferaning ifloslanishi tufayli materiallarning emirilishi va korroziyaga uchrashi. Bunda atmosferadagi chang, qurum, qattiq zarrachalar va ba'zi gazlarning ta'sirida binolar, inshootlar, metallar emiriladi, kiyimkechak va gazmollarning bo'yoqlari buziladi, qadimiy-tarixiy yodgorliklar nuraydi. Ma'lumotlarga qaraganda sanoat rivojlangan, atmosferasi iflos katta shaharlarda temir korroziyasining tezligi kichik shaharlardagiga 31 nisbatan 3 barobar, qishloq joydagilarga nisbatan 20 barobar, alyuminiyda esa 100 barobar tez boradi, qadimiy arxitektura yodgorliklari, jumladan, O'zbekistondagi qadimiy obidalar, marmar va bronzadan ishlangan monumentlar tez emiriladi. Atmosferaning ifloslanishi, shuningdek, mashina ranglarini, gazmollar, kiyim-kechak, teri materiallarini va umuman shahardagi turli xil ob'ektlar ranglariqi tez o'zgartirib yuboradi. Atmosferaning ifloslanishini oldini olishning

eng qadimiy yo‘li - bu zavod-fabrikalardan tutun chiqaruvchi trubalarni balandroq qurishdir. Tutun chiqaruvchi trubalar qancha baland bo‘lsa, zaxarli changlar va gazlar shuncha keng maydonga yoyilib, uning yer usti konsentratsiyasi kamayadi. Masalan, balandligi 100 m bo‘lgan trubadan chiqayotgan chang va gazlar radiusi 20 km bo‘lgan territoriyaga tarqalsa, balandligi 250 metr bo‘lgan trubadan chiqqan chang, gazlar radiusi 75 km territoriyaga tarqaladi. Lekin bu usulda havodagi chang, gazlar miqdori kamaymaydi, faqat keng territoriyaga tarqaladi.

Mintaqalarda mavjud bo‘lgan sanoat tarmog‘ining tabiatga zarar etkazadigan tarmoq bu energetika sohasi hisoblanadi. Toshkent, Qashqadaryo, Sirdaryo va Farg‘ona viloyatlarida joylashgan issiqlik elektr quvvati stansiyalar, qozonxonalar hamda neft va gaz sanoati inshootlari oltingugurt gazi chiqindilarining asosiy manbalari hisoblanadi. Har yili o‘rtacha energetika tarmog‘idagi korxonalar tomonidan havoga 65554 tonna oltingugurt gazi chiqindisini chiqaradi. Bu esa butun sanoat inshootlari chiqaradigan chiqindilarning 58,8 foizini hamda umumiy oltingugurt gazi chiqindisining 30,7 foizini tashkil qildi. Bu ko‘rsatkichlar gaz va neft hamda ko‘mir tarkibidagi oltingugurtning yuqori miqdorda mavjudligiga taalluqli, ya‘ni ular tarkibida oltingugurt miqdori – 1,8 foiz atrofida. Oltingugurtning ko‘mir tarkibidagi miqdori masalasiga to‘xtaladigan bo‘lsak, 1970 yilda AQSHning «Toza havo haqida»gi Qonuni qabul qilingandan buyon, barcha rivojlangan mamlakatlarda kislotali yomg‘irga olib kelishi bilan bog‘liq xatarning oldini olish maqsadida yangi elektr quvvati stansiyalarining qurilishi doirasida chiqindi miqdorini kamaytirishga yo‘naltirilgan qoidalar amaliyotga kiritildi. Vaholanki mazkur yo‘l-yo‘riqlar turli mamlakatlar bo‘ylab turlicha bo‘lsada, umumiy olganda ishlatilayotgan ko‘mir tarkibida oltingugurtning miqdori 1 foizdan kam bo‘lishi kerak. Bu esa, o‘z navbatida, filtrovchi uskunalarga sarf qilinadigan harajatlar miqdorini kamaytiradi.

Statsionar manbalar orasida elektr quvvati ifloslantiruvchi chiqindilarning asosiy ulushini tashkil qiladi. Masalan, issiqlik elektr quvvati stansiyalar atrof-muhitga o‘rtacha yiliga 130000 tonna atrofida chiqindi chiqaradi. Chiqindilar orasida eng asosiylari – bu oltingugurt gazi, azot va uglerod oksidlari. Mazkur chiqindilarning strukturaviy moyilligi

shundaki, ularning barchasi amaliyotda tobora oshib borayotgan neft o'rniga gazni qo'llash usuli bilan bog'liq. Issiqlik elektr quvvati stansiyalar hozirda ko'mir uchun qo'llayotgan filtrlovchi uskunalar etishmaydi, ular eskirgan va oltingugurt chiqindilarning cheklashda uncha samara bermaydi. Uskunalarining kam samaraligining sababi – eski inshootlarning mavjudligi. Bundan tashqari, yonilg'i yonishining past samarasi holati yuqori miqdordagi ifloslanish hamda ishlab chiqarishdagi yo'qotishlarning ko'payishiga olib kelmoqda. Angren va Yangi-Angren inshootlarida hosil bo'luvchi kam hajmdagi chiqit g'isht ishlab chiqarishda qayta foydalanimoqda. Angren va Yangi-Angren inshootlarida hosil bo'luvchi kulning umumiy hajmi esa 10 million tonnagacha boradi hamda kulning yillik miqdori Yangi-Angren inshootida 500000 tonnani, Angren inshootida esa – 120000 tonnani tashkil qiladi. Bundan tashqari, issiqlik elektr quvvati stansiyalarda hosil bo'luvchi chiqindilarni nazorat qilishning eski usullaridan hamon qo'llanilayotgani hamda bu jarayonda avtomatlashgan nazorat tizimlarining mavjud emasligi bilan izohlash mumkin. Elektr quvvati ishlab chiqarishda ko'mirni yanada faol ishlatilishi mazkur vaziyatni tahlikali holatga olib keladi. Ishlab chiqarish jarayonida ko'mir ishlatilishining ulushi so'nngi yillarda 5 foizdan 10 foizgacha ortdi. Bu esa ifloslanish jarayonining yanada keskin ortishiga olib kelmoqda.

Neft va gaz ishlab chiqarilishi neftdagi yuqori miqdordagi oltingugurt (2,7 foizgacha miqdorda) hamda toksik ifloslantiruvchi modda mavjudligi va tabiiy gazdagi oltingugurt vodorodining korroziyasi bilan ajralib turadi. Neft va gazni qayta ishlash sanoati mamlakatdagi havo ifloslanishining ikkinchi eng muhim va doimiy manbasi hisoblanadi. Neft va gazni qayta ishlash sanoati havoga yiliga o'rtacha 96,6 ming tonnadan ziyod ifloslantiruvchi moddalar chiqaradi. Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, atrof-muhit va havoni ifloslantiruvchi asosiy sanoat inshootlari quyidagilardir: «Uzgeoburneftegazdobicha» inshootlaridagi gazning yonishi natijasida oltingugurt dioksidining havoga chiqishi. Bundan tashqari, mazkur jarayonda uglerod oksidi, azot oksidi, serovodorod va qattiq moddalar atrof-muhitni zaharlaydi. Har yili atmosferaga ifloslantiruvchi moddalar tashlaydigan sanoat korxonalarini sifatida: Muborak

gazni qayta ishlash zavodi 43,9 ming tonna, «Shoʻrtanneftegaz» 22,8 ming tonna, Fargʻona neftni qayta ishlash zavodi 14,0 ming tonna, Shimoliy Soʻx yer osti gaz ombori 10,9 ming tonna va Buxoro neftni qayta ishlash zavodi 6,7 ming tonnani tashkil etadi.

Tabiatni muhofaza qilish davlat qoʻmitasining joylardagi filiallari havo va atrof-muhitga chiqindilar tashlanishining ruhsat berilgan maksimal darajadan ogʻishning tizimli davomiyligi kuzatilganda «Shoʻrtanneftegaz» sanoat korxonasi tomonidan oltingugurt dioksidi - 1,2-4,4 barobar va azot oksidi 1,5-1,9 barobarga hamda Muborak gazni qayta ishlash zavodida oltingugurt dioksidi chiqindisi darajasi – 1,2 barobarga ortganligi aniqlangan. Bundan tashqari, yirik neft va gaz sanoat korxonalari tomonidan ifloslantiruvchi chiqindilar tashlanishining nazorat qiluvchi avtomatlashgan tizimlar oʻrnatilmaganligi bilan mintaqaviy ekologik muammolarni murakkablashtirmoqda.

3.4. Ekologik xavfsizlikni taʼminlash

Respublikamiz mustaqillikka erishgach, sogʻlom avlodni tarbiyalab oʻstirish uchun alohida ahamiyat berilmoqda. Yosh avlodning va umuman tabiatning jonli qismini sogʻlom oʻsishi tabiatning jonsiz qismini tashkil qilgan yer, suv va havoning tozaligiga bogʻliqdir. Shu sababli mustaqillikning ilk yillaridanoq ekologik muhitni sogʻlomlashtirishga va Orol dengizi muammosiga alohida eʼtibor berildi. Oʻzbekiston Konstitutsiyasida fuqarolar tabiatni muhofaza qilishlari, uning boyliklarini qoʻriqlashlari shart eqanligi koʻrsatilgan. Tabiatni muhofaza qilish toʻgʻrisida 1992 yil 9 dekabrda Oʻzbekiston Respublikasi Qonuni¹⁸ tasdiqlandi.

Ekologik xavfsizlikni taʼminlash va uning imkoniyatlaridan oqilona foydalanish hozirgi zamonning eng dolzarb muammolaridan biriga aylangandir. Xalqning isteʼmol mollariga boʻlgan talabini qondirish maqsadida, yer osti konlarini qazib va artezan suvlaridan foydalanish, dehqonchilik qilinadigan yerlarni, shahar va qishloklarni

---

¹⁸ “Tabiatni muhofaza qilish toʻgʻrisida”gi 1992 yil 9 dekabrda 754-XII-sonli Oʻzbekiston Respublikasi Qonuni. (<https://lex.uz/docs/107115>)

kengaytirish, turli xil sanoat korxonalarini qurish bilvosita tabiiy muhitga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ushbu ta'sirni oldindan ko'ra bilib, tegishli chora-tadbirlarni qo'llash, ularning salbiy oqibatlarini kamaytirish, foydali tomonlarini oshirish choralari ko'rilmasa, tabiatning jonli qismi yuqolib boshlaydi.

Fan-texnika tarakqiyoti biz yashab turgan dunyoni tanib bo'lmas darajada o'zgartirib yubordi. Ekologik halokat, ayrim hududlarda qilingan taxminlarga ko'ra, oldini olib bo'lmaslik darajasida xavf tug'dirmoqda. Ammo uning tarqalishini kamaytirish, texnogen va ijtimoiy-madaniy oqibatlar shiddatini to'xtatish zarur. Buning uchun turli soha mutaxassislari o'zlarining ekologik bilimlarini oshirib, rejalashtirilayotgan ishlari bilan tabiiy muhitga zarar etkazmaslik choralari ko'rmoqlari kerak.

Salbiy ekologik oqibatlarning asosiy sabablaridan biri yer, suv, mineral xom ashyolardan foydalanish prinsiplarini buzilishidir. Aynan shu prinsip xalq xo'jaligining kam samarali-ekstensiv yo'ldan borishi uchun qulay sharoitlar yaratdi, resurslarni tejaydigan texnika va texnologiyaning keng joriy qilinishiga to'sqinlik qildi, shuningdek, atrof muhitga zarar etkazgan 8 holda rejani bajarish kabi g'ayri ekologik yondashuvni keltirib chiqardi. Markaziy Osiyo qishloq xo'jaligini ekstensiv rivojlantirish, yer va suvdan tartibsiz foydalanish natijasida Orol dengizi quriy boshladi. Unga yaqin joylashgan erlarning ekologik tizimi, hayvonot va o'simliklar dunyosi chuqur inqirozga uchradi. Paxta etishtirishga ajratilgan yer maydonlarining anchagina qismini kasallik qo'zg'atuvchi zararkunandalar va kasallangan o'simliklar bosgan. Meteorologiya markazi ma'lumotlariga qaraganda Orol dengizining qurigan va qariyb bir necha ming kvadrat kilometr ga cho'zilgan tubidan har yili million tonnalab ko'z ilg'amas darajadagi chang va tuz shamol bilan uchib ketadi. Orol bo'yi xududlarda ekologik xavfsizlik darajasi ortib bormoqda. Ekologik holatning salbiy o'zgarishiga hududlarning metrologik sharoitlari ham ta'sir qiladi.

Markaziy Osiyo hududida quyosh haroratining yuqori bo'lishi inson organizmida qon aylanishini kuchaytiradi, ko'p miqdorda terlatib, ayrim kimyoviy moddalarning teri orqali so'rilishiga, xatto me'yornomada ko'rsatilgan eng kichik raqam ham halokatli

zaharlanishga olib kelishi mumkin. Bunday sharoitlarda ruhiy (85 foizga) va asab xastaliklari (109 foizga), nafas olish a'zolari xastaliklari (108 foizga) ko'payadi. Tarkibida nitrobirikmalar mavjud bo'lgan suv va oziq-ovqat mahsulotlarini uzoq muddat iste'mol qilish moddalar almashinuvi, tayanch-harakat va asab tizimlari xastaliklarini, irsiy nuqsonlarni keltirib chiqaradi. Respublikada Chirchiq, Olmaliq, Ohangaron, Angren, Farg'ona, Marg'ilon, Navoiy va boshqa bir qator joylarda kimyoviy, neft-kimyoviy hamda mikrobiologik tarmoqlar korxonalarining, ko'p quvvat va suv talab qiladigan ishlab chiqarish vositalarining ko'pligi tufayli ekologikning salbiy o'zgarishi keskinlashdi. Tojikistonning Tursunzoda shahrida joylashgan alyuminiy zavodining salbiy oqibatlari Surxondaryo viloyatining Sariosiyo, Denov, Sho'rchi va Oltinsoy tumanlarida sezildi. Natijada anor va xurmoning hosildorligi va sifati pasayib ketdi, aholi salomatligi esa yomonlashdi.

Texnika taraqqiyoti tabiiy boyliklardan foydalanishni va tabiiy muhitni zaharlovchi moddalar bilan ifloslanishi me'yoridan oshirib yubordi. Natijada tabiiy muvozanat buzilmoqda. Havo, suv va tuprog'i o'zgargan, buzilgan hududlardagi o'rmonlar yo'qolib, ularning o'rnini cho'llar va sahrolar egallamoqda. Yovvoyi hayvonlar, baliqlar va qushlar qirilib bormoqda, insoniyat salomatligiga ziyon etkazilmoqda. Shuning uchun ham tabiatni muhofazalash ishlari davrimizning siyosiy, iqtisodiy, texnik va tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan muammolaridan biriga aylandi. Tabiat qonunlariga e'tiborsizlik oqibatida xalq xo'jaligiga ziyon keltirilmoqda, yerning cho'kishi va surilishi, sel kabi xavfli hodisalar ko'paymoqda, ichimlik suvlarining ifloslanishi esa suv tanqisligini yuzaga keltirmokda.

Ekologik xavfsizlikni ta'minlash maqsadida insonning tabiatga qiladigan har qanday ta'sirini inkor etmay, faqat uning salbiy oqibatlarini kamaytiruvchi usullar orqali xalq xo'jaligini rivojlantirish yo'lida zaruriy tadbirlarni amalga oshirmoq kerak. Hozirgi ekologiya faqat tirik organizmlar o'rtasidagi munosabatlari yoki organizmlar o'rtasidagi munosabatlarni yoki organizmlardan yuqori turuvchi tizimlarga xos qonuniyatlarni o'rganish bilan chegaralanib qolmay tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni eng maqbul echimlarini asoslab berishi zarur. Shuning uchun ular ekologiyaning o'zlariga

tegishli yo‘nalishlarini o‘zlashtirsalar va unga amal qilib ishlasalar, maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Tabiiy muhitni muhofazalashda inson faoliyati ta‘siridagi yer qobig‘ining ustki qismini tashkil etgan tog‘ jinslarini, tuproqlarni va yer osti suvlarini zararli moddalar bilan ifloslanishidan, yer sathi tuzilishining o‘zgarishidan, surilma, cho‘kish, sel, tuproq eroziyasi yoki sho‘rlanish, botqoklanish, yer qimirlash kabi salbiy jarayonlardan saqlash, chora-tadbirlar belgilash hamda yer osti qazilma boyliklaridan omilkorlik bilan foydalanish tabiiy muhitni muhofazalashning geoeologik asoslari hisoblanadi. Keyingi yillarda ekologik muhit yomonlashgan mintaqalarda maxsus geoeologik qidiruv va xaritalash ishlari o‘tkazilmokda.

3.5. Sanoat korxonalarini rivojlanishi natijasida ekologiyaga salbiy ta‘sirini kamaytirish

Ekologiyaning o‘z-o‘zini tabiiy tozalash jarayoni bo‘lmaganda edi, yer sayyorasida havo juda ifloslanib hayot uchun xavfli holat vujudga kelgan bular edi. Tabiiy tozalanish jarayoni shundan iboratki, yog‘inlar iflos moddalarni havodan yuvadi, shamollar havodagi ifloslovchi moddalarni uchirib, bir joyda to‘planishiga yo‘l qo‘ymaydi, tuproqqa yoki suv yuzasiga tushgan iflos moddalar esa reaksiyaga kiradi va oqibatda neytrallashib qoladi. Ammo, sanoat ayniqsa yoqilg‘i sanoati taraqqiy etgan, transport rivojlangan, aholini ko‘payib, urbanizatsiya jarayoni kuchayayotgan bizning asrimizda atmosferaning sun‘iy ifloslanishi tabiiy tozalanishga nisbatan ustun kelmokda. Shu sababli atmosfera o‘z-o‘zini tabiiy xolda tozalaydi deb xotorjam bo‘lish juda katta salbiy okibatlarni keltirib chikarishi mumkin. Shu tufayli ekologiyaning sun‘iy ifloslanishdan tozalash yo‘llarini joriy etish, uning oldini olish bugungi kunning eng dolzarb masalasidir.

Sanoat korxonalarining ekologiyaga etkazayotgan zararini kamaytirish uchun qo‘yidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim:

- atrof-muhit soflikni saqlovchi standart, global monitoring ko'rsatkichlari va ularni o'z ichiga olgan ekologik normativ baza va tahliliy nazorat tizimini ishlab chiqish;

- sanoat korxonalarini tomonidan gazlarning katta miqdordagi chiqindilar, zararli chiqindilarning ta'sirini kamaytirish choralarini joriy etish;

- investitsiyon loyihalar va dasturlarni qabul qilishda ekologik soflik tamoyillariga amal qilish;

- sanoat faoliyatida biotexnologiyalar, zamonaviy innovatsion texnologiyalardan keng foydalangan holda ekologiyani himoyasini kuchaytirish.

Ekologiyani sun'iy ifloslanishini oldini olishga borasidagi muhim vazifalarga qo'yidagilar kiradi:

- zavod va fabrikalari, kommunal xo'jaliklar va uylardagi pechlarda ko'mir, torf, qoramoy yoqishni o'rniga elektr energiyadan, elektr energiya etishmagan taqdirda gazlardan foydalanishga o'tish. Bu holatlarda atmosferaga chang, qurum, zaxarli moddlar gazlar kamroq chiqadi;

- sanoat korxonalarida va kommunal xo'jaliklarda ishlab chiqarish texnologiyasini o'zgartirish, ya'ni chikindisiz texnologiyalarni joriy etish;

- avtotransport gazlarini, dudlarini kamaytirish juda muhimdir. Avtomobildan chiqadigan zaxarli gaz miqdorini kamaytirish uchun ularning texnik holatiga va dvigateliga yoqilg'ining bir me'yorda borishiga qat'iy rioya qilish kerak;

- yashil o'simliklar maydonini kengaytirish. Yashil o'simliklar iflos havoni filtrlaydi, barglarida changni ushlab qoladi, karbonat angidridni yutadi va kislorodni ishlab beradi;

- shaharlar havosini toza saqlashda shaharlar va sanoat markazlarida havoning tozaligini muntazam nazorat qilib borish;

- har xil axlatlarni va yog'och ishlash korxonalaridan chiqqan chiqindilarni yoqish atmosferaning ifloslanishida ham katta o'ringa ega, shuning uchun atmosferani toza saqlash uchun axlatlarni utilizatsiyalash lozim va yog'och ishlash korxonalarida chiqindilarni yoqmasdan qayta ishlashga o'tish kerak;

- sanoat korxonalarida atmosferaga chiqayotgan zararli moddalarni tozalovchi zamonaviy inshootlarni qurish;

- sanoat korxonalarida tutun chiqaruvchi quvuralarni balandroq qurish.

Asosiy tayanch tushunchalar

Iqlimning o'zgarishi, ekologik muammolar, Orol dengizi, atmosfera havosi, ozon tuynugi, o'rmonlar maydoni, antropogen omillar, suv omborlari, texnika taraqqiyoti, ekologik xavfsizlik, ekonometrik modellashtirish.

Takrorlash uchun savollar

1. Ekologik muammo deganda nimani tushunasiz?
2. Atrof-muhit muammolarining eng jiddiy misoli tarkibiga nimalarni kiritish mumkin?
3. Ekologik falokatlar haqida nimalarni bilasiz va ularning oqibatlari qanday?
4. Ekologik muammolarni ko'lami va dolzarbligiga qarab qanday guruhlariga ajratish mumkin?
5. Atmosferaning tabiiy ifloslanishi qanday omillarga bog'liq?
6. Atmosfera havosining ifloslanishida qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining o'rni qanday?
7. Atmosfera havosi tarkibida zararli gazlarning ko'payishi oqibatida nima vujudga keladi?
8. Katta shaharlarda atmosferaning chang, qurum, gaz va tutunlar bilan ifloslanishi natijasida quyoshga qanday ta'sir ko'rsatadi?
9. Mintaqalarda ekologik xavflarning paydo bo'lishi nimalarga salbiy ta'sir ko'rsatadi?
10. Sanoat korxonalarining ekologiyaga yetkazayotgan zararini kamaytirish uchun qanday chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim?

4-BOB. MAMLAKATDA AXBOROT XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH YO'LLARI

4.1. Xavfsizlikni ta'minlashda axborot xavfsizligini o'rni

“Axborot” (arabcha, axbor – xabarlar, ma'lumotlar) – muayyan voqea-hodisalar to'g'risidagi xabar yoki ma'lumot, ularni tushuntirish, tushunish va idrok etishda qadim zamonlardan buyon qo'llanib kelayotgan kibernetika va informatikaning taraqqiyoti tufayli keyingi vaqtda yangi, keng ma'no kasb etayotgan tushunchadir. Ommaviy axborot vositalari orqali e'lon qilinadigan ko'rsatuv va eshittirishlarning nomi, jurnalistika sohasidagi maxsus janr ham shunday ataladi. Biron voqea haqidagi batafsil ma'lumot, davlatlar o'rtasidagi muzokaralar natijasida tuzilgan bitim yoki shartnomalar to'g'risidagi rasmiy xabar ham axborot hisoblanadi.

Axborot vositalarining jadal rivojlanishi XXI asrning axborot asri deb atalishiga sabab bo'ldi. Axborot texnologiyalari axborotlashgan jamiyatning intellektual salohiyatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Axborotlashgan jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, eng avvalo, axborotni ishlab chiqarish, unga ishlov berish, saqlash va jamiyat a'zolariga etkazishga bog'liq ekanini anglatadigan tushunshadir.

Bugun axborot texnologiyalari kirib bormagan soha qolmadi. Qaysi bir jabhani olmaylik qulaylik, oshkoralik va tezkorlik bobida zamonaviy axborot texnologiyalari yangilanishlarning muhim omiliga aylanib borayotir. Shu bois yurtimizda iqtisodiy xavfsizlik, ijtimoiy farovonlikni ta'minlash, aholi turmush darajasini yanada oshirish uchun barcha jabhaga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etishga alohida ahamiyat berilmoqda. Bu borada, eng avvalo, sohaning huquqiy asoslarini shakllantirishga e'tibor qaratilayapti. Xususan, o'tgan davrda “Axborotlashtirish to'g'risida”gi “Telekommunikatsiyalar to'g'risida”gi, “Elektron hujjat aylanishi to'g'risida”gi, “Elektron raqamli imzo to'g'risida”gi, “Elektron hukumat to'g'risida”gi bir qator qonunlar qabul qilingani buning tasdig'idir.

Axborot texnologiyalarini rivojlantirish va keng qo'llash davlatimizning yaqin hamda uzoq muddatga mo'ljallangan muhim strategik vazifalari qatorida turganini alohida qayd etish joiz. Bunga Shavkat Mirziyoevning O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutqi misolida yana bir bor amin bo'lish mumkin. Unda ta'kidlanganidek, 2030 yilgacha mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotini 2 barobardan ziyod oshirishda ilg'or texnologiyalar hamda axborot-kommunikatsiya tizimlarini barcha sohaga yanada faol jalb etish muhim ahamiyatga egadir. Binobarin, jahon amaliyoti axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining taraqqiyoti mamlakatning raqobatdoshligini oshirish, katta oqimdagi axborotni to'plash va umumlashtirish, boshqaruvni strategik darajada tashkil etish uchun keng imkoniyatlar yaratib berishda asosiy omilga ega ekanligini ko'rsatmoqda. Ayni paytda dunyo bo'yicha yaratilayotgan yalpi ichki mahsulotning o'rtacha 5,5 foizdan ortig'i axborot-kommunikatsiya texnologiyalari hissasiga to'g'ri kelmoqda. Mutaxassislar fikriga ko'ra, ushbu ko'rsatkich 2021 yilda 11,2 foizdan oshishi kutilmoqda.

Bundan ko'rinib turibdiki, zamonaviy axborot texnologiyalari va dasturiy mahsulotlar daromad bop sohalardan biri sifatida davlat iqtisodiyotini rivojlantirish va iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda muhim tarmoqlardan biriga aylanib borayotir. Aynan axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish davlat idoralari faoliyatining yanada shaffofligini ta'minlashga, muhim boshqaruv jarayonlarida fuqarolar va fuqarolik jamiyati institutlari, ommaviy axborot vositalarining faol ishtirok etishi uchun sharoit yaratadi. Qolaversa, bugun hayotning o'zi bizga axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan keng foydalanish biznes yuritishni yaxshilash, iqtisodiyotning raqobatdoshligini oshirish, fuqarolarning huquq va manfaatlarini ta'minlash bilan birga, hayot sifatini oshirishga ham xizmat qilishini ko'rsatib turibdi. Shu bois yurtimiz iqtisodiyotida muhim o'rin tutib borayotgan ushbu tarmoqni jadal sur'atlar bilan ravnaq toptirish, yalpi ichki mahsulotda uning ulushini muttasil oshirib borish muhim vazifalarimizdan ekanini ko'rsatadi. Bu jarayonda, davlatning iqtisodiy xavfsizligini

ta'minlashda ayniqsa, qonunchilik bazasini yanada takomillashtirish, amaldagi qonunlarning ijrosini ta'minlashda parlament nazorati institutini faol qo'llagan holda aniq mexanizmlarga asoslangan dasturiy chora-tadbirlarni amalga oshirishi davr taqozosidir.

Ma'lumki, axborot texnologiyalari islohotlar jarayonining ochiqligini ta'minlash, davlat va jamiyat o'rtasida samarali axborot almashish mexanizmini o'rnatishda muhim vosita sanaladi. Ayni paytda Hukumat, vazirlik va idoralar, shuningdek, parlament a'zolarining aholi bilan samarali muloqot o'rnatish uchun maxsus virtual qabulxonalari tashkil etilgani, avvalo, jahon amaliyotiga uyg'un holda sohada qonun hujjatlarini muttasil takomillashtirib borish, yangi qonunlarning mazmun-mohiyatidan keng jamoatchilikni xabardor qilish va ularni amaliyotga samarali tatbiq etishga xizmat qiladi. Bu, ayniqsa, keng jamoatchilik bilan muloqot qilish, istiqboldagi dolzarb masala hamda vazifalarni hayotiy talab va istaklar bilan uyg'un holda bajarishga yordam beradi.

Resurs – biror narsa yoki hodisaning zahirasini belgilaydi, ayni vaqtda, u axborot tizimidagi alohida hujjatlar va ularning butun bir majmuidir. Axborot resurslari ma'lumotlar bazalari va banklari, turli xil arxivlar, kutubxonalar, muzeylar fondi va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Axborot resurslariga tahdidlar quyidagilarda o'z ifodasini topadi:

- turli yo'llar orqali maxfiy axborotlar bilan tanishishga intilish;
- buzg'unchilik maqsadida axborotlarni o'zgartirish;
- axborot tizimini ishdan chiqarish, buzish va boshqalar¹⁹.

Har bir shaxs axborot olish erkinligiga ega. Axborot olish kafolatlari va erkinligi – har bir shaxsning o'zi istalgan axborotni izlash, olish va tarqatishga haqli ekanligidir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 30-moddasiga ko'ra barcha davlat organlari, jamoat birlashmalari va mansabdor shaxslar fuqarolarga ularning huquq va manfaatlariga

---

¹⁹ Hossein Bidgoli. Handbook of information security (Threats, Vulnerabilities, Prevention, Detection, and Management) Volume 3, Published by John Wiley & Sons, Inc, 2006. – p. 243.

daxldor bo'lgan hujjat, qaror va boshqa xil materiallar bilan tanishib chiqish imkoniyatini yaratib berishi lozim²⁰.

Axborot xavfsizligi ob'ektlarini davlat, tashkilot (korxonalar) va alohida shaxs darajasida turkumlash mumkin (2-jadval).

2-jadval

Axborot xavfsizligi ob'ektlari²¹

Davlat	Tashkilot	Shaxs
<ul style="list-style-type: none"> - milliy madaniy qadriyat va an'analar; - axborot resurslari; - axborot resurslarining shakllanishi, tarqatilishi, foydalanilishi; - axborot texnologiyalari - axborot infratuzilmasi; - fuqarolarning axborotni olish, tarqatish va foydalanish huquqlari, cheklangan axborotlar va intellektual mulkni himoyalash. 	<ul style="list-style-type: none"> - tashkilotning korporativ madaniyati; - tijorat siri; - kasb siri; - xizmat siri va boshqa cheklangan axborot; - intellektual mulk; - imidj; - tashkilotning axborot infratuzilmasi. 	<ul style="list-style-type: none"> - shaxs psixikasi, ruhiyati; - intellektual mulk; - shaxsiy, oilaviy sir; - kasbiy sir; - shaxsiy ma'lumotlar; - ishbilarmonlik nufuzi.

Axborot xavfsizligiga tahdidlar ichida axborot xuruji muhim rol o'ynaydi. Axborot xuruji iqtisodiy jihatdan milliy iqtisodiyot beqarorligini keltirib chiqarish, korxonalar faoliyatini izdan chiqarishga, raqobat kurashida mag'lub bo'lish, uning bozorining kasod bo'ishi, bankrot bo'lish, shaxs iqtisodiy xavfsizligiga putur etkazishga qaratilgan va axborot usullari yordamida davlat monopolistik birlashmalari, transmilliy korporatsiyalar ta'sir doirasini kengaytirishga intilishdir.

4.2. Mamlakatda axborot xavfsizligini ta'minlash yo'llari

Axborot xavfsizligini ta'minlash moddiy va intellektual xarajatlar qilishni taqozo qiladi. SHuningdek, davlat o'zining milliy manfaatlari doirasida ommaviy axborot

²⁰ O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2017.

²¹ Кочергина Т.Е. Экономическая безопасность. Ростов-на-Дону. Феникс, 2007. – с. 243.

vositalari faoliyatini tartibga soluvchi demokratik huquqiy ta'sir vositalarining shakli hamda usullarini ishlab chiqadi hamda amalgam oshiradi. Axborot xavfsizligini ta'minlash vazifalari quyidagilardan iborat:

- axborot jarayonlarining globallasuvi sharoitida axborot tarmoqlarining shakllanishida milliy manfaatlarni himoya qilish;
- davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, tashkilot, korxonalar va fuqarolarni haqqoniy, to'liq ma'lumotlar bilan o'z vaqtida ta'minlash. Bu esa ular uchun qaror qabul qilishga asos bo'lib xizmat qiladi;
- davlat, jamiyat, shaxs axborot xavfsizligiga ziyon keltiradigan darajada axborot resurslari butunligi buzulishining oldini olish;
- fuqaro, tashkilot hamda korxonalarining axborot faoliyati sohasidagi huquq va erkinliklarini ta'minlash va amalgam oshirish;
- mamlakat axborot infratuzilmasini himoya qilish va takomillashtirish;
- xalqaro axborot muhiti va maydoniga qo'shilishini ta'minlash;
- axborot sohasidagi tahdidlar va xavf-xatarlarga qarshi harakat qilish.

Mamlakatda axborot xavfsizligini iqtisodiyot sohasida ta'minlashning asosiy choratadbirlari quyidagilardan iborat:

- statistik, moliyaviy, birja, soliq, bojxona ma'lumotlarini yaratish, yig'ish, qayta ishlash, saqlash, uzatish va himoyalash ustidan davlat nazoratini tashkil etish hamda amalgam oshirish;
- axborotlarni himoya qilishning sertifikatlashgan milliy vositalarini ishlab chiqish va ularni statistik moliyaviy, birja, soliq, bojxona ma'lumotlarini yaratish, yig'ish, qayta ishlash, saqlash, uzatish tizimi va vositalariga joriy etish;
- elektron savdo va elektron pullar hamda ularning standartlashgan tizimlari bazasida himoyalangan milliy elektron to'lovlar tizimini ishlab chiqish va joriy etish, shuningdek ularidan foydalanishni tartibga soluvchi huquqiy-me'yoriy hujjatlar bazasini ishlab chiqish;

- iqtisodiyotda axborot munosabatlarini tartibga soluvchi huquqiy normativ bazani muntazam ravishda takomillashtirib borish;

- iqtisodiy axborotlarni yig'ish, qayta ishlash, saqlash va uzatish tizimlarida ishlash uchun xodimlarni tayyorlash va tanlash usullarini takomillashtirish.

Axborot xavfsizligini ta'minlash yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- axborot xavfsizligini ta'minlashda davlat siyosati va tizimini ishlab chiqish hamda uni amalga oshirish uchun axborot xavfsizligiga tahdidlarni aniqlash, baholash va prognozlashtirish shakllari, usullari va vositalarini takomillashtirib borish;

- axborot xavfsizligini ta'minlash tizim va vositalarining samaradorligini baholash tamoyillari, mezonlari va usullarini ishlab chiqish;

- axborot texnologiyalari xavfsizligini ta'minlash, axborotlarni himoyalashning zamonaviy usul va vositalarini ishlab chiqish;

- axborot xavfsizligini ta'minlash va axborot texnologiyalari sohasida kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirishning yagona tizimini yaratish.

Axborot xavfsizligini ta'minlash usullari umumiy va xususiy burlarga bo'linadi. Umumiy usullar, o'z navbatida, huquqiy, tashkiliy-texnik va iqtisodiy usullardan iborat. Iqtisodiy xavfsizlikning tarkibiy qismi sifatida axborot xavfsizligini ta'minlash jaryonida davlat siyosatining barcha usullarni muvofiqlashtirish hamda ulardan foydalanish samaradorligini oshirish muhim ahamiyatga egadir.

4.3. O'zbekistonda axborot xavfsizlikni ta'minlashning ustuvor yo'nalishlari

Davlatning axborot xavfsizligini ta'minlash borasidagi o'z vazifalarini amalga oshirish jarayonida axborot xavfsizligiga bo'lgan tahdidlarni xolis va har tomonlama tahlil qiladi hamda buni ta'minlash chora-tadbirlarini ishlab chiqadi. Shuningdek, davlat hokimiyati qonun chiqaruvchi va ijro organlarining O'zbekiston Respublikasining axborot xavfsizligiga tahdidlarning oldini olish va bartaraf etishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuini amalga oshirish ishlarini tashkil etadi. Ayni paytda, jamoat uyushmalarining

jamiyat hayotidagi ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan hodisalar haqida aholiga obyektiv axborot berish, jamiyatni soxta va noto'g'ri axborotlardan himoya qilish borasidagi faoliyatini qo'llab-quvvatlaydi hamda axborotni himoya qilish vositalarining ishlab chiqilishi, yaratilishi, rivojlantirilishi, qo'llanishi, eksport va importni sertifikatlashtirish hamda litsenziyalash orqali nazorat qiladi. Bulardan tashqari, davlat O'zbekiston Respublikasi hududida axborotlashtirish va axborotni himoya qilish vositalarini ishlab chiqaruvchilarga nisbatan zarur homiylik siyosatini amalga oshiradi, ichki bozorni sifatsiz axborotlashtirish vositalari va mahsulotlaridan himoyalash choralarini ko'radi hamda jismoniy va yuridik shaxslarga jahon axborot resurslari va tizimlariga kirishga ruxsat berilishiga ko'maklashadi.

Davlat va nodavlat tashkilotlarning axborot xavfsizligi sohasidagi sa'y-harakatlarini birlashtiradigan O'zbekiston Respublikasining axborot xavfsizligini ta'minlash dasturining ishlab chiqilishini tashkil etish, jahon axborot tarmoqlari va tizimlarining baynalmilallashuvi hamda jahon axborot hamjamiyatiga O'zbekistonning teng huquqli hamkorlik shartlarida qo'shilishiga imkoniyat yaratish ham davlatning axborot xavfsizligini ta'minlash borasidagi vazifalari sirasiga kiradi. Axborot sohasida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishning huquqiy mexanizmlarini takomillashtirish O'zbekiston Respublikasining axborot xavfsizligini ta'minlash borasidagi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining axborot xavfsizligini huquqiy ta'minlash, avvalo, axborot sohasida qonuniylikka rioya qilish hamda fuqarolar, jamiyat va davlatning bu sohadagi manfaatlari muvozanatini saqlash tamoyillariga asoslanishi lozim.

Qonuniylik tamoyiliga rioya qilish O'zbekiston Respublikasining davlat hokimiyati organlaridan axborot sohasidagi nizolarni hal qilishda bu sohadagi munosabatlarni tartibga soladigan qonun hujjatlari va boshqa normativ huquqiy hujjatlarga qat'iy amal qilishni talab etadi. Fuqarolar, jamiyat va davlatning axborot sohasidagi manfaatlari muvozanatini saqlash tamoyiliga rioya qilish esa, jamiyat hayotining turli sohalarida bu manfaatlarning ustuvorligini qonunan belgilash, O'zbekiston Respublikasi davlat hokimiyati organlari

faoliyatining jamoatchilik tomonidan nazorat qilinishi shakllaridan foydalanishni nazarda tutadi. Fuqarolarning axborot sohasidagi faoliyatga taalluqli konstitutsion huquq va erkinliklarini kafolatlash davlatning axborot xavfsizligi sohasidagi muhim vazifalaridan biridir.

O'zbekiston Respublikasining axborot xavfsizligini ta'minlash borasidagi eng muhim chora-tadbirlarning amalga oshirilishi tegishli dasturning ishlab chiqilishini nazarda tutadi. Davlatimiz axborot xavfsizligini ta'minlash siyosatining ayrim yo'nalishlarini jamiyat va davlat faoliyatining alohida sohalariga tatbiqan konkretlashtirish O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlanadigan tegishli hujjatlarda amalga oshirilishi mumkin.

Axborot resurslari va axborot tizimlarining xavfsizligi quyidagi maqsadlarda amalga oshiriladi:

- shaxs jamiyat va davlatning axborot xavfsizligini ta'minlash;
- axborot resurslarini qalbakilashtirish, o'g'rilash, yo'qotish, buzish, to'sib qo'yish va boshqa ruxsat etilmagan foydalanishlarning oldini olish;
- axborotni buzib ko'rsatish, ko'chirish, to'sib qo'yish bo'yicha noqonuniy harakatlarni va axborot resurslari hamda axborot tizimlariga boshqa ta'sir shakllarining oldini olish;
- davlat sirlari va maxfiy axborotlarni mavjud bo'lgan axborot resurslarini saqlash²².

“Axborotlashtirish to'g'risida”gi Qonunning 20-moddasiga ko'ra:

- axborot resurslari va axborot tizimlari muhofaza qilinishini tashkil etish tartibi ularning mulkdorlari, egalari tomonidan mustaqil belgilanadi;
- davlat sirlari hamda maxfiy sirlar to'g'risidagi axborotni o'z ichiga olgan axborot resurslari va axborot tizimlarining muhofaza qilinishini tashkil etish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

---

²² O'zbekiston Respublikasining 2003 yil 11 dekabrda gi “Axborotlashtirish to'g'risida”gi Qonuni (yangi tahriri).

O‘zbekiston Respublikasining “Axborotlashtirish to‘g‘risida”gi Qonuniga muvofiq, yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va Internet tarmog‘idan foydalanish xavfsizligini ta‘minlashning milliy tizimini yanada takomillashtirish, ularga kompyuter xavfsizligiga tahdidlarni o‘z vaqtida aniqlash, bartaraf etish va ta‘sirini yo‘qotish masalalarida ko‘maklashish maqsadida, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 5 sentabrdagi “Milliy axborot-kommunikatsiya tizimlarining kompyuter xavfsizligini ta‘minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-167-sonli Qarori asosida “O‘zinfokom” markazi qoshida kompyuter hodisalariga qarshi chora ko‘rish xizmati (O‘Z-CERT) tashkil qilindi.

Axborotning kriptografik himoyasi vositalarini loyihalashtirish, tayyorlash, ishlab chiqarish, realizatsiya qilish, ta‘mirlash va ulardan foydalanish faoliyatini amalga oshirishda litsenziya talablari va shartlariga quyidagilar kiradi:

- litsenziat axborotning kriptografik himoyasi sohasidagi qonun hujjatlariga majburiy rioya qilishi;

- litsenziyalanadigan faoliyatning arizada ko‘rsatilgan turi bo‘yicha axborotning kriptografik himoyasi sohasidagi faoliyatni tartibga soluvchi texnik va metodik hujjatlarning, shu jumladan, ichki nizomlar, yo‘riqnomalar, metodikalarning mavjud bo‘lishi;

- axborotning kriptografik himoya vositalarini tayyorlash va ishlab chiqishda O‘zbekiston Respublikasi davlat standartlari hisoblanadigan kriptografik algoritmlarni yohud axborotning kriptografik himoya vositalari sohasidagi vakolatli organ tomonidan tavsiya qilinadigan standartlarni qo‘llash;

- muvofiqlik sertifikatiga ega bo‘lgan axborotlarni kriptografik himoya qilish vositalaridan, shuningdek, axborotlarni kriptografik himoya qilish sohasidagi vakolatli organ bilan kelishilgan holda foydalaniladigan kriptotizimlardan foydalanish;

- davlat sirlariga tegishli deb topilgan ma‘lumotlarga ega bo‘lgan axborotni, shuningdek, himoya qilinishi qonun xujjatlarida belgilangan boshqa axborotni kriptografik himoya qilish sohasidagi faoliyatni amalga oshirishda davlat sirlaridan foydalanish uchun

qonun hujjatlarida belgilangan tartibda rasmiylashtirilgan ruxsatnomaga ega bo'lgan mutaxassislarning litsenziya talablarida mavjud bo'lishi;

- normativ talablarga muvofiq bo'lgan texnik o'lchash va nazorat qilish vositalari, asboblari va qurilmalarning mavjud bo'lishi.

O'zbekiston Respublikasining 2007 yil 17 iyuldagi O'RQ-102-son Qonuniga ko'ra Axborotning kriptografik himoya vositalarini loyihalashtirish, tayyorlash, ishlab chiqarish, realizatsiya qilish, ta'mirlash va ulardan foydalanish faoliyatini litsenziyalashtirish talabi qo'yildi.

Mamlakatimizda zamonaviy axborot - kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish, elektron davlat xizmatlarini ko'rsatishning yaxlit tizimini yaratish, davlat organlarining aholi bilan muloqot qilishining yangi mexanizmlarini joriy etish yuzasidan katta ishlar olib borilmoqda. Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 19 fevraldagi 5349-sonli "Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari sohasini yanada takomillashtirish choratadbirlari to'g'risida"gi Farmoni ijrosini ta'minlash, shuningdek, mamlakatda raqamli iqtisodiyotni, zamonaviy axborot texnologiyalarini davlat boshqaruvida tatbiq etishni rivojlantirish hamda axborot xavfsizligini ta'minlashni ko'zda tutgan hujjat O'zbekiston Respublikasi normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari muhokamasi portalida e'lon qilindi. Shu bilan birga, 2030 yilga qadar «Raqamli O'zbekiston» konsepsiyasini ishlab chiqish yuzasidan ham chora-tadbirlarni amalga oshirish belgilangan.

Asosiy tayanch tushunchalar

Axborot xavfsizligi, kibernetika, axborotlashtirish, raqamli imzo, iqtisodiyotning raqobatdoshligini oshirish, axborot resurslari, transmilliy korporatsiyalar, elektron pullar, erkin savdo, kriptografiya.

Takrorlash uchun savollar

1. Axborot ushunchasini izohlang
2. Axborot texnologiyalarning jamiyat intellektual salohiyatini shakllantirishdagi o'rnini qanday?

3. Axborot resurslariga tahdidlar qanday shakllarda namoyon bo`ladi?
4. Axborot xavfsizligini ta'minlash vazifalari nimalardan iborat?
5. Mamlakatda axborot xavfsizligini iqtisodiyot sohasida ta'minlashning asosiy chora-tadbirlari qanday?
6. O`zbekistonda axborot xavfsizligini ta'minlashning ustuvor yo`nalishlari nimalardan iborat?
7. Axborot resurslari va axborot tizimlarining xavfsizligi qanday maqsadlarda amalga oshiriladi?
8. Axborot xavfsizligini ta'minlash yo`nalishlari nimalardan iborat?
9. Axborot resurslariga tahdidlar deganda nimani tushunasiz?
10. Islohotlar jarayonining ochiqligini ta'minlash, davlat va jamiyat o`rtasida samarali axborot almashish mexanizmini o`rnatishda axborot texnologiyalarining o`rni qanday?

5-BOB. MILLIY VA XALQARO XAVFSIZLIK

5.1. Milliy va xalqaro xavfsizlik erkinliklari va iqtisodiy mustaqilligi

Xavfsizlikning ko'rinish ko'lamiga qarab, xavfsizlikning quyidagi darajalarga ajratiladi:

- 1) milliy
- 2) mintaqaviy
- 3) xalqaro²³

Milliy xavfsizlik - bu millatning hozirgi holatining asosiy qadriyatlariga minimal zarar etkazish xavfi bilan o'z-o'zini saqlab qolish, o'zini ko'paytirish va o'zini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan ehtiyojlarni qondirish qobiliyatidir. Boshqa bir ta'rifga ko'ra, milliy xavfsizlik - bu shaxs, jamiyat va davlat xavfsizligini siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, harbiy, mavjud resurslar va imkoniyatlarni hisobga olgan holda texnogen, ekologik, axborot va boshqa tabiat.

"Milliy xavfsizlik" atamasi nazariy va amaliy siyosatshunoslikda Ikkinchi Jahon urushidan so'ng, 1947 yilda paydo bo'lgan. Rossiya imperiyasida "xavfsizlik" tushunchasi faqat XIX asrning 80-yillaridan boshlab qo'llanila boshlandi va juda o'ziga xos yo'nalishga ega edi. Asosan, davlat jinoyatlariga qarshi kurashishga qaratilgan faoliyat sifatida "jamoat xavfini himoya qilish" ga e'tibor qaratildi. 1881 yil 14-avgustda qabul qilingan "Davlat tartibini saqlash va jamoat tinchligini saqlash chora-tadbirlari to'g'risidagi nizomda", "davlat xavfsizligi" atamasi "jamoat xavfsizligi" atamasi bilan bitta tartibli atama sifatida ishlatilgan. Davlat institutlarini ta'minlash uchun avtokratik boshqaruv an'analari rus tarixining oktyabrdan keyingi davrida saqlanib qoldi. Sobiq Ittifoqda "xavfsizlik" aslida davlat xavfsizligi bilan tenglashtirilgan edi. 1934 yil iyulda "davlat xavfsizligi" kontsepsiyasining qonunchilikda konsolidatsiyasi jamiyatni millatlashtirishning eng

---

²³<https://www.nicbar.ru/politology/study/kurs-problemy-natsionalnoj-bezopasnosti-i-kontrol-nad-vooruzheniyami/231-lektsiya-6-mezhdunarodnaya-bezopasnost-globalnyj-i-regionalnyj-aspekty#>

yorqin belgilaridan biri deb hisoblanishi mumkin. Davlat xavfsizligi sohasi, shuningdek, vijdon erkinligining konstitutsiyaviy printsiptini amalga oshirish bilan fuqarolarning birlashmalar, tashkilotlar, ittifoqlar tuzish huquqini amalga oshirish bilan bog'liq jamiyatning ma'naviy hayotida yuzaga keladigan vaziyatlarni o'z ichiga olgan²⁴.

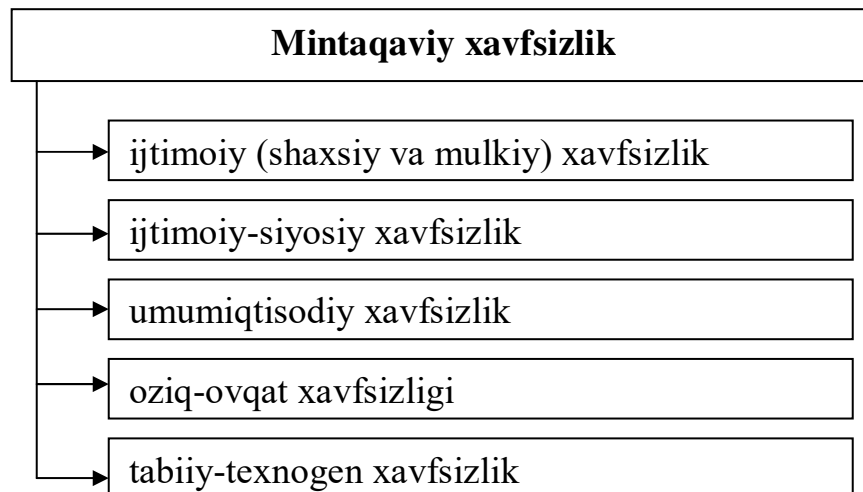
Ilmiy adabiyotlarda milliy xavfsizlikning yagona umumiy kontseptsiyasi ishlab chiqilmagan. Ba'zi tadqiqotchilar buni birinchi navbatda xalqaro iqtisodiy tizim xavfsizligi bilan bog'lashadi va o'z muammolariga notekis iqtisodiy rivojlanish, qarzdorlikning oshishi, ochlikning tarqalishi va jahon iqtisodiyotining umumiy beqarorlashuvining boshqa jihatlari kabi masalalarni kiritadilar. Boshqa mutaxassislar qulay sharoitlarni ta'minlashga ustuvor ahamiyat berishadi raqobatbardosh milliy iqtisodiyotni samarali rivojlantirish uchun sharoitlar, shu jumladan xomashyo va energiya manbalarining chet el manbalaridan erkin foydalanish, chet el investitsiyalarining barqarorligi va tovar almashish erkinligi kafolatlash xizmatlari.

Mintaqaviy xavfsizlik mamlakat viloyatlari (tumanlari) manfaatlarining ichki va tashqi tahdidlardan himoyalanganligini ifodalaydi. Mintaqaviy xavfsizlik o'z ichiga tabiiy-texnogen, oziq-ovqat, umumiqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va ijtimoiy (shaxsiy va mulkiy) xavfsizliklarni oladi. Mintaqaviy iqtisodiy xavfsizlik mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan barqaror rivojlanishi, mintaqaning davlat boshqaruvi o'rtasidagi muvozanatli holat bo'lib, bu holat mintaqada milliy manfaatlarining himoyalanganligi hamda siyosatning ijtimoiy yo'naltirilganligini, shuningdek mamlakat viloyatlari manfaatlarini ichki va tashqi tahdidlardan himoyalanganligini ifodalaydi.

Mintaqaviy xavfsizlik mamlakat viloyatlari (tumanlari) manfaatlarining ichki va tashqi tahdidlardan himoyalanganligini ifodalaydi. Mintaqaviy xavfsizlik o'z ichiga tabiiy-texnogen, oziq-ovqat, umumiqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va ijtimoiy (shaxsiy va mulkiy) xavfsizliklarni oladi (3-rasm).

---

²⁴ <https://ru.wikipedia.org/wiki>

3-rasm. Mintaqaviy xavfsizlik tarkibi²⁵

Mintaqa iqtisodiy xavfsizligi mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan barqaror rivojlanishi, iqtisodiyot bilan mintaqaning davlat hokimiyati va boshqaruvi muassasalari o‘rtasidagi muvozanatli holat bo‘lib, bu holat mintaqada milliy manfaatlarning himoyalanganligi hamda siyosatning ijtimoiy yo‘naltirilganligini ifodalaydi. Mintaqa (hudud)dagi iqtisodiy xavfsizlikni aniqlashda quyidagi ijtimoiy-iqtisodiy indikatorlardan foydalaniladi:

- aholi jon boshiga yalpi hududiy mahsulot;
- yashash minimumi;
- ish haqi;
- ish haqi bo‘yicha muddati o‘tgan qarzdorlik;
- ishsizlik darajasi;
- ishsizlar sonining bo‘sh ish o‘rinlariga nisbati;
- aholining savodxonlik darajasi;
- aholi daromadlari bo‘yicha tabaqalanishi va boshqalar.

Mintaqa iqtisodiy xavfsizligi ob’ektlariga quyidagilar kiradi:

- mintaqa aholisining ish bilan bandligi;

²⁵ Общая теория национальной безопасности. Учебник // под общ. ред. А.А.Прохожева. – изд. 2 доп. – М.: Издво. РАГС, 2005. – с. 227.

- aholi turmush darajasi;
- mehnat motivatsiyasi;
- aholining mamlakatda amalga oshirilayotgan islohotlarga munosabati;
- ichki mintaqaviy bozor;
- aholining oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlanganligi;
- mintaqa ishlab chiqaruvchilarining raqobatbardoshligi;
- mintaqaning ekologik holati;
- mintaqa sanoat ishlab chiqarishining tarkibi va boshqalar²⁶.

Mintaqa xavfsizligiga tahdidlar quyidagi guruhlarga ajratiladi:

- ijtimoiy-siyosiy tahdidlar;
- tizimli boshqarish tavsifidagi tahdidlar;
- tashqi iqtisodiy tahdidlar²⁷.

Mintaqaviy rivojlanishga ta'sir ko'rsatuvchi tahdid ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish bo'yicha mintaqalar o'rtasidagi tabaqalanishning kuchayishi, ayrim mintaqalar rivojlanishidagi turg'unlik va tanglik holatining yuzaga kelishi hisoblanadi.

Xavfsizlikning milliy va mintaqaviy iqtisodiyotning samarali, dinamik o'sishiga, uning jamiyat, davlat, shaxs ehtiyojlarini qondirishning, tashqi bozorda raqobatga bardoshlilikini ta'minlovchi, turli tahdid va yo'qotishlardan kafolatlovchi ichki va tashqi sharoitlar yig'indisi sifatida qayd etish mumkin.

Xalqaro xavfsizlik, shuningdek global xavfsizlik deb ham ataladi, bu atama davlatlar va xalqaro tashkilotlar, masalan, Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Evropa Ittifoqi va boshqalar tomonidan o'zaro omon qolish va xavfsizlikni ta'minlash choralarini anglatadi. Ushbu choralar harbiy harakatlar va shartnomalar va konvensiyalar kabi diplomatik shartnomalarni o'z ichiga oladi.

Xalqaro xavfsizlik - bu barcha davlatlar tomonidan xalqaro huquqning umume'tirof etilgan tamoyillari va me'yorlariga rioya qilishga asoslangan, ular o'rtasidagi ziddiyatli

²⁶ Вечканов Г.С. Экономическая безопасность. Учебник. - СПб.: Питер, 2007.

²⁷ Безопасность экономического пространства хозяйствующего субъекта // Петренко И.Н. – М.: Анкил, 2005.

masalalar va kelishmovchiliklarni kuch yoki tahdid bilan hal qilishni istisno qiladigan xalqaro munosabatlar tizimi. Xalqaro va milliy xavfsizlik doimo o'zaro bog'liqdir.

Xalqaro xavfsizlik tamoyillari quyidagilarni ta'minlaydi:

✓ davlatlararo munosabatlarning umumbashariy printsipli sifatida tinch yashashni tasdiqlash;

✓ barcha davlatlar uchun bir xil xavfsizlikni ta'minlash;

✓ harbiy, siyosiy, iqtisodiy va gumanitar sohalarda samarali kafolatlar yaratish;

✓ kosmosda qurollanish poygasini oldini olish, yadro qurollarining barcha sinovlarini to'xtatish va ularni to'liq yo'q qilish;

✓ har bir xalqning suveren huquqlarini so'zsiz hurmat qilish;

✓ xalqaro inqirozlar va mintaqaviy mojarolarni adolatli siyosiy tartibga solish;

✓ davlatlar o'rtasida ishonchni mustahkamlash;

✓ xalqaro terrorizmning oldini olishning samarali usullarini ishlab chiqish;

✓ genotsid, aparteidni yo'q qilish, fashizmni targ'ib qilish;

✓ kamsitishning barcha shakllarini xalqaro iqtisodiy amaliyotdan chetlashtirish, iqtisodiy blokada va sanksiyalarni rad etish (jahon hamjamiyatining tavsiyalarisiz);

✓ barcha davlatlarning teng iqtisodiy xavfsizligini ta'minlaydigan yangi iqtisodiy tartibni o'rnatish.

5.2. Milliy va xalqaro xavfsizlik manfaatlari va uning xavfsizligiga tahdidlar

Tahdid jamiyat, davlat va ularning sub'ektlari, alohida shaxsning normal hayot faoliyatiga, ular manfaatlarini ro'yobga chiqarishga to'sqinlik qiluvchi, ziyon-zahmat keltiruvchi, xavf-xatar tug'duruvchi omillar, shart-sharoitlar va voqealikalarni ifodalaydi. Rossiyalik olim L.P.Goncharenko boshchiligidagi bir guruh olimlarning fikrlariga ko'ra tahdid-xavf-xatarining aniq va bevosita shakli yoki davlat, jamiyat, korxonalar, shaxs,

shuningdek, milliy qadriyatlar va milliy turmush tarziga xavf soluvchi sharoitlar va omillardir²⁸.

Ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlarga tahdidlar ularning ta'sirida vujudga keladigan noxush va salbiy oqibatlar bilan bog'liq ravishda qaralib, xavf-xatar manbai sifatida izohlanadi. Ularni quyidagi belgilar bo'yicha xilma-xil turkumlarga ajratish mumkin:

- tahdidlarning manbalari, kelib chiqishiga ko'ra: ichki va tashqi guruhlariga ajratiladi;

- inson faoliyati sohalari bo'yicha: siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy, harbiy, millatlararo munosabatlardagi, ekologik, demografik, ilmiy-texnikaviy, texnologik, intellektual, informatsion, xom ashyoviy tahdidlarga bo'linadi;

- amalga oshish ehtimoli bo'yicha, ya'ni ma'lum shat-sharoitlar toqazosi bilan vujudga keladigan tahdidlarga: inqiroz, qayta qurish, isloh etish, qarama-qarshilik, sherikchilik tufayli vujudga keladigan tahdidlar kiradi²⁹;

- oqibatiga ko'ra umumiy, ya'ni mamlakat miqyosida ta'sir ko'rsatuvchi, lokal, ya'ni ma'lum hududga ta'sir ko'rsatuvchi, xususiy, ya'ni ayrim xo'jalik sub'ektlariga ta'sir ko'rsatuvchi tahdidlar turkumlanadi³⁰.

Ijtimoiy-iqtisodiy tahdidlarni eng umumiy tarzda ichki va tashqi guruhlariga ajratib o'rganish mumkin. Tashqi tahdidlar geosiyosiy, tashqi-iqtisodiy, shuningdek, global ekologik omillar bilan, ichki omillar esa mamlakat ichida vujudga keladigan omillar bilan tasniflanadi.

Mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishiga va jamiyat, davlat, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar, fuqarolarning iqtisodiy manfaatlariga ijtimoiy-iqtisodiy tahdidlar bevosita xavf tug'diradi. Bu tahdidlar ijtimoiy takror ishlab chiqarishni izdan chiqarib, jamiyat hayotida tanglik holatlarining keltirib chiqaradi. Ijtimoiy-iqtisodiy tahdidlarning ichki va tashqi

---

²⁸ Экономическая безопасность: учебник для вузов // под общ. ред. Л.П.Гончаренко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во Юрайт, 2018. – с. 9.

²⁹ Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. – М.: Изд-во РАСС, 2002. – с. 63.

³⁰ Экономическая безопасность как основа обеспечения национальной безопасности России // Вопросы экономики, 2001. - № 8. – с. 71-73.

omillarini inobatga olgan holda milliy va mintaqaviy iqtisodiy xavfsizlikka tahdid qiluvchi ko'rsatkichlarni quyida ko'rib chiqamiz.

Milliy va xalqaro iqtisodiy xavfni yuzaga keltirishi mumkin bo'lgan ko'rsatkichlar davlatning iqtisodiy xavfsizligiga tahdid soladigan quyidagi jarayonlar va hodisalar ta'siri ostida shakllanishi mumkin:

- mintaqadagi korxonalarining past raqobatbardoshligi, xom ashyolardan samarasiz foydalanish, yuqori energiya va material iste'mol sarfi, yoqilg'i-energetika mahsulotlarini ishlab chiqarish xarajatlarining yuqoriligi;

- ijtimoiy mahsulot ishlab chiqarish va aholi ko'payishining normal jarayonlari buzilishi;

- ayrim tarmoqlarning monopollashganligi, ularning boshqa hududlarda konsentratsiya darajasi, hududiy monopoliyaning yuzaga kelishi;

- ishlab chiqarish va noishlab chiqarish fondlarining, ayniqsa uy-joy-kommunal xo'jaligining yuqori darajadagi eskirishi va kommunikatsiya tizimining yomonlashishi;

- samarali talabni qondirish uchun ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmaning etarli darajada rivojlanmaganligi;

- mintaqada institutsional infratuzilma, tovarlar, ishchi kuchi va kapital bozorlarining shakllanishidagi qoloqlik;

- tabiiy resurslardan foydalanish darajasi, tabiatni muhofaza qilish faoliyati va ekologik xavfsizlikning pastligi;

- yuqori ishsizlik darajasi, turmush darajasining pastligi;

- ijtimoiy infratuzilma ob'ektlarining rivojlanmaganligi;

- iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish darajalarining hududiy tabaqalanish tafovutida farqning kattaligi;

- samarasiz soliq va moliyaviy tizimlarning amal qilishi;

- mintaq boshqaruvning iqtisodiy, ijtimoiy va mintaqaviy siyosatini olib borishidagi qarorlari va harakatlarining samarasizligi;

- jinoyatchilikni oshib borishi va jinoiy vaziyatning yomonlashishi;

- eksportga nisbatan import darajasining yuqoriligi;
- chegara hududlarida xavfsizlik choralarining sustligi.

Har qanday iqtisodiy xavfsizlikka tahdid qiluvchi jarayonlar milliy va mintaqaviy iqtisodiy xavfni yuzaga kelishiga sabab bo'ladi.

Jahon iqtisodiy tizimining milliy va xalqaro iqtisodiy manfaatlariga ko'rsatadigan tahdidlari xavfsizlikning tashqi tahdidlarni vujudga keltiradi. Xavfsizlikka ta'sir ko'rsatuvchi tashqi omillar quyidagilardan iborat:

birinchidan, eksport tarkibida xom ashyo tovarlarining ustuvorligi;

ikkinchidan, an'anaviy mashinasozlik va harbiy sanoat tovarlari bozorlaridan mahrum bo'lish;

uchinchidan, mamlakatning import mahsulotlariga qaramligi;

turtinchidan, import tarkibining ratsional emasligi;

beshinchidan, tashqi qarzlarning o'sib borishi;

oltinchidan, eksport va valyuta nazoratining yaxshi yo'lga qo'yilmaganligi;

ettinchidan, bojxona chegaralarining etarli darajada belgilanmaganligi;

sakkizinchidan, raqobatga bardoshli eksportni qo'llab-quvvatlovchi moliyaviy, tashkiliy va axborot infratuzilmalarning rivojlanmaganligi hamda import tarkibining ratsional emasligi;

to'qqizinchidan, eksport-import operatsiyalariga xizmat ko'rsatuvchi transport infratuzilmalarning rivojlanmaganligi.

Eksport tovarlariga narxlarning keskin pasayib ketishi yoki aksincha import tovarlariga narxlarning keskin ko'tarilib ketishi tashqi bozorga g'oyatda bog'liq bo'lgan iqtisodiyot uchun o'ta xavfli hisoblanadi.

Iqtisodiyot uchun muhim sotish bozorlari yoki mahsulot etkazib beruvchi mamlakatlar guruhi bilan savdoga embargo kiritilishi ham xavf tug'diradi. Shuningdek, bir mamlakatdan yoki mamlakatlar guruhidan ayrim turdagi mahsulotlarni keltirishda yuqori darajadagi qaramlikka, bog'liqlikka yo'l qo'yib bo'lmaydi. Chunki bu iqtisodiy qaramlikdan siyosiy jihatdan ta'sir ko'rsatishda foydalanishlari mumkin. Xorijiy

mamlakatga moliyaviy jihatdan o'ta yuqori darajada bog'liqlikka ham yo'l qo'yib bo'lmaydi. Bu holatdan qarzdor mamlakat iqtisodiy siyosatiga va tashqi iqtisodiy aloqalarni amalga oshirish sharoitlariga ta'sir o'tkazishda foydalanishlari shubhasizdir.

Ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlar tajribalari shuni ko'rsatmoqdaki, eksportning bunday tarkibi jahon bozori infratuzilmasi yomonlashgan sharoitida, ularga bo'lgan talabning kamayishi oqibatida iqtisodiyot halokat yoqasiga kelib qolishi mumkin. Eksport qilayotgan xom ashyo resurslarining jahon bozorida narxlarining tushib ketishi oqibatida uning tashqi savdo aylanmasi pasayib ketadi. Natijada, valyuta tushumi kamayadi. Bu hol mamlakat uchun zarur investitsiya loyihalarining bajarilishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Hatto milliy valyutasi qadrining tushib ketishiga ham olib keladi. Shuningdek, xom ashyo ishlab chiqaruvchi milliy korxonalarining iqtisodiy moliyaviy ahvoli yomonlashadi. Ularning bir qanchasi xonavayron bo'ladi, ko'pchiligi esa ishlab chiqarish hajmini kamaytirishga majbur bo'ladilar. Oqibatda, ish bilan band xodimlar soni qisqarib, ishsizlik ko'payadi. Davlat byudjetidan aholini ijtimoiy himoyalashga ajratiladigan mablag' ko'payib, ijtimoiy muammolar ham birmuncha keskinlashadi, milliy iqtisodiyotning rivojlanish sur'atlari sekinlashadi yoki turg'unlikka, tanglikka yuz tutadi.

Ochiq iqtisodiyotga o'tish kuchli darajadagi proteksionizmdan voz kechishni taqozo etadi. Ammo mamlakatni jahon xo'jaligiga kirib borishi nuqtai-nazaridan istiqbolli, strategik ahamiyatga ega bo'lgan tarmoqlar va ishlab chiqarishlarni himoya qilish, ya'ni selektiv proteksionizm zarurdir. Iqtisodiy xavfsizlik nuqtai-nazaridan vatanimizda ishlab chiqarilgan tovarlar sotish bozorlarini, import xom ashyo va sanoat mahsulotlari manbalarini diversifikatsiyalash, ko'plab mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqa qilish, bir mamlakat bilan yomonlashgan munosabatlar o'rniga boshqa mamlakatlar bilan dustona munosabatlar rivojlantiriladi.

Iqtisodiyot chuqur inqirozga uchragan va kapital mablag'larni unga jalb qilish keskin kamayib ketayotgan sharoitida xorijiy investitsiyalar ba'zi bir sohalarda iqtisodiy o'sish katalizatori bo'lishi mumkin. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish mexanizmi xorijlik hamkorlarning moliyaviy va moddiy resurslarini milliy iqtisodiyotga real kiritishga

undashi lozim. Ular tomonidan moddiy boyliklarni arzon garovga ko'plab sotib olinishiga yo'l qo'yish mumkin emas. Shunday qilib, xorijiy investitsiyalarni iqtisodiyotga keng jalb qilish choralarini ko'rish bilan bir qatorda bu jarayonlarni tartibga solish ham darkor. Bunda milliy manfaatlarga rioya qilgan holda, xorijiy kompaniyalarning minimal mablag'lari evaziga butun bir tarmoqlar ustidan o'z nazoratini o'rnatishlariga yo'l qo'ymaslik lozim bo'ladi.

Butun dunyoda milliy valyuta qadri mamlakat iqtisodiy ahvolidan indikatorini hisoblanadi. Mamlakatdan moliyaviy mablag'larning katta miqdorda chiqib ketishi, ya'ni "kapitalning qochishi" milliy iqtisodiy xavfsizlikka bo'lgan jiddiy tahdidlardan biridir. Mablag'larning chetga chiqib ketishining legal, ya'ni ochiqdan ochiq yo'li tijorat banklari tomonidan xorijiy banklar hisob shetlariga katta miqdordagi mablag'larning o'tkazilishi hisoblanadi. Noqonuniy, ya'ni yashirin yo'llarga esa quyidagilar kiradi:

- eksportda mahsulot narxini pasaytirib, importda oshirib ko'rsatish. Bunda fiktiv va haqiqiy narx o'rtasidagi farq xorijiy kompaniyalar tomonidan vatanimizdagi ishbilarmonning xorijdagi bankdagi shetiga o'tkaziladi;

- import uchun "avans" o'tkaziladi, ammo import sodir bo'lmaydi va h.k.

Tashqi iqtisodiy tahdidlarga mamlakatga investitsiya kiritgan xorijlik investorlarning noxolis va noqonuniy hatti harakatlari ham kiradi. Ularning mamlakatning strategik ahamiyatga molik resurs va foydali qazilma boyliklarini mamlakatdan olib chiqib ketishga bo'lgan faoliyatlari jiddiy xavf tug'diradi. Shu boisdan, xorijiy investitsiya va kreditlardan mamlakatning milliy iqtisodiy manfaatlari yo'lida foydalanish mexanizmi yaratilishi kerak bo'ladi.

Shunigdek, mamlakatning xalqaro iqtisodiy tashkilotlarga a'zo bo'lishi bilan bog'liq tahdidlar ham mavjud. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning mamlakat milliy manfaatlari zid qarorlari va faoliyati milliy manfaatlarga zid kelgan holda davlat o'z xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirishi zarur bo'ladi.

Davlat iqtisodiy manfaat va xavfsizlikka tahdidlarni aniqlab, ularning oldini olish maqsadida iqtisodiy siyosat maqsadlari va strategiyalarini ishlab chiqadi. Bu bilan iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash mexanizmini yaratadi.

O'zbekistonda qabul qilingan "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi"ning maqsadi olib borilayotgan islohotlar samaradorligini tubdan oshirishdan, davlat va jamiyatning har tomonlama va jadal rivojlanishini ta'minlash uchun shart-sharoitlar yaratishdan, mamlakatni modernizatsiyalash va hayotning barcha sohalarini erkinlashtirishdan iborat bo'lib, respublikada iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash mexanizmini yanada mustahkamlashga xizmat qiladi.

5.3. Milliy va xalqaro xavfsizlik ijtimoiy-iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash yo'llari va vositalari

Mamlakat milliy iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda davlat xarbiy-sanoat bazasini mustahkamlash va uning barqarorligini oshirishda turli usullardan foydalanadi:

- ishlab chiqarishni oqilona joylashtirish;
- strategik xom ashyo resurslari va kamyob vositalar zahirasi yaratish;
- bir-birini o'rnini bosuvchi va to'ldiruvchi ishlab chiqarishlarni tashkil etish;
- yer osti inshootlari va omborlarni qurish;
- ishlab chiqarishni boshqarishning ishonchli tizim va manzillarini rivojlantirish va h.k.

Mamlakatning milliy iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda davlatning faoliyati quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy tizimi va makroiqtisodiy barqarorligiga xavf tug'diruvchi omillarni aniqlash va monitoring qilish;

- xavf tug'diruvchi omillarning zararli, salbiy ta'siriga barham berish yoki yumshatishga qaratilgan milliy iqtisodiy siyosatni shakllantirish va institutsional o'zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgandir.

Mamlakatning milliy iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda halqaro, mintaqaviy, ijtimoiy va davlat muassasalari (institutlari)dan hamda ularning faoliyat uslublari, huquqiy, diplomatik, diniy, g'oyaviy, ma'muriy, iqtisodiy, xarbiy, informatsion va boshqa chora-tadbirlaridan foydalaniladi.

Mamlakatning milliy iqtisodiy xavfsizligi sohasidagi qo'llanuvchi siyosiy vositalarda mamlakat milliy iqtisodiyotiga boshqa mamlakat yoki bir necha mamlakatlar tomonidan etkazilishi mumkin bo'lgan zarar, iqtisodiy huruj, tahdidlardan himoyalanih maqsadida turli choralardan foydalaniladi.

Mamlakatning milliy iqtisodiy xavfsizligi sohasidagi qo'llanuvchi siyosiy vositalar o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- BMT va BMTning Xavfsizlik kengashida mamlakat milliy iqtisodiy manfaatlariga mos keladigan rezolyusiyalarni qabul qilinishiga erishish;
- Xalqaro arbitraj yoki boshqa mamlakatga iqtisodiy tazyiq, tahdidlar yuzasidan murojaat qilish;
- Muzokaralar o'tkazilishini tashkil qilish va amalga oshirish;
- Halqaro iqtisodiy tashkilotlarda a'zo bo'lib yoki kuzatuvchi maqomida mamlakat milliy iqtisodiy manfaatlarini amalga oshirish maqsadida faoliyat yuritish;
- O'zaro manfaatli xalqaro iqtisodiy hamkorlik shartnomalarini ratifikatsiya qilish va h.k.ni ko'rsatish mumkin.

Mamlakatning milliy iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning ichki mexanizmida yuqorida bayon etilgan vositalardan foydalangan holda mamlakatda bozor o'zgartirishlari, islohotlarini amalga oshirish, iqtisodiyotni boshqarishning bozor va davlat dastaklari usullaridan foydalanishni uyg'unlashtirish, strategik zahiralarni jamg'arishga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirishni ko'zlaydi.

Mamlakatning milliy iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning ichki iqtisodiy mexanizmi amal qilish samaradorligi quyidagilar bilan tavsiflanadi:

- mamlakat ichida mahsulotlar asosiy turlarining ishlab chiqarilishiga erishilganligi;
- milliy iqtisodiyotning kengaytirilgan takror ishlab chiqarishga qodirligi;
- strategik resurslar ustidan davlat nazoratining o'rnatilganligi;
- moliyaviy-bank tizimining barqarorligi;
- ilmiy va innovatsion salohiyatning qo'llab-quvvatlanishi;
- mamlakat iqtisodiy yaxlitligining saqlanishi;
- innovatsion iqtisodiyotning normal amal qilishi uchun zarur va maqbul darajada davlat tomonidan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning tartibga solinishi.

Mamlakatning milliy iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning tashqi iqtisodiy mexanizmini amalga oshirishning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iboratdir:

- xorijiy mamlakatlar bilan iqtisodiy hamkorlik aloqalari va integratsiyalashuvini rivojlantirish;
- mamlakat ichida ishlab chiqarilgan mahsulotlarning jahon bozorlarida raqobatbardoshligini o'stirish.
- asosiy turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish bo'yicha boshqa mamlakatlar bilan kooperatsion aloqalarni o'rnatish;
- tovar va xizmatlar eksporti va importi ustidan davlat tomonidan nazoratni o'rnatish;
- mamlakatda ishlab chiqarilgan mahsulotlar raqobatbardoshligini qo'llab-quvvatlash;
- boshqa mamlakatlar va xalqaro iqtisodiy tashkilotlar bilan tuzilgan shartnomalar barqarorligini ta'minlash;
- xalqaro va mintaqaviy iqtisodiy maydonning va integratsion uyushmalarning shakllanishida ishtirok etish;
- xalqaro iqtisodiy munosabatlar, aloqalarni zaruriy me'yorda davlat tomonidan tartibga solish.

Mamlakatning milliy iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning tashqi iqtisodiy mexanizmi to'g'ri amalga oshirilishi natijasida milliy iqtisodiyotning tashqi tahdidlariga qarshi turish qobiliyatini yanada oshirish imkonini beradi.

Milliy va xalqaro xavfsizlik ijtimoiy-iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda xalqaro tashkilotlarning o'rni juda ham muhim, musol uchun Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT), Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST), YUNESKO va boshqa yirik tashkilotlar.

Yer yuzida tinchlikni mustahkamlash va xavfsizlikni ta'minlash, davlatlarning o'zaro hamkorligini rivojlantirish, millatlar o'rtasida do'stlik munosabatlarini rivojlantirishni, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy muammolarni hal etishda xalqlar o'rtasida hamkorlik bo'lishini ta'minlash maqsadida tashkil etilgan xalqaro tashkilot. "Birlashgan Millatlar" degan tushuncha birinchi marta AQSH Prezidenti Franklin Ruzvelt taklifiga ko'ra, 1942-yil 1-yanvarda Birlashgan Millatlar Deklaratsiyasida qo'llanilgan va 1945 yilda tuzilgan. BMT 1945-yilning 24-oktyabrida ta'sis etgan ko'pchilik davlatlar tomonidan ratifikatsiya qilingan kundan boshlab yuridik kuchga ega bo'ldi, ya'ni amal qila boshladi. Shundan buyon 24-oktyabr har yili Birlashgan Millatlar Tashkilotining tashkil topgan kuni sifatida dunyoning barcha mamlakatlarida nishonlanadi.³¹

BMT ning maqsadlari:

- Xalqaro tinchlik va xavfsizlikni ta'minlash;
- Millatlar o'rtasida do'stlik munosabatlarini o'zaro tinchlik va o'z taqdirini o'zi belgilash tamoyiliga asosan rivojlantirish;
- Xalqaro iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va gumanitar xarakterdagi muammolarni yechishda hamkorlik qilish hamda inson huquqlari va erkinliklarini xurmatlashga qaratilgan harakatlarni taqdirlash va rivojlantirish;
- Umumiy maqsadlarga erishishda millatlar harakatini muvofiqlashtirishda markaz vazifasini bajarish³².

---

³¹ <https://www.history.com/topics/world-war-ii/united-nations>

³² <https://www.un.org/en/about-un/index.html>

Xavfsizlik Kengashi Birlashgan Millatlar Tashkiloti Nizomiga binoan xalqaro tinchlik va xavfsizlikni ta'minlash uchun asosiy mas'uliyat yuklaydi. Xavfsizlik Kengashi BMT tinchlik jarayoni faoliyatini muntazam ravishda kuzatib boradi, jumladan, Bosh kotibning davriy hisobotlari orqali va maxsus operatsiyalarni muhokama qilish uchun maxsus Xavfsizlik Kengash sessiyalarini o'tkazadi.

Xavfsizlik Kengashi missiya vakolatlarini kengaytirish, o'zgartirish yoki tugatish uchun ovoz berish huquqiga ega. Nizomning 25-moddasiga binoan BMTning barcha a'zolari Xavfsizlik Kengashining qarorlarini qabul qilishlari va amalga oshirishga rozi bo'lishadi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining boshqa organlari a'zo davlatlarga tavsiyalar bergan bo'lsa-da, Kengash faqatgina a'zo davlatlarning majburiyatlarini bajarishga majbur bo'lgan qarorlar qabul qilish huquqiga ega³³.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Nizomiga binoan Xavfsizlik Kengashining funksiyalari va vakolatlariga quyidagilar kiradi:

➤ Birlashgan Millatlar Tashkilotining printsiplari va maqsadlariga muvofiq xalqaro tinchlik va xavfsizlikni ta'minlash;

➤ Birlashgan Millatlar Tashkilotining printsiplari va maqsadlariga muvofiq xalqaro tinchlik va xavfsizlikni ta'minlash;

➤ Bir xalqaro uyg'unlikka olib kelishi mumkin bo'lgan har qanday nizoni yoki vaziyatni tekshirish; bunday nizolarni hal qilish usullarini yoki to'lov shartlarini tavsiya etish;

➤ Qurollarni tartibga solish tizimini yaratish rejalarini ishlab chiqish;

➤ Tajovuzkorga qarshi harbiy harakatlar qilish;

➤ Yangi a'zolarni qabul qilishni tavsiya etish;

➤ Bir xalqaro uyg'unlikka olib kelishi mumkin bo'lgan har qanday nizoni yoki vaziyatni tekshirish; bunday nizolarni hal qilish usullarini yoki to'lov shartlarini tavsiya etish;

---

³³ <https://www.un.org/securitycouncil/content/what-security-council>

➤ Bosh Assambleyaga Bosh Kotibni tayinlash va Assambleya bilan birgalikda Xalqaro Sudning sudyalarini saylashni tavsiya etish;

➤ Birlashgan Millatlar Tashkilotining «strategik sohalarda» vasiylik funksiyalarini amalga oshirish.

BMTning Iqtisodiy va Ijtimoiy kengashi innovatsion fikrlashni targ'ib qilish, oldinga boradigan yo'llar bo'yicha konsensusni ishlab chiqish va xalqaro miqyosda qabul qilingan maqsadlarga erishish uchun sa'y-harakatlarni muvofiqlashtirish uchun markaziy platformadir.

YUNICEF (Birlashgan Millatlar Tashkilotining Bolalar jamg'armasi tomonidan yo'naltirilgan) Yo'nalishga o'tish Qo'ng'iroq qilishga o'tish Birlashgan Millatlar Tashkilotining Bolalar jamg'armasi yoki YUNICEF xalqaro tashkilotdir. Birlashgan Millatlar Tashkiloti 1946 yilning 11 dekabrda YUNICEF tashkil qildi. YUNICEF bolalarning hayotini saqlab qolish, o'z huquqlarini himoya qilish va ularning imkoniyatlarini erta yoshdan boshlab o'smirlik darajasiga etkazish uchun 190 mamlakatda va hududlarda ishlaydi. YUNICEF bolalarning hayotini saqlab qolish, o'z huquqlarini himoya qilish va ularning imkoniyatlarini erta yoshdan boshlab o'smirlik darajasiga etkazish uchun 190 mamlakatdagi hududlarda o'z faoliyatini olib boradi³⁴.

Butunjahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) Shveysariyaning Jeneva shahrida o'zining shtab-kvartirasi bo'lgan xalqaro sog'liqni saqlash sohasida ishlaydigan Birlashgan Millatlar Tashkilotining tarkibiga kiradi. JSST BMT tomonidan 1948 yil 7-aprelda tashkil etilgan. Jahon sog'liqni saqlash kuni har yili 7 aprel kuni nishonlanadi. JSST Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti butun dunyo bo'ylab sog'liqni saqlashni qo'llab-quvvatlash, dunyo xavfsizligini ta'minlash va zaif aholiga xizmat qilish uchun faoliyat olib boradi³⁵.

Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti (FAO) BMT ixtisoslashgan tashkiloti bo'lib, unda ochlikni bartaraf etish bo'yicha xalqaro sa'y-harakatlarni olib boradi. FAO 1945 yil 16 oktabrda tashkil etilgan bo'lib, dunyoning 194 dan ortiq a'zo davlatlari bilan

---

³⁴ <https://www.unicef.org>

³⁵ <https://www.who.int>

130 dan ortiq mamlakatda faoliyat ko'rsatmoqda³⁶. Qashshoqlikning kamayishi qishloq xo'jaligi qashshoqligini kamaytirish FAO missiyasining asosiy vazifasidir. FAO missiyasi mamlakatlarga xavf va inqirozlarni bartaraf etish, oldini olish va yumshatish hamda falokatlarga tayyorgarlik ko'rish va ularni bartaraf etishda ko'maklashishdan iborat. FAO chorvachilikning samaradorligini yaxshilashga yordam berishga intiladi va fermer xo'jaliklari bilan bandlik imkoniyatlarini kengaytirishni maqsad qilib qo'yadi va ijtimoiy himoya orqali qishloq aholisining o'z muhitida xavflarni boshqarish va ularni boshqarish yo'llarini yaxshiroq biladi³⁷.

Xalqaro Mehnat Tashkiloti (ILO) 1919 yilda Jenevada ish sharoitlari va turmush darajasini yaxshilash uchun yaratilgan xalqaro tashkilotdir. 1946 yilda ushbu tashkilot BMT ning maxsus tashkiloti bo'lib, 1969 yilda Nobel tinchlik mukofotiga sazovor bo'lgan. Xalqaro mehnat tashkiloti ijtimoiy adolatni va xalqaro e'tirof etilgan inson va mehnat huquqlarini rag'batlantirishga qaratilgan bo'lib, uning asosini tashkil etib, ijtimoiy adolatning umumbashariy va uzoq davom etadigan tinchlik uchun muhimligini anglatadi³⁸.

Xalqaro fuqaro aviatsiyasi tashkiloti (ICAO - The International Civil Aviation Organization) global havo transporti uchun standartlarni ishlab chiqadi va uning 192 ta a'zo davlatini dunyo osmonlarini ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlariga moslashtirishda yordam beradi.

Xalqaro dengiz Tashkiloti (IMO - The International Maritime Organization) xavfsizlik va ekologik muammolarni, huquqiy masalalarni, texnik hamkorlikni, xavfsizlikni va samaradorlikni ta'minlashga qaratilgan keng qamrovli yuklarni tartibga solish tizimini yaratdi.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Sanoatni rivojlantirish tashkiloti (UNIDO - The United Nations Industrial Development Organization) qashshoqlikni kamaytirish, inklyuziv globallasuv va ekologik barqarorlikni ta'minlash uchun sanoatni rivojlantirishga ko'maklashadigan ixtisoslashgan muassasasidir.

---

³⁶ <http://www.fao.org>

³⁷ <http://www.fao.org/about/how-we-work/en>

³⁸ <https://www.ilo.org/global/lang-en/index.htm>

Jahon sayyohlik tashkiloti (UNWTO - The World Tourism Organization) mas'ul, barqaror va umuman oladigan sayyohlikni targ'ib qilish uchun mas'ul BMT agentligi hisoblanadi.

Butunjahon intellektual mulk tashkiloti (WIPO - The World Intellectual Property Organization) 23 ta xalqaro shartnomalar orqali butun dunyoda intellektual mulkni himoya qiladi

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Tizimli Xodimlar Kolleji (UNSSC - The United Nations System Staff College) Birlashgan Millatlar Tashkilotining tizimini o'rganuvchi tashkilotdir. U BMT tizimi xodimlari va uning hamkorlari uchun o'quv dasturlarini ishlab chiqadi va taqdim etadi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining tizimdagi umumiy boshqaruv va boshqaruv madaniyatini rivojlantirish orqali samaraliroq bo'lishiga yordam beradi.

Xalqaro Migratsiya Tashkiloti (IOM - The International Organization for Migration) migratsiya jarayonini muntazam va insoniy boshqarishni ta'minlash, migratsiya masalalari bo'yicha xalqaro hamkorlikni rivojlantirish, migratsiya muammolariga amaliy yechimlarni topishga ko'maklashish va muhtoj muhojirlarga, shu jumladan qochqinlarga va ichki ehtiyojlarga ko'chirilgan odamlar.

Jahon Savdo Tashkiloti (WTO - The World Trade Organization) hukumatlar uchun savdo bitimlarini muzokara qilish va a'zo davlatlar bir-birlari bilan yuzma-yuz savdo muammolarini echishga urinadigan joy.

Xalqaro dengiz tashkiloti (IMO) xavfsizlik va ekologik muammolarni, huquqiy masalalarni, texnik hamkorlikni, xavfsizlikni va samaradorlikni ta'minlashga qaratilgan keng qamrovli yuklarni tartibga solish tizimini yaratdi.

Xalqaro xavfsizlikni ta'minlashning asosiy usullari:

- manfaatdor mamlakatlar o'rtasida o'zaro xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha ikki tomonlama shartnomalar;
- davlatlarni ko'p tomonlama ittifoqlarga birlashtirish;
- xalqaro xavfsizlikni ta'minlash uchun xalqaro xalqaro tashkilotlar, mintaqaviy tuzilmalar va muassasalar;

- demilitarizatsiya, xalqaro siyosiy tartibni demokratlashtirish va insonparvarlashtirish, xalqaro munosabatlarda qonun ustuvorligini o'rnatish.

Tayanch tushunchalar

Milliy xavfsizlik, xalqaro xavfsizlik, iqtisodiy mustaqillik, mintaqaviy xavfsizlik, xalqaro xavfsizlik, valyuta nazorati, import, eksport, xorijiy investitsiyalar, kapital mablag`lar, demokratlashtirish, iqtisodiy o`shish.

Takrorlash uchun savollar

1. Xavfsizlikning qanday darajalari mavjud va ularning bir-biridan farqi nimadan iborat?
2. Milliy xavfsizlik deganda nimani tushunasiz?
3. Mintaqaviy xavfsizlikning tarkibi nimalardan iborat?
4. Mintaqadagi iqtisodiy xavfsizlikni aniqlashda qanday ijtimoiy-iqtisodiy indikatorlardan foydalaniladi?
5. Mintaqa iqtisodiy xavfsizligi ob'ektlariga nimalar kiradi?
6. Mintaqa xavfsizligiga tahdidlar qanday guruhlariga ajratiladi?
7. Xalqaro xavfsizlik tushunchasiga izoh bering?
8. Xalqaro va milliy xavfsizlikning o`zaro qanday o`xshashlik jihatlari mavjud?
9. Xalqaro va milliy xavfsizlik manfaatlari va uning xavfsizligiga tahdidlar nimalarda namoyon bo`ladi?
10. Tashqi iqtisodiy tahdidlarga nimalarni keltirish mumkin?

6-BOB. DEMOGRAFIK XAVFSIZLIK IJTIMOYIY INDIKATOR SIFATIDA

6.1. Demografik muammolarni o'rganish

“Demografiya” atamasi yunoncha so’zdan olingan bo’lib, demos – xalq va grapho – yozaman, ya’ni xalqni yozaman ma’nosini anglatadi. Aholi haqidagi bilimlar va uning rivojlanish qonuniyatlari shundan dalolat beradiki, faqat XVII asrning ikkinchi yarmidan boshlab “aholi” tushunchasi ilmiy iste’molga kiritilgan. Ungacha “odamlar”, “yashovchilar” kabi tushunchalardan foydalanilgan.

Aholi mohiyatiga ko’ra bir-biridan farq qiluvchi uchta jihatga ega. Birinchisi, aholining biologik birlik ekanligidir. Ushbu jihatga ko’ra, insonga biologik mavjudot sifatida ko’payish, biologik jamlanma sifatida takror barpo bo’lish xos. Ikkinchi jihatga muvofiq, aholi ijtimoiy-biologik kategoriyadir. Bu jihat bo’yicha aholi ijtimoiy va biologik munosabatlarning o’ziga xos davomchisi hisoblanadi va nihoyat, uchinchi jihat shu bilan izohlanadiki, aholi ijtimoiy hodisa bo’lib, ijtimoiy aloqalar orqali birlashgan insonlar jamlanmasi sifatida yuzaga chiqadi³⁹.

Demografik jarayonlarni o’rganishda aholiga doir nashr etilgan raqamli ma’lumotlar, ilmiy manbalar, maxsus tadqiqot natijalaridan, ya’ni demografik ma’lumotlardan foydalaniladi. Demografik ma’lumotlar birlamchi va ikkilamchi tavsifga ega.

Birlamchi ma’lumotlar – demografik jarayonlar haqida to’plangan dastlabki statistik ma’lumotlar, jadvallar va maxsus ko’rsatkichlar. Ikkilamchi ma’lumotlar – bu birlamchi ma’lumotlar asosida olib borilgan ilmiy tahlil va hisob-kitoblardir⁴⁰.

Aholi haqidagi axborot tizimi barcha aholini qamrab oluvchi ikkita asosiy manbadan iborat bo’lib, bular aholi ro’yxatlari va tabiiy harakatning joriy qayd etilishini, shuningdek tanlama tadqiqot, aholi registrlari kabi qo’shimcha manbalarni o’z ichiga oladi.

³⁹ Демография: Учебник для вузов // Под ред. Н.А.Волгина, Л.Л.Рыбаковского. – М.: Логос, 2005. – с. 9-10.

⁴⁰ Bo’riyeva M.R. Demografiya asoslari. – Toshkent, 2001. – 16 b.

Aholi ro'yxatlari va aholini joriy qayd etishdan olinadigan ma'lumotlarsiz demografik koeffitsientlarni hisoblab bo'lmaydi. Aytish joizki, bu koeffitsientning sur'ati joriy qayd etish bo'lsa, maxraji aholi ro'yxati yoki uning asosida olingan hisob-kitoblar bo'ladi.

Aholi ro'yxati – aholi haqidagi muhim axborot manbalaridan biri bo'lib, aholi soni va uning harakati haqidagi ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash va tahlil qilish jarayonidir. BMT ta'rifiga ko'ra, aholi ro'yxati – bu ma'lum vaqtda mamlakatda yoki uning cheklangan bir qismida yashovchi jami aholi haqidagi demografik, iqtisodiy va ijtimoiy ma'lumotlarni yig'ish, umumlashtirish, tahlil qilish va nashr etish jarayonidir⁴¹.

Aholini dastlabki ro'yxatga olish qadimgi Gretsiya, Vavilon, Mesopotamiya, Rim, Xitoy, Yaponiya va Misrda o'tkazilgan. Lekin, bu aholi ro'yxatlarining maqsadi aholidan soliq yig'ish, ya'ni boj olish hamda harbiy maqsad uchun aholi sonini aniqlash bo'lgan. Shuning uchun ham bu aholi ro'yxatlarida faqat erkaklar ro'yxatga olingan. Chunki, u paytlarda erkaklarning iqtisodiy o'rni yuqori bo'lgan, soliq to'lashda faqat erkaklar, ya'ni oila boshliqlari ishtirok etgan.

Eng qadimgi aholi ro'yxati eramizdan oldingi VI asrda (510 yilda) Rimda imperator Servi Tull davrida o'tkazilgan. Mazkur aholi ro'yxatida oila boshliqlari o'zi, oila a'zolari va mol-mulklari haqida ma'lumot bergan.

Aholi ro'yxati nafaqat aholi soni va uning demografik jihatlari (aholining yosh-jinsiy tarkibi, oilalar tarkibi), balki uning ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlari, ya'ni aholining ma'lumotlilik darajasi, ish bilan bandligi, yashash uchun mablag' topish manbalariga doir ma'lumotlarni ham beradi. Aholi ro'yxati dasturiga hozirgi zamonda davlat boshqaruvi uchun muhim bo'lgan savollarni ham kiritish mumkin. Masalan, ish bilan bandlik va ishsizlik, aholining turmush sharoitlari, nogironlik va boshqalar.

Aholini ro'yxatga olishning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

---

⁴¹ Основы демографии: Учебное пособие // П.И.Косов, А.Б.Берендеева. – 2-е изд, доп. и перераб. – М.: ИНФРА-М, 2010. – с. 29.

– ro'yxatga olish orasidagi davrda aholida yuz bergan o'zgarishlar haqidagi axborotga ega bo'lish hamda shu asosda hududlar bo'yicha aholi soni va tarkibiga baho berish;

– istiqboldagi hisob-kitoblar uchun zamin tayyorlash;

– mamlakat aholisining lahzali holatiga ega bo'lish.

Aholi ro'yxati natijalaridan nafaqat aholi soni va tarkibining istiqboldagi baholari va prognozlarini tuzishda, balki ro'yxatlar o'rtasidagi davrlarda aholi soniga doir hisob-kitoblarni amalga oshirishda ham foydalaniladi.

Aholini ro'yxatga olish davrida barcha ma'lumotlar ma'lum vaqt, ya'ni ro'yxatga olishning aniq vaqti uchun jamlanadi. Bu aniq bir kun, soat bo'lib, barcha jamlangan axborotni taqqoslash uchun shu vaqtga nisbatan olinadi. Shu vaqtga qadar o'lganlar va undan keyin tug'ilganlar ro'yxatda qayd etilmaydi, ro'yxat varaqasiga kiritilmaydi hamda aholi ro'yxatiga qo'shilmaydi. Shu sababdan ko'pchilik hollarda aholi ro'yxatini bir zumda tayyor bo'ladigan fotosurat bilan taqqoslaydilar. Odatda, aholini ro'yxatdan o'tkazish uchun aholi nisbatan kam harakatlanadigan mavsum tanlanadi, ya'ni mehnat ta'tili, o'quvchilarning ta'tili, bayram kunlaridan tashqari vaqt olinadi.

Ro'yxatga olish sanasi – bu aholi ro'yxatining aniq vaqtdan boshlangan kundir. Aholini ro'yxatga olish muddatlari – bu aholi orasida yurib, so'rovlar o'tkaziladigan hamda varaqalar to'ldiriladigan davr mobaynidir.

Aholi ro'yxatlarini o'tkazish tamoyillari haqidagi tasavvurlar asta-sekin vujudga kelgan. Aholini ro'yxatdan o'tkazishning ilmiy asoslari birinchi (1855 y., Bryussel) va ikkinchi (1972 y., Sankt-Peterburg) Xalqaro statistik kongresslar tavsiyalarida qayd etilgan. 1846 yilda Bryussel shahrida taniqli belgiyalik olim A.Ketle rahbarligida o'tkazilgan aholi ro'yxati zamonaviy turdagi dastlabki ro'yxat hisoblanadi. Mazkur ro'yxat o'tkazilishida ilk bor kritik vaqt tamoyili qo'llanilgan. O'sha davrda A.Ketle “ro'yxatda qayd etiladigan aholi toifasi” tushunchasini birinchi marta ilmiy iste'molga kiritgan.

Ma'lumki, ro'yxatga olish jarayonida to'rtta aholi toifasi ajratiladi:

– mavjud aholi – ro'yxatga olish vaqtida ma'lum hududda bo'lgan jami aholi, shu jumladan, vaqtinchalik yashab turgan aholi;

– doimiy aholi – ma'lum hududda ro'yxatga olish vaqtida doimiy yashovchi aholi. Shu bilan birga, vaqtinchalik safarga ketganlar ham doimiy aholiga kiritiladi. Doimiy yashash mezonini sifatida olti oyga teng davr olinadi. Doimiy aholiga quyidagilar kiradi: muntazam tarzda shu hududda yashovchilar, ular orasida 6 oydan ko'p bo'lmagan muddatga ketganlar, o'qish yoki ishlash uchun kelib, 6 oy va undan ko'p muddat davomida mazkur hududda yashovchilar;

– vaqtinchalik yashovchilar – bu mazkur hududda doimiy yashab qolishni istamagan, lekin bu yerda ro'yxatga olish davrida bo'lgan aholi. Vaqtinchalik ketganlar – bu mazkur hududda doimiy yashaydigan, biroq ro'yxatga olish davrida u yerda bo'lmaganlar;

– yuridik (qayd etilgan) aholi. Unga muayyan hududda shu mamlakat qonunlariga ko'ra qayd etilgan aholi kiradi. Masalan, turar-joy bo'yicha ro'yxatda turuvchi aholi. Yuridik aholi soni doimiy yoki mavjud aholi soni bilan mos kelmaydi, shuning uchun zamonaviy aholi ro'yxatlarida ushbu toifa juda kam hollarda qo'llaniladi.

Aholini ro'yxatdan o'tkazishda aholi toifalaridan biri – yo mavjud, yo doimiy yoki ikkala toifasi ham bir vaqtning o'zida qo'llanilishi mumkin. Hududning mavjud va doimiy aholi soni bir-biridan keskin farq qilishi mumkin, ammo jamoat transporti tarmog'i, ulgurji savdo va h.k. aynan mavjud aholiga mo'ljallanishi lozim. Bu, ayniqsa, mavsumiy omil bo'lib, muhim ahamiyat kasb etuvchi hududlar uchun dolzarbdir. 1926- va 1939-yillarda o'tkazilgan aholi ro'yxatlarida mavjud aholi qayd etilib, keyingi aholi ro'yxatlarida ham mavjud, ham doimiy aholi ro'yxatga kiritilgan. Bugungi kunda dunyoning aksariyat mamlakatlarida faqat doimiy aholi ro'yxatga olinadi.

Aholini ro'yxatdan o'tkazishda aniq vaqt va aholi toifalari bilan birga quyidagi asosiy tamoyillar ham e'tiborga olinadi:

– aholi ro'yxatining umumiylik tamoyili. Imkon qadar muayyan mamlakat hududida mavjud bo'lgan barcha fuqarolar, shuningdek, shu davlatga tegishli, biroq ayni vaqtda chet

elda bo'lgan fuqarolarga oid ma'lumotlar yig'iladi. Aftidan, ushbu tamoyilga amal qilish murakkabdir, chunki aholi bir joyda turmaydi, odamlar oqimi muntazam ravishda mamlakat hududi bo'ylab harakatlanadi. Shunga qaramay, aholini ro'yxatdan o'tkazish uslubiyoti imkon qadar maksimal darajada ushbu tamoyilga amal qilishga yo'naltirilgan;

- shaxsiylik tamoyili. Aholi haqidagi ma'lumotlar ism-sharifga ko'ra, ya'ni har bir shaxsga doir jamlanadi;

- aholi ro'yxatini o'tkazishning muntazamlilik tamoyili. BMT tavsiyalariga ko'ra, aholi ro'yxati muntazam ravishda, 10 yilda bir martadan kam bo'lmagan muddatda o'tkazilishi lozim;

- o'z-o'zidan aniqlash tamoyili. Odatda, aholi haqidagi ma'lumotlar hujjatlardan emas, balki odamlarning so'zlaridan olinadi. Farzandlarga tegishli axborotni ota-ona yoki vasiylar beradi. Ro'yxatga olinayotgan paytda aholining ayrim jihatlari, ya'ni ba'zi savollarga javobni faqatgina so'ralayotgan shaxs so'zlaridan olish mumkin (masalan, etnik mansubligi, ona tili va h.k.).

Garchi aholi ro'yxati o'tkazilganda ma'lumotlar har bir fuqaro haqida to'plansa ham, ro'yxatning qayd etish birligi sifatida oila yoki uy xo'jaligi olinadi. Ushbu tamoyil aholining oilaviy tarkibi yoki uy xo'jaligi bo'yicha taqsimlanishiga oid axborotga ega bo'lish imkonini beradi. Statistika oila – bu qarindoshlik (ota-ona – farzandlar, aka-uka, opa-singillar) yoki bir xususiyat (er-xotin, kuyov – qaynona/qaynota, kelin – qaynona/qaynota) ga ko'ra birlashgan, birgalikda yashovchi yoki umumiy budjetga ega bo'lgan shaxslar guruhidir. Oiladan farqli ravishda, uy xo'jaligiga birlashgan insonlar qarindoshlik yoki bir xususiyat bilan bog'lanmasliklari mumkin (masalan, yotoqxonada bir xonada yashab, umumiy xo'jalik yurituvchi), uning tarkibida xizmatkorlar bo'lishi ham kuzatiladi. Oiladan farqli o'laroq, uy xo'jaligi bir odamdan iborat bo'lishi mumkin. Oilaviy uy xo'jaligi va jamoaviy uy xo'jaliklari bir-biridan farqlanadi (masalan, qariyalari uyida yashovchilar, harbiy qism “aholisi”).

Ayrim mamlakatlarda tanlama ro'yxatga olish savollari ham qo'llanilib, unda savollar barcha aholiga emas, balki uning ma'lum qismiga beriladi. Tanlama ro'yxatning

o'tkazilishi unga sarflanadigan xarajatlarni qisqartiradi, chunki savollar butun aholiga berilmaydi, biroq o'rganilishi lozim bo'lgan dolzarb muammolar batafsil tadqiq etiladi.

Aholi tabiiy harakatining qayd etilishi fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etishga asoslanadi. Aholining tabiiy harakati, uning takror barpo bo'lishi bevosita (tug'ilish, o'lim) va bilvosita (nikoh, ajralish) ta'sir etuvchi demografik jarayonlarni o'z ichiga oladi. Tabiiy harakat haqidagi axborot asosida mamlakat aholisining soni, tabiiy harakatining nisbiy ko'rsatkichlari hisoblanib, ular asosida aholi soni va tarkibining istiqboldagi prognozi amalga oshiriladi.

Demografik jarayonlarning muntazam statistik qayd etilishi aksariyat Evropa mamlakatlarida XVIII asr oxirlarida tashkil etilgan. Rossiyada 1702 yili Petr I farmoniga ko'ra, Moskva shahrida pravoslav aholisida o'lganlarga janoza o'qilishi majburiy o'tkazilgan, 1722 yildan esa cho'qintirish, janoza o'qish va nikohlash marosimlarini qayd etish kitoblari amal qila boshlagan. 1913 yildan shaharlarda o'lim sabablarini shifokorlar tomonidan majburiy qayd etish joriy qilinib, uning asosida o'lim sababi haqidagi qayd etish kitoblarga ma'lumotlar yozilgan. 1917 yili dekabrda fuqarolik nikohi, farzandlar, fuqarolik holatlarini qayd etish kitoblarini yuritish to'g'risida Dekret qabul qilingan. Unga ko'ra, barcha joylarda tug'ilgan, o'lgan, nikoh qurganlarni qayd etuvchi bo'linmalar tashkil etilgan. 1940-yillar boshida tabiiy harakatni qayd etish ishlari butun mamlakat hududiga tarqalib, 1948-yildan boshlab qaydlarning to'liqligi muntazam tekshirila boshlangan⁴².

Demografik jarayonlarni qayd etish, birinchi navbatda, ma'lum hodisaning huquqiy oqibatlarini bilan bog'liq. Shu bois, u mamlakatning barcha aholisi uchun majburiy hisoblanadi. Demografik jarayonlarni qayd etish muddatlari va tartibi har bir mamlakatning tegishli qonunlarida belgilanadi.

Tug'ilishni qayd etish bolaning tug'ilganligi haqidagi tibbiy ma'lumotnoma, otaning oilaviy holati va shaxsni tasdiqlovchi hujjatlar asosida amalga oshiriladi. O'lik tug'ilgan bolalar uch sutkadan kech bo'lmagan muddatda qayd etiladi. Tirik tug'ilish holati Butun jahon sog'liqni saqlash tashkiloti tavsiyalaridan foydalangan holda qayd etilib, unda

---

⁴² Демография: Учебник для вузов // Под ред. Н.А.Волгина, Л.Л.Рыбаковского. – М.: Лагос, 2005. – с. 43.

homiladorlik davomiyligidan qat'iy nazar homilani ona organizmidan to'liq chiqarib olinishi, bundan keyin go'dakning nafas olishi yoki hayotning boshqa belgilarini namoyon etishi: yurak urishi, kindikning pulsga ko'ra tebranishi, mushaklarning xolis harakati nazarda tutiladi. Bunday tug'ilishning har bir mahsuli tirik tug'ilgan bola sifatida qabul qilinadi. O'lik tug'ilish – bu homiladorlik muddatidan qat'iy nazar ona organizmidan homilani to'liq chiqarib olish, unda nafas olish yoki hayotning boshqa belgilarining yo'qligidir.

O'limni qayd etish marhumning yashash joyi yoki o'lim sodir bo'lgan joydagi fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organi tomonidan amalga oshiriladi. Fuqaroni vafot etgan deb e'lon qilish haqidagi sudning hal qiluv qaroriga asosan o'limni qayd etish mazkur qarorni chiqargan sud joylashgan fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organi tomonidan amalga oshiriladi. Hayotining birinchi haftasi davomida o'lgan bolalarning tug'ilganligi va o'limi tibbiy muassasa joylashgan yerdagi fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organida qayd etiladi. O'limni fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlarida qayd etmasdan marhumni dafn etish taqiqlanadi. O'limni qayd etish uchun fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organiga o'lim haqida tibbiy ma'lumotnoma yoki sudning fuqaroni vafot etgan deb e'lon qilish haqidagi hal qiluv qarori, shuningdek, marhumning shaxsini tasdiqlovchi hujjatlar taqdim etiladi.

Nikohni qayd etish nikohlanuvchi shaxslarning birining yashash joyidagi fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organi tomonidan amalga oshiriladi. Nikohlanuvchilar fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organiga nikoh qayd etilishidan bir oy ilgari nikohga kirish to'g'risida ariza beradilar. Nikohga kirishni xohlovchilar ariza berish chog'ida o'z shaxsini tasdiqlovchi hujjatlarni, ilgari nikohda bo'lgan shaxslar esa avvalgi nikoh tugatilganligi haqida hujjatlarni ham taqdim etishi lozim.

Ajralishni qayd etish ham fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlari orqali amalga oshiriladi. Er-xotinning o'zaro roziligi bo'lganda nikohdan ajralishda ariza beruvchilar fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organiga bergan arizalarida o'rtada voyaga etmagan bolalari va mulkiy nizolari yo'qligini tasdiqlashlari shart. Nikohdan

ajralish ariza beruvchilarning yashash joyidagi fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organiga ariza berilgan kundan boshlab uch oy muddat o'tgach qayd etiladi. Shunday qilib, O'zbekiston Respublikasida demografik jarayonlarni (tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralish) joriy qayd etish fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlari orqali amalga oshiriladi.

6.2. Mintaqalarda aholini o'sishini hisobga olish

Aholi tarkibi – bu aholining muayyan bir alomatlarga ko'ra taqsimlanishidir yoki demografiya tili bilan aytganda qandaydir o'zgaruvchilarga asoslangan taqsimotidir. Tarkibni tuzish uchun asos sifatida tadqiqotchida qiziqish uyg'otish mumkin bo'lgan har qanday tavsifdan foydalanish mumkin. Odatda, turli fan vakillari (demograflar, iqtisodchilar, sotsiologlar va h.k.) aholi tarkibini quyidagi o'zgaruvchilar sinfiga asoslanib tuzadi:

- aksriptiv (tug'ilganda hisobga olinuvchi) tavsiflar: jins, yosh, irqiy mansublik, etnik mansublik va boshqalar;
- ijtimoiy tavsiflar: nikoh holati, savdaxonlik va ta'lim, maktabda o'qitilishi (bolalar va o'smirlar uchun), kelib chiqishi, ona tili, fuqarolik holati, diniy mansublik va h.k.;
- iqtisodiy tavsiflar: daromad manbai, ish bilan bandlik maqomi, kasbi, tarmoq va h.k.;
- migratsion tavsiflar: tug'ilgan joyi, mazkur aholi manzilgohida qancha vaqtdan beri yashayotganligi, u yoki bu vaqt ichida yashash joyini necha marta o'zgartirganligi va h.k.;
- vitol (demografik) tavsiflar: nikohga kirish yoshi, nikohning tartib raqami, tug'ilgan farzandlar soni, bola tug'ilgandagi yoshi, homiladorliklar soni, genetik oraliqlar (intervallar), tug'ilishlar soni, o'lim soni, o'lik tug'ilganlar soni va boshqalar;
- oila (uy xo'jaligi) tavsiflari: uy xo'jaligi turi, kattaligi, tarkibi va boshqalar.

U yoki bu alomatlar bo'yicha ma'lumotlar aholini ro'yxatdan o'tkazishda va demografik hodisalarni hisobga olishda inobatga olinadi. Ushbu alomatlar bo'yicha aholi tarkibi haqidagi umumlashgan ma'lumotlar tuziladi. Lekin, demograf uchun aholining takror barpo bo'lishiga bevosita va bilvosita bog'liq bo'lgan aholi tarkibi va tavsiflari qiziqarlidir, chunki ulardagi o'zgarishlar bevosita va eng katta ta'sir qiluvchilardir. Bunday tarkiblar, yuqorida aytilganidek, demografik tarkiblar deb yuritiladi. Demografik tavsiflar unchalik ko'p emas: jins, yosh, nikoh va oilaviy holati, shuningdek, yuqorida aytilgan vital hodisalar tavsifi. Demografik o'zgaruvchilar ichida birinchi o'rinlar jins va yosh, oila (uy xo'jaligi) tavsiflariga tegishlidir. Demografik tarkiblar ichida esa aholining – jins, yosh va nikoh-oila tarkiblariga tegishli bo'lib, ular bilan biz quyida tanishib chiqamiz. Aholining nikoh va oilaviy tarkibi bilan esa “Nikoh va ajralishning demografik mohiyati” va “Oila va uning demografik taraqqiyoti” boblarida ko'rib chiqiladi. Tanishishni, avvalo, aholining jinsiy tarkibi bilan boshlaymiz.

Aholining jinsiy tarkibini o'rganish muhim demografik va ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatga ega. Aholining jinsiy tarkibini yoritishdan oldin “jins” tushunchasiga to'xtalib o'tamiz. Biologiya fani jinsni jinsiy ko'payishni ta'minlab beruvchi organizmning genetik, morfologik va fiziologik xususiyatlarining jamlanmasi sifatida ko'rib chiqadi. Insonga nisbatan jins odam tanasining (genetik, morfologik va fiziologik) reproduktiv, xulqiy, ijtimoiy, ijtimoiy-ruhiy va ruhiy alomatlarining majmuasi sifatida ko'rib chiqiladi, ular insonni erkak yoki ayol sifatidagi shaxsiy biologik va ijtimoiy maqomini belgilab beradi.

Jins yetarli darajadagi “odatiy” alomat bo'lib, unga ta'rif berishda ba'zan ma'lum bir qiyinchiliklar tug'ilishi mumkin. Lekin, ushbu muammoviy holatlarning vujudga kelish ehtimoli juda kam. Ko'pchilik hollarda inson nafaqat o'zining, balki boshqalarning ham jinsini etarli darajada oson aniqlay oladi. 3-jadvalda inson jinsini aniqlashning turli jihatlari keltirilgan bo'lib, ular turli fanlarning predmetini qamrab oluvchi jinsning kompleks tushuncha sifatidagi murakkabligini ochib beradi.

So'nggi yillarda “biologik jins” va “ijtimoiy jins” tushunchalarini farqlash yo'nalishi vujudga keldi. Ayniqsa, ijtimoiy jins “gender” nomi bilan atalmoqda, uning asosida esa

erkak va ayollarning jamiyatdagi ijtimoiy mavqei turadi. Bunga qarshi o'laroq "biologik jins"ni oddiy qilib "jins" deb atashmoqda.

3-jadval

Inson jinsining turlari

Nomi	Alomatlar tavsifi
Genetik jins	Hujayralardagi XX (ayol jins) yoki XY (erkak jins) xromosamalarning mavjudligi
Gonad jins	Jinsiy bezlarning tuzilishi (tuxum va tuxumdonlar)
Gamet jins	Jinsiy bezlarning spermatozoidlar yoki tuxum hujayralarini ishlab chiqara olish qobiliyati
Gormonal jins	Jinsiy bezlarning erkak (androgen) yoki ayol (estrogenlar) jinsiy gormonlarini ishlab chiqarish vazifasi
Morfologik (somatik) ichki va tashqi jins	Ichki reproduktiv organlar va tashqi genetalialarning (genital tashqi ko'rinish) tuzilishi
Askriptiv (yozib qo'yilgan), fuqarolik jinsi	Bolani tug'ilgandagi tashqi ko'rinishi
Jins tarbiyasi	Bolani aksriptiv jinsiga mos ravishdagi tarbiyalanishi bo'yicha jinsi
Pubertat jins	O'z ichiga androgen va estrogenlar ishlab chiqarilishini oluvchi jinsiy etuklikdagi xususiyatlar (pubertat gormonal jins), gormonlar ta'siri ostida shakllanuvchi ikkilamchi jinsiy alomatlar (pubertat morfologiya) va erotik hissiyotlar (pubertat erotizm)
Ruhiy jins yoki jinsiy o'zini-o'zi anglash	Individning o'zini erkak yoki ayol sifatida anglab etishi
Ijtimoiy jins	Erkak yoki ayolning jamiyatdagi jinsiy o'rni

Aholining jins tarkibi – aholining erkak va ayollarga taqsimlanishidir.

Demografiyada jinsiy tarkibni tasavvur qilishning quyidagi ikkita yondashuvidan foydalaniladi:

– birinchisi, jami aholi yoki ayrim yosh guruhlaridagi erkaklar va ayollar mutloq soni va ulushining oddiy hisobi;

– ikkinchisi, jami aholi yoki ayrim yosh guruhlaridagi erkaklar sonining ayollar soniga nisbati (yoki aksincha).

Odatda, jinslar nisbati erkaklar sonining har 100 yoki 1000 ayolga to'g'ri keladigan nisbati orqali hisoblab chiqilishi bilan aniqlanadi (yoki kam hollarda ayollar sonining har 100 yoki 1000 erkakka to'g'ri keladigan nisbati ham olinadi).

Aholining jins tarkibi uchta omilning birgalikdagi ta'siriga bog'liq bo'ladi: tirik tug'ilganlar orasidagi o'g'il bolalar sonining qiz bolalar soniga nisbati; differentsial o'lim darajasi, ya'ni turli yosh guruhlaridagi erkaklar va ayollar o'rtasidagi o'lim darajasining farqi; migratsiya jadalligidagi jinslar farqi. Birinchi omil (jinslarning ikkilamchi nisbati) barcha aholi uchun amaliyotda bir xil va o'zgarmasdir, shuning uchun bu erda asosiy rollar differentsial o'lim darajasi va migratsiya jadalligidagi jinslar farqiga tegishli bo'lib, ular mavjud ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga bog'liq bo'ladi.

Demografiyada jinslar nisbatining birlamchi, ikkilamchi va uchlamchi turlarini farqlash qabul qilingan. Jinslarning birlamchi nisbati ostida urug'lantirishdagi erkak gamet (homila) sonining ayollar soniga nisbati tushuniladi. Avvallari ushbu nisbat taxminan 100 ayol homilalariga nisbatan 125-130 erkak homilalari to'g'ri keladi, deb hisoblangan⁴³. Lekin, XX asrning oxirgi o'n yilliklarida ushbu dalilni shubha ostiga qo'yadigan ma'lumotlar vujudga keldi. Jinslarning birlamchi nisbati bevosita hisoblanishi mumkin emas. Odatda, jinslarning birlamchi nisbatini aniqlashda tirik tug'ilganlar orasidagi jinsiy farqlar, ona qornidagi kech o'lim holati va tabiiy abortlar haqidagi ma'lumotlarni hisoblashga asoslangan bilvosita usuldan foydalanish qabul qilingan. Ushbu usuldan foydalanishga asoslangan maksimal baholashdagi jinslarning birlamchi nisbati 170 ta erkak homilasiga 100 ta ayol homilasi to'g'ri kelishi aniqlangan, lekin odatda, ular pastroq. Xususan, zamonaviy, qat'iy uslubiy ma'lumotlar ushbu ko'rsatkich kattaligini 115 ga teng kelishini ko'rsatmoqda. Biroq, ushbu barcha baholashlar asosan mavhumiy tavsifga ega

---

⁴³ Бреева Е.Б. Основы демографии: Учебное пособие. – М.: Дашков и К, 2009. – с. 65.

bo'lib, bu tushib qolish ehtimoli katta bo'lgan urug'lantirishning birinchi haftalari o'lim xavfidagi jinslar farqi to'g'risidagi ma'lumotlarni yetarli bo'lmaganligi bilan izohlanadi.

Ayrim mualliflarning fikricha, homiladorlikning oxirgi bosqichlarida erkak homilalarining o'lim darajasi yuqori bo'lsa, ayol embrionlari uchun urug'lantirishning birinchi haftalarida o'lim xavfi yuqori bo'lishi mumkin. Umuman olganda, hozirgi vaqtda homiladorlikning boshlang'ich bosqichlarida jinslar farqidagi o'lim darajasi to'g'risida etarli darajadagi batafsil ma'lumotlar mavjud emas. Aytish joizki, jinslarning ikkilamchi nisbati to'g'risidagi ma'lumotlarni, kech ona qornidagi o'lim darajasini va tabiiy abortlarni birlamchi jinslar nisbatiga nisbatan ekstropolyatsiya qilish mumkin emas. Muqobil yondashuvga asoslangan, X va Y xromosomalarga ega mos ravishdagi spermatozoidlar sonining nisbatini aniqlashga asoslangan tadqiqotlarning ko'rsatishicha, jinslarning birlamchi nisbatini 100 ga teng bo'lishi mumkinligini ta'kidlash imkonini beradi.

Bugungi kunga qadar jinslarning birlamchi nisbatini bevosita hisoblashning imkoni mavjud emas. Homiladorlikning ikkinchi oyida erkak embrionlarining soni ayol embrionlarining soniga nisbatan katta bo'lishi haqidagi dalil har qanday mulohazalardan holi. Bu holat erkak urug'lanishlar sonining yoki homiladorlikning birinchi bosqichlarida ayol embrionlarida o'lim darajasining yuqori bo'lishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Ushbu omillarning ta'siri ostida jinslarning ikkilamchi nisbati shakllanadi.

Jinslarning ikkilamchi nisbati – bu tirik tug'ilganlar orasida o'g'il bolalar sonining qizlarga nisbatidir. U asosiy biologik o'zgarmas konstanta bo'lib hisoblanadi va taxminan 100 ta qizlarga o'g'il bolalarning 105-106 ta tug'ilishi nisbatiga teng yoki boshqa so'z bilan aytganda, har 1000 ta yangi tug'ilgan chaqaloqlarga doimo taxminan 512 ta o'g'il bola va 488 ta qiz bola to'g'ri keladi⁴⁴.

Jinslarning ikkilamchi nisbatida doimiy kattalik bo'lishiga qaramasan bir qator omillar ta'siri bilan o'zgarib turadi. Xususan, nikohsiz bolalar o'rtasidagiga nisbatan nikohdagilar orasida o'g'il bolalar soni ko'proq bo'ladi. Tug'ilganlar orasidagi o'g'il bolalar hissasi onalar yoshining ulg'ayishi va tug'ilish tartib raqamining o'sishi bilan

---

⁴⁴ Бреева Е.Б. Основы демографии: Учебное пособие. – М.: Дашков и К, 2009. – с. 6.

kamayib boradi. Masalan, 20 yoshgacha bo'lgan onalarda har 100 ta qizaloqqa 130 ta o'g'il bola to'g'ri keladi, 38-42 yoshdagi onalarda esa u atigi 90 tani tashkil qiladi, xolos.

Yaqin o'tmishdagi urushlarda jinslarning ikkilamchi nisbatining kamayishi, shu jumladan, urush tugagandan so'ng uning ortishi dalili ajabtovur hodisa sifatida qaralgan. Urush davrida homiladorlikni ko'tarib yurish sharoitlarining o'zgaruvchanligi va mos ravishda ona qornidagi o'lim darajasidagi jinsiy farqlar tibbiyotchilar, statistlar va demograflar tomonidan ilmiy isbotlab berilmaguniga qadar bunga hatto qandaydir sirli hodisa sifatida qaralgan.

Urush davrida ushbu sharoitlar yomonlashadi, bu esa ona qornidagi o'lim darajasining ortishiga olib keladi, avvalambor, erkak homila va urug'lantirishlarda o'lim darajasining ortishiga olib kelib, bu esa o'z navbatida, jinslarning ikkilamchi nisbatini kamaytirib yuboradi. Bundan tashqari, harbiy harakatlar davrida ota-onalar o'rtasida yoshi kattalar hissasi ortib ketadi, bu ham homiladorlikni ko'tarib yurish sharoitlarini yomonlashtiradi. Urush tugagandan so'ng ota-onalar yosh tarkibining yosharishi orqali homiladorlikni ko'tarib yurishning sharoitlari yaxshilanadi. Umuman olganda, jinslarning ikkilamchi nisbatidagi tebranishlar ona qornidagi bolaning o'lim darajasidagi o'zgarishlarga bog'liq bo'ladi, u esa, o'z navbatida, mavjud ijtimoiy-iqtisodiy va sanitar-gigienik sharoitlar bilan belgilanadi. Aynan shuning uchun vaqt o'tishi bilan jinslarning ikkilamchi nisbati xuddi rivojlangan mamlakatlarda kam rivojlangan mamlakatlarga nisbatan uning miqdori katta bo'lgani kabi ko'tarila boshlaydi. Biroq, demograflarda jinslarni ikkilamchi nisbatining mayl omili ta'sirida vujudga kelganligi, ya'ni bevosita urug'lanish jarayoniga atayin ta'sir o'tkazish va homiladorlik davrida bo'lajak bolaning jinsini to'g'rilash maqsadida harakatlar qilinganligi sababli katta qiziqish uyg'otadi. Aytish joizki, bu hodisa ko'p bolalikning ijtimoiy me'yorlari saqlanib qolgan va ko'p o'g'il bolalar ko'rishni xohlaydigan mamlakatlarda keng tarqalmoqda. Bunday mamlakatlarga Xitoy, Janubiy Koreya va Singapurni kiritishimiz mumkin. Ushbu mamlakatlarda jinslarning ikkilamchi nisbatining kattaligi tebranishlar doirasidan anchayin chetga chiqib ketgan, bu holat statistik xatoliklarning mavjudligi bilan bog'liq bo'lib, ushbu

mamlakatlarga nisbatan tadqiqotchilarning alohida e'tiborini tortmoqda. Janubiy Koreya, Tayvan va Singapurda XX asrning 80-yillarida jinslarning ikkilamchi nisbatining jadal o'sishi kuzatilgan va u 113:117 gacha etgan. Ushbu fenomen qadimdagi ko'p o'g'il bolalarni ko'rishni xohlaydigan an'analarning zamonaviy ko'rinishini aks ettiradi va qizlarning kamsitilishi, ya'ni sof mayl omili ta'sirining natijasi bo'lib yuzaga chiqadi.

Qadimda ushbu kamsitish qizlarning chaqaloqligi va bolaligidagi o'lim darajasining juda yuqori bo'lganligida o'z ifodasini topgan, bu holat ularning chaqaloqligi va bolaligi davridagi qarovning juda yomon bo'lganligining natijasidir. Hozirda fan-texnika yutuqlari asrida esa an'anaviy reproduktiv ko'rsatmalar, agar tug'ilajak bolaning jinsi qiz bo'lishi kutilayotgan bo'lsa, sun'iy ravishda homiladorlikni to'xtatish amalga oshirilmoqda. Qizlarning tug'ilishidagi kamsitishning reproduktiv xulqi tug'ilishni kamaytirish siyosati ta'siri ostida yanada kuchaymoqda, bu esa aholini katta qismining intilishlarga qarama-qarshidir.

Amerikalik demograf D.Gudkindning ta'kidlashicha, Xitoyda amalga oshirilayotgan bir bolalik siyosati "ota-onalarni qiz tug'ilishini oldini olishning turli usullaridan uyg'unlashtirilgan holda foydalanishga yoki qiz tug'ilishini yashirish: qizlardan voz kechish, tug'ilishlarni yoki oila tarkibini yashirish, qiz chaqaloqlarni o'ldirishga olib kelmoqda. Bunga qo'shimcha tarzda, tug'ruqqacha tashhis qilish sohasidagi zamonaviy yutuqlar ham ahamiyatli rol o'ynamoqda"⁴⁵. Bu haqida nafaqat xitoylik, balki xorijlik mualliflar ham yozishmoqda. Tug'ruqqacha tashhis qilishning zamonaviy yutuqlari tug'ilajak bolaning jinsini boshqarish maqsadida Xitoy va boshqa Osiyo mamlakatlari aholisining ma'lum bir qismi tomonidan foydalanilmoqda. Tug'ilishni kamaytirish siyosati o'g'il bolani ko'p xohlashlikning yuqori darajasi saqlanib qolayotganligiga bog'liq ravishdagi kam bolali oilaga yo'naltirilganlikning o'sishi sharoitida ushbu amaliyot keng qo'llaniladi va test natijasi tug'ilajak bolaning jinsi qiz bola bo'lishi holatida, u sun'iy abortlar tebranishining o'sishiga olib keldi. Ayniqsa, bu bir yoki undan ortiq qizga ega

---

⁴⁵ Goodking D. On Substituting Sex Preference Strategies in East Asia: Does Prenatal Sex Selection Reduce Postnatal Discrimination? // Population Development Review. March 1996. Vol.22. – p. 111.

tug'ilishning yuqori soni kuzatilgan oilalarga taalluqlidir. Ayrim tadqiqotchilarning ma'lumotlariga ko'ra, aynan Xitoyda ikki yoki undan ko'p qizlarga ega bo'lgan oilalar uchun jinslarning ikkilamchi nisbati 200 dan ham ortib ketmoqda. Xuddi shunday holatni kontinental Xitoydagi kabi tug'ilishni cheklashning qat'iy siyosati mavjud bo'lmagan Tayvan va Janubiy Koreya kabi mamlakatlarda ham kuzatish mumkin.

Olimlar, jamoat arboblari va hukumatlar tomonidan sun'iy abortlarning o'sishiga olib keluvchi tug'ruqqacha jinsni aniqlash tashhisidan foydalanish holatlari salbiy baholanmoqda. Xususan, salbiy ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy natijalarni yuzaga keltirayotgan ushbu amaliyotni qattiq qoralash "Aholi va rivojlanish" to'g'risidagi Xalqaro konferentsiyada (Qohira, 1994 yil) qabul qilingan va u dasturda ham o'z ifodasini topgan. Dasturda tug'ilajak bolaning jinsini aniqlashdagi texnologiyalardan foydalanishning ortishi jins bo'yicha selektsiyani "halokatli (zararli) va beadablik (madaniyatsizlik)" sifatida tavsiflanishi ta'kidlangan.

Ko'pgina mamlakatlarning hukumatlari tug'ruqqacha jinsning tashhisini amalga oshirish hamda u bo'yicha ma'lumotlar va xizmatlar olinishi, berilishi bo'yicha jinoiy javobgarlikka tortuvchi qonunni qabul qilganlar. Shunga qaramasdan, yuqorida keltirilgan ma'lumotlarning ko'rsatishicha, ushbu ta'qiqlarning samaradorligi u qadar yuqori emas, ularning mavjudligining o'zi esa ayrim amaldorlar va tibbiyot xodimlari tomonidan o'z xizmat vazifalaridan foydalanib, ta'magirlik qilish va boshqa su'iste'molliklarni qilinishiga olib kelmoqda.

Sun'iy abortlar orqali jins bo'yicha selektsiya qilishning ko'p yillik amaliyoti Xitoyda bir qator keskin demografik va ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning vujudga kelishiga olib keldi. Hozirgi kunda bu hodisa mamlakatda nafaqat jinslarning ikkilamchi nisbatidagi nomutanosiblikka, balki faol nikoh yoshlarida ham mutanosiblik buzilishiga olib keldi. Mamlakatda avvallari kuzatilmagan "kelinlar tanqisligi" vujudga keldi, buning natijasida yosh xitoylik yigitlarning katta qismi butun umrga bo'ydoq qolish istiqboli qarshisida qoldi. Bu o'z navbatida, jinoyatchilikning yangi turi – yosh qizlarni nikohga kiritish maqsadida o'g'irlanishining vujudga kelishini ta'minlab berdi. Shu o'rinda aytish

joizki, Xitoyda kelinlar daromadli tovarga aylanib ulgurdi. Bu muammoning dolzarbligi ko'pgina mamlakatlardagi tadqiqotchilar e'tiborini o'ziga tarmoqda. Olimlar dunyoda eng ko'p aholisi bo'lgan Xitoyda jinslar tengligini buzilishining salbiy oqibatlarini faol muhokama qilmoqda. Ushbu nisbatning buzilishi "bir oilaga bir farzand" siyosatining natijasi bo'ldi va uning oqibatida jins bo'yicha abort qildirishning ortishi va yoshligida qizlar o'lim darajasini ortirishiga olib keldi. O'zbekistonda esa tug'ilishning kamayishi jarayoni XX asrning oxirlarida kuzatildi. Biroq, mamlakatda jinslarni ikkilamchi nisbatining buzilish holatlari kuzatilayotgani yo'q.

Jinslarning uchlamchi nisbati – bu reproduktiv yoshdagi yoki boshqa yosh guruhlaridagi erkaklar va ayollarning o'zaro tengligidir. Jinslarning birlamchi va ikkilamchi nisbatidan farqli o'laroq jinslarning uchlamchi nisbati yosh-jinsdagi differentsial o'lim darajasi xususiyatlari va migratsion harakatchilikka bog'liq ravishda tebranib turadi.

Jinslarning uchlamchi nisbati ikkilamchi nisbat bilan birgalikda demografiyaning qiziqishlari doirasiga kiradi, chunki aholining takror barpo bo'lish tavsiflari va ayrim demografik jarayonlar ularga bog'liq bo'ladi. Ular faol va istiqboldagi nikoh darajasiga, tug'ilish va o'lim ko'rsatkichlariga ta'sir o'tkazadi. Aynan shuning uchun demograflar umumiy aholining jinsiy tarkibini o'rganish kabi ushbu ko'rsatkichlarga alohida e'tibor beradilar.

Aholining yosh tarkibi mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Dastlab aholining yosh tarkibini o'rganishdan oldin "yosh" tushunchasining mohiyatini ochib berish maqsadga muvofiq. Yosh – bu insonning tug'ilishidan to uning hayotidagi u yoki bu daqiqasigacha oqib o'tgan vaqtdir. Yosh ikkinchi eng muhim demografik tavsiflardan biri bo'lib, u yillarda, oylarda (hayotning birinchi yillarida), haftalarda (hayotning birinchi oylarida), kunlarda va soatlarda hisoblanadi.

Yosh ob'yektiv tavsif bo'lishiga qaramasdan inson hayotining yosh davri konventsionaldir va umrni (hayotni) uzunligi (davomiyligi) evolyutsiyasi davomida

o'zgarib kelgan. Bir asr muqaddam "keksalik" deb yuritilgan yosh hozirda "keksalikka kirish" yoki "o'rta yosh" deb hisoblanmoqda.

Demografik hodisalar doimo u yoki bu yoshda amalga oshadi. Bunda ularning amalga oshishidagi tebranish yosh o'tishi bilan o'zgaradi yoki boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, uning vazifasi bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun demografiyada yosh har qanday demografik hodisaning eng muhim tavsifi sifatida qaraladi. Shu munosabat bilan o'lgandagi yosh (o'lim yoshi), nikohga kirish yoshi va bola tug'ish yoshi, deb nomlanuvchi yoshlar va hokazolar haqida gapiriladi.

Kuzatish vaqtidagi muayyan bir guruh kishilarning yoshi haqidagi ma'lumot aholining yosh tarkibini shakllantirish imkonini beradi. Yosh barcha demografik jarayonlarning umumiy koordinatasi hisoblanadi, ularning universal, mustaqil o'zgaruvchisi bo'lib hisobga olinadi va inson hayotidagi istalgan hodisalarni ro'yxatga (hisobga) olishda e'tiborga olinadi.

Yuqorida aytilganidek, yosh tug'ilgan vaqtdan so'ng oqib o'tgan vaqt bilan o'lchanadi. Biroq, demografiyada yoshning uchta ta'rifidan foydalaniladi: aniq yosh, yillar to'lgandagi yosh va kalendar yillarning farqi sifatida hisoblangan yosh. U yoki bu ta'rif mavjud ma'lumotlar va maqsadlarni hisobga olinishi bilan tanlanib, ular uchun yosh hisoblab chiqiladi.

Aniq yosh – imkoni boricha maksimal aniqlik bilan o'lchangan, tug'ilgan vaqtdan joriy daqiqagacha bo'lgan davr oralig'iga tengdir. Masalan, insonni tug'ilgan vaqtini aniq bilgan holda aytish mumkinki, qandaydir vaqtda uning yoshi 31 yil 4 oy 13 kun 7 soat 30 minut 28 sekundga teng.

Yillar to'lgandagi yosh – bu aniq yoshning to'liq sonlarga ega bo'lmagan qismidir, u oxirgi tug'ilgan kundagi aniq yoshiga tengdir. Aynan shu yosh bo'yicha odatda "Yoshingiz nechada?" degan savolga javob beriladi. Matematik jihatdan bu pastga qarab to'liq songacha qoldiq qismlar kattaligini hisobga olmasdan yaxlitlab yuborilishini anglatadi.

Kalendar yillarning farqi sifatida hisoblangan yosh o'z ta'rifidan ham nimani anglatishini bildirib turibdi. Agar kishining tug'ilgan yili ma'lum bo'lsa (masalan, 1979

yil), bunda uning kalendar yillar farqi bo'yicha yoshi joriy tug'ilgan yilning farqiga tengdir (masalan, 2010-1979 = 31). Ta'kidlash joizki, kalendar yillar farqi sifatida hisoblangan yosh, agar tug'ilgan kunigacha hisoblab chiqilmasa yillar to'lgandagi yoshga teng bo'lmasligi mumkin. Haqiqatda "kalendar yillar farqi sifatidagi 31 yosh" jumlasini inson 30 yoki 31 yil to'lgandagi yoshga tengligini anglatadi yoki o'z ichiga 30 dan 32 yoshgacha bo'lgan yillarni oladi.

Yosh haqidagi ma'lumotlar aholini ro'yxatdan o'tkazish, maxsus tekshiruvlar, jumladan tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralishlarni qayd qilish jarayonida olinadi. Bu masala nafaqat demograf uchun, balki boshqa ijtimoiy soha mutaxassislari uchun ham juda muhim, chunki yosh nafaqat demografiyada, balki deyarli barcha ijtimoiy jarayonlarda mustaqil o'zgaruvchi sifatida yuzaga chiqadi.

Aholining yosh tarkibi – bu aholining yosh guruhlari va yosh kontingentlari bo'yicha taqsimotidir. Aholining yosh tarkibi haqidagi ma'lumotlar ijtimoiy-iqtisodiy va demografik jarayonlarni tadqiq qilish uchun kerak bo'ladi. Aholi yosh tarkibining xususiyatlarini anglash orqali istiqboldagi tug'ilish va o'lim tendentsiyalari, shuningdek, aholining takror barpo bo'lishi haqida ilmiy asoslangan mulohazalar chiqarish mumkin. Ushbu xususiyatlarni bila turib, iqtisodiy va ijtimoiy sohalarda u yoki bu muammolarning vujudga kelish ehtimolini baholash, mehnatga layoqatli aholi va ishchi kuchining dinamikasini prognozlashtirish, tovar va xizmatlar ishlab chiqarish, ularga bo'lajak talab, mintaqalarda saylovlarning natijalarini va shunga o'xshash masalalarni bilish imkonini beradi.

O'zbekiston aholisining hozirgi yosh tarkibi 90-yillarda boshlangan tug'ilish darajasining qisqarishiga qaramay yosh hisoblanadi. Ya'ni, aholi tarkibida 30 yoshgacha bo'lgan yoshlar ulushi 62,1%ni, 16 yoshgacha bo'lgan bolalar ulushi - 33,3%ni, 16-29 yoshdagilar ulushi - 28,8%ni tashkil etadi⁴⁶.

Aholining yosh tarkibini tuzish uchun odatda bir, besh, ba'zi hollarda o'n yillik oraliqlardan foydalaniladi. Bir yillik yosh tarkibi – bu aholining quyidagi yillar to'lgandagi yosh guruhlari bo'yicha taqsimlanishidir: 0 yosh, 1, 2, ..., 34, 35, ..., 89, ..., 100 yosh va

---

⁴⁶ Ата-Мирзаев О.Б. Народонаселение Узбекистана: история и современность. – Т., 2019. – с. 154-155.

undan kattalar. Oxirgi yosh guruhi (100 yosh va undan kattalar) ochiq yosh oralig'ini tarkib toptiradi, bunda o'ning aniq kattaligi yangi tug'ilgan bolaning kutilayotgan umr davomiyligining o'rtachasiga va katta yoshlardagi aholining soniga bog'liq bo'ladi.

Besh yillik yosh tarkibi quyidagi yosh guruhlari bo'yicha tuziladi: 0 yosh, 1-4 yosh, 5-9 yosh, 10-14 yosh, ..., 35-39 yosh, ..., 80-84 yosh, ..., 100 yosh va undan kattalar. Bu standart yosh guruhlanishi deb nomlanadi va xalqaro demostatistika amaliyotida qo'llaniladi. O'n yillik yosh tarkibi quyidagi yosh guruhlari bo'yicha tuziladi: 0 yosh, 1-9 yosh, 10-19 yosh, 20-29 yosh, ..., 60-69 yosh, 100 yosh va undan kattalar.

Yosh tarkibidagi umumiy tuzilmaviy o'zgarishlarni baholash uchun bundan yanada kattaroq yosh guruhlanishlari qo'llaniladi. Halqaro amaliyot va statistikada aholining yosh tarkibi iqtisodiy nuqtai nazardan uch guruhga ajratiladi:

- bolalar (0-14 yosh);
- mehnatga layoqatli yoshdagi aholi (15-64 yosh);
- mehnatga layoqatli yoshdan katta bo'lgan aholi (65 va undan yuqori yoshdagilar).

O'zbekiston milliy statistikasida aholi mehnatga layoqatliligi bo'yicha uch guruhga bo'linadi:

1. Mehnatga layoqatli yoshgacha bo'lgan aholi (0-15 yosh);
2. Mehnatga layoqatli yoshdagi aholi (16-54 yoshdagi ayollar, 16-59 yoshdagi erkaklar);
3. Mehnatga layoqatli yoshdan katta bo'lgan aholi (55 va undan yuqori yoshdagi ayollar, 60 va undan yuqori yoshdagi erkaklar).

Aholi ijtimoiy-iqtisodiy nuqtai nazardan yoshiga ko'ra 6 guruhga ajratiladi:

1. Bolalar (0-15 yosh) – mamlakat jami aholisining eng katta qismini tashkil etib, ularning aksariyati mehnat jarayonida ishtirok etmaydi. Ammo, ushbu aholi guruhi salmog'i mehnat salohiyatining kelgusi va istiqbol ko'rsatkichlarini belgilab beradi. Chunki, ushbu qatlamning yuqori chegarasidagi o'smirlar tez orada mehnat resurslari safiga qo'shiladi.

2. O'smir yoshlar (16-24 yosh) – mazkur guruhning katta qismi iqtisodiy nafaol aholi tarkibiga kirib, ular maktab, akademik litsey, kollej va oliy o'quv yurtlarida ta'lim olayotgan yoshlar, tug'ruq ta'tilidagi ayollar hisoblanadi. Shuningdek, mazkur guruh tarkibida iqtisodiyotning qator soha va tarmoqlarida band bo'lganlari ham mavjud bo'lib, ularning mehnat faoliyatlari aksariyat hollarda boshlang'ich ko'rinishga ega bo'ladi.

3. O'rta yoshlilar (25-30 yosh) – ular o'zining jismoniy holati va imkoniyatlari jihatdan yuqori ko'rsatkichga ega bo'lib, mehnatga layoqatli jami aholining asosiy qismini qamrab oladi. Bu guruh vakillari asosan o'zlarining aniq hayot yo'llarini tanlab olgan, o'z oilasiga ega bo'lgan va hayotda ma'lum bir yutuqqa erishgan hisoblanadi. Lekin, ularning barchasi ham iqtisodiyotda band bo'lmaydi, chunki ularning orasida yosh bolali onalar va ayollar ham ko'pchilikni tashkil etadi.

4. 31-59 yoshdagi aholi – ushbu guruhdagi aholi o'zining yuksak mehnat shakliga ega bo'lib, hayotiy va mehnat tajribasining yuqori ko'rsatkichiga erishadi. Shu vaqtgacha olgan amaliy ko'nikma va tajribalarini ishlab chiqarish jarayonlariga safarbar etishadi va mehnat jamoasida alohida o'rin egallashadi. Bu toifa insonlar yoshlarga o'rnak va maslakdosh bo'ladi. Ushbu yosh chegaralari aholisining iqtisodiy faollik darajasi boshqa qatlamlarga nisbatan yuqori hisoblanadi. Shuningdek, mazkur qatlamning yuqori chegarasida pensiya yoshiga yetgan ayollar ham bo'lib, ular o'zlarining mehnat faoliyatlarini yakunlash taraddudida bo'lishadi.

5. Qariyalar (60-70 yosh) – mazkur qatlam vakillari pensiya yoshiga etgan aholi hisoblanib, ularning aksariyati pensiyada bo'ladi. Lekin, ularning orasida o'z mehnat faoliyatlarini davom ettirayotganlari ham bo'lib (ayniqsa, erkaklar), ular ham butunlay pensiyaga chiqish va mehnat faoliyatini yakunlash arafasida bo'lishadi.

6. Keksalar (70 va undan katta yosh) – ularning deyarli hammasi mehnat faoliyatidan chetlashgan bo'ladi⁴⁷.

---

⁴⁷ Abdurahmonov Q.X., Imomov V. O'zbekiston mehnat potentsialidan samarali foydalanish va uni boshqarish. – T.: Akademiya, 2008. – 40-41 b.

Aholining yosh tarkibini o'rganishda yosh akkumulyatsiyasiga alohida e'tibor qaratish kerak. Chunki, aholini ro'yxatdan o'tkazishda va sotsiologik so'rovlarda yosh to'g'risidagi ma'lumotlarda xatoliklarga yo'l qo'yilishi mumkin.

Yosh akkumulyatsiyasi – bu aholining ma'lum bir yoshlaridagi sonining qo'shnilariga nisbatan ko'proq yig'ilib qolishidir. Yosh akkumulyatsiyasi odamlarning psixologik ta'sir ostida sonli o'zgaruvchilarni yaxlitlab yuborishga moyilligi ostida vujudga kelib, ular aniq sonlar o'rniga yaxlitlangan, yaqin bo'lgan kattaliklarni aytishadi. Ko'pincha yosh akkumulyatsiyasi “0” yoki “5” bilan tugaydigan yoshlarda ko'proq kuzatiladi, biroq bu holat “2” yoki “8” bilan tugaydigan yoshlarda ham uchrab turadi. Yosh akkumulyatsiyasining mavjudligi, tabiiyki, faqatgina bir yillik yosh guruhlari bo'yicha tuzilgan yosh tarkibidagina uchraydi. Besh va o'n yillik guruhlashlarda yosh akkumulyatsiyasi o'z-o'zidan soqit bo'ladi.

Aholini ro'yxatdan o'tkazish va so'rovlarda yosh to'g'risidagi ma'lumotlarning tizimli tarzda xato bo'lishi yosh akkumulyatsiyasiga olib keladi. Bu, ayniqsa, aholining madaniy darajasi (ayrim odamlar nafaqat o'z yoshini, balki o'zining tug'ilgan kunini aniq sanasini ham bilmasliklari mumkin) va yosh haqidagi savolga aniq javob berish xohishi bilan bog'liq (qariyalar va ayollarning tannoqligi va h.k. vaziyatlar). Aholini madaniy darajasining o'sishi va uslubiy qoidalarga amal qilish yosh to'g'risidagi xatoliklarning, natijada yosh akkumulyatsiyasining kamayishiga olib keladi.

Yosh akkumulyatsiyasi turli usullar yordamida o'lchanadi. Masalan, Uippl (Whipple) indeksi “0” va “5” bilan tugallanuvchi yosh akkumulyatsiyasini yoshlar bo'yicha nisbatini o'lchaydi. Mazkur indeks (I_w) quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$I_w = \frac{\sum_{k=5}^{12} P_{5k}}{\frac{1}{5} \times \sum_{23}^{62} P_x} \times 100 \quad (1)$$

bu yerda: $P_{5k} = P_{25}, \dots, P_{60}$ (25, 30, ...60 yoshdaldagi aholi soni); P_x – aholining 23 dan 62 yoshgacha bo'lgan bir yillik yosh intervallaridagi guruhlar soni.

Yosh tarkibini tahlil qilishda yosh kontingentlaridan ham foydalaniladi. Yosh kontingenti – bu umumiy yosh, shuningdek, ayrim demografik, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa alomatlar bo'yicha birlashtirilgan shaxslar guruhidir⁴⁸. Insonning hayot davrini guruhlarga ajratish masalasi turli davrlarda yashagan olimlarni qiziqtirib kelgan. Masalan, qadimgi yunon matematigi Pifagor yil fasllari bo'yicha inson hayotini davrlarga ajratgan (4-jadval).

4-jadval

Pifagorning yosh tasnifi⁴⁹

Yil fasli	Hayot davri	Yosh
Bahor	Bolalik	20 yoshgacha
Yoz	Yoshlik	20-40 yosh
Kuz	Yetuklik	40-60 yosh
Qish	Keksalik	60-80 yosh

Jadvaldan ko'rinib turganidek, olim insonning bolaligini bahor, keksaligini esa qish fasliga o'xshatgan hamda shundan kelib chiqib davrlarga ajratgan. Aholishunoslik endiklopedik lug'atida inson umri quyidagi davrlarga bo'lingan (5-jadval).

5-jadval

Yosh tasnifi⁵⁰

Kalendar yosh	Inson hayoti davri
1-7 kun	Yangi tug'ilganlik
7 kun-1 yosh	Chaqaloqlik
1-3 yosh	Ilk bolalik
4-7 yosh	Birinchi bolalik
8-12 yosh (o'g'il bolalar)	Ikkinchi bolalik
8-11 yosh (qiz bolalar)	
13-16 yosh (o'g'il bolalar)	O'smirlik
12-15 yosh (qiz bolalar)	
17-21 yosh	O'spirinlik
16-20 yosh	

⁴⁸ Медков В.М. Демография: Учебник. 2-е изд. – М.: ИНФРА-М, 2009. – с. 176.

⁴⁹ Основы демографии: Учебное пособие // П.И.Косов, А.Б.Берендеева. – 2-е изд, доп. и перераб. – М.: ИНФРА-М, 2010. – с. 66-67.

⁵⁰ Народо́население: Энциклопедический словарь. – Москва, 1994. – с. 49.

22-35 yosh (erkaklar)	Yetuklikning birinchi bosqichi
21-35 yosh (ayollar)	
36-60 yosh (erkaklar)	Yetuklikning ikkinchi bosqichi
36-55 yosh (ayollar)	
61-74 yosh (erkaklar)	Qarilik
56-74 yosh (ayollar)	
75-90 yosh	Keksalik
90 yoshdan kattalar	Uzoq umr ko'ruvchilar

Yosh tasnifidan ko'rinib turibdiki, olim inson umrini ilk tug'ilgan kundan boshlab, umrining so'ngiga qadar davrlarga ajratgan. Qator olimlar insonlarning umrini mehnatga layoqatiga qarab ham ajratgan. Masalan, demograf B.Urlanits inson umrini mehnat yoshiga qarab quyidagi guruhlariga ajratishni taklif qilgan (6-jadval).

6-jadval

B.Urlanitsning yosh tasnifi⁵¹

Insonning hayot davri	Yosh guruhi
Mehnat yoshigacha bo'lgan davr	
Yasli yoshi	2 yoshgacha
Maktabgacha yosh	3-6 yosh
Maktab yosh	7-15 yosh
Mehnat yosh	
Yoshlik	16-24 yosh
Yetuklik	25-44 yosh
Kechki yetuklik	45-59 yosh
Mehnatdan keyingi yosh	
Qarilik	60-69 yosh
Ilk keksalik	70-79 yosh
Chuqur keksalik	80 va undan yuqori

Yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turganidek, demograf olim B.Urlanits inson umrini mehnatga yoshigacha bo'lgan, mehnat yoshi va mehnatdan keyingi davrlarga ajratgan. Odatda, yosh tarkib aholining jinsiy tarkibi bilan birgalikda tuziladi va ko'rib chiqiladi. Bu

⁵¹ Основы демографии: Учебное пособие // П.И.Косов, А.Б.Берендеева. – 2-е изд, доп. и перераб. – М.: ИНФРА-М, 2010. – с. 67.

holda u aholining yosh-jinsiy tarkibi deb nomlanadi, u har bir jinsning yoshlar bo'yicha taqsimlanishini, har bir yoshda yoki har bir yosh guruhlarida jinslarning nisbatini ko'rsatib beradi.

6.3. Aholining yosh-jins piramidasi va takror barpo bo'lishi

Aholining yosh va jinsiy tarkibini birgalikda va yaqqol namoyon etish uchun yosh-jins piramidasi tuziladi. Yosh-jins piramidasi ikki tomonlama chiziqli diagrammani o'zida aks ettirib, undagi aholi yosh va jins bo'yicha birgalikda taqsimlangan, bunda grafikning bir tomonida (o'ngdan) ayol jinsli aholi, ikkinchi tomonda esa (chap tomonda) erkak jinsli aholi aks ettiriladi. Diagrammaning vertikal o'qi yosh shkalasini o'zida namoyon etib, u bir yoki besh yillik intervallarga bo'linib, 0 yildan boshlanadi va yuqori yosh yoki ochiq yosh intervali bilan tugallanadi.

Gorizontal chiziqlar o'zida berilgan yosh va jinsdagi aholining umumiy miqdorini; aholining umumiy miqdoridagi berilgan yosh va jinsdagi aholining ulushini; berilgan yosh va jinsdagi aholi miqdoridagi faqat ushbu jinsning ulushini aks ettiradi. Bunda gorizontal chiziqlar maydoni (yoki teng miqdorda taqsimlangan yosh intervallarining uzunligini) aytib o'tilgan ko'rsatkichlarga teng bo'ladi.

Piramidalar aholining turli qismlarini qiyoslash va uning yosh-jins tarkibi xususidagi qiyosiy ma'lumotlarni olish maqsadida guruhlarining yosh-jins miqdori yoki ushbu miqdorlarning jami aholidagi ulushidan foydalanilgan holda tuziladi. Yosh-jins piramidasi aholining muayyan vaqtdagi holatini aks ettiradi. Shuning uchun piramidadagi chiziqlarning nisbiy uzunligi bo'yicha tug'ilish va o'lim jarayonlarining aholining yosh tarkibiga ta'siri, aholi takror barpo bo'lishining istiqboldagi tendentsiyalari haqida tasavvurga ega bo'lish mumkin. Masalan, muayyan bir yilda tug'ilganlar soni qo'shni yillarnikidan ko'p bo'lsa piramida bo'rtiq, agar tug'ilganlar soni qo'shni yillarnikidan kam bo'lsa botiq shaklida namoyon bo'ladi. Ushbu deformatsiya yetuk va keksa yoshdagilar

orasidan o'tayotib, deyarli butun yuz yillik davr davomida, toki ushbu tug'ilganlar jamlanmasining o'lib yo'q bo'lmaguniga qadar saqlanib qoladi.

Aholining progressiv, statsionar va regressiv yosh tarkiblari 1894 yilda shved demografi A.G.Sundberg tomonidan birinchi marta ilmiy iste'molga kiritilgan. Ma'lumki, progressiv yosh tarkibida aholi soni ko'payadi, statsionarda aholi o'z miqdorini o'zgartirmaydi, regressivda esa qisqaradi. Aholining yosh tarkiblari 0-15 yoshdagi bolalar hamda 50 yoshdan va undan yuqori yoshdagi "qariyalar" ulushi bilan farqlanadi. A.G.Sundbergning tasnifi bo'yicha, progressiv yosh tarkibida bolalar ulushi 40, qariyalar esa 10 foizni; mos ravishda statsionarda – 27 va 23; regressivda esa 20 va 30 foizlarni tashkil qiladi (7-jadval).

7-jadval

Aholi yosh tarkibining turlari, % da

Yosh guruhlari	Yosh tarkibi		
	progressiv	statsionar	regressiv
0-14	40	27	20
15-49	50	50	50
50 va undan yuqori	10	23	30

Aholining mazkur yosh tarkibi turlariga yosh piramidasining turlari mos keladi. Aytish joizki, yosh piramidasining turlari 1930 yillarda nemis statistigi F.Burgderfer tomonidan taklif qilingan.

Aholining yosh tarkibini iqtisodiy baholash nihoyatda muhim. Chunki, aholining iqtisodiy farovonligi mehnatga qobiliyatli yoshdagi ish bilan band bo'lgan aholining miqdori bilan bog'liq. Shu nuqtai nazardan mehnatga layoqatli yoshdagi aholiga tushadigan demografik yukni o'rganish lozim.

Demografik yuk koeffitsienti 3 turga ajratiladi:

- bolalarning yuk koeffitsienti;
- qariyalarning yuk koeffitsienti;

- bolalar va qariyalarning yig'indi yuk koeffitsienti.

Ma'lumki, demografik yuk koeffitsienti tadqiqotchi tomonidan qabul qilingan yosh guruhiga bog'liq. Masalan, taniqli demograf Ernst Kan demografik yuk koeffitsientini hisoblashda nemis statistikasida qabul qilingan quyidagi yosh guruhlari sxemasiga asoslangan:

- bolalar (0-14 yosh);
- mehnatga layoqatli yoshdagi aholi (15-64 yosh);
- qariyalar (65 yosh va undan yuqori).

Nemis demografi bu yosh guruhlari sxemasidan kelib chiqib, 15-64 yoshdagi aholiga to'g'ri keladigan demografik yukni hisoblagan. Bu ko'rsatkich quyidagi ko'rinishda namoyon bo'ladi:

1. Bolalarning demografik yuk koeffitsienti

$$W_{\text{б.ю.к.}} = \frac{L_{0-14}}{L_{15-64}} \times 100 \quad (2)$$

2. Qariyalarning demografik yuk koeffitsienti

$$W_{\text{к.ю.к.}} = \frac{L_{65+}}{L_{15-64}} \times 100 \quad (3)$$

3. Bolalar va qariyalarning yig'indi yuk koeffitsienti

$$W_{\text{ў.ю.к.}} = \frac{L_{0-14} + L_{65+}}{L_{15-64}} \times 100 \quad (4)$$

bu yerda: L_{0-14} – 0-14 yoshdagi aholi soni; L_{15-64} – 15-64 yoshdagi aholi soni; L_{65+} – 65 va undan yuqori yoshdagi aholi soni⁵².

O'zbekiston Respublikasi milliy statistikasida mehnatga layoqatli yoshdagi aholiga 16-54 yoshdagi ayollar va 16-59 yoshdagi erkaklar kirganligi bois demografik yuk koeffitsienti quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

⁵² Экономико-математический энциклопедический словарь. – Москва, 2003. – с. 79.

1. Bolalarning demografik yuk koeffitsienti O'zbekiston belgilangan ayol va erkaklarning mehnatga layoqatlilik yosh chegarasidagi farq hisobga olingan holda quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$W_{\sigma.\text{yo.}\kappa.} = \frac{L_{0-15}}{L_{16-54} + L_{16-59}} \times 100 \quad (5)$$

bu yerda: L_{0-15} – 0-15 yoshdagi bolalar soni; $L_{16-54} + L_{16-59}$ – 16-54 yoshdagi ayollar va 16-59 yoshdagi erkaklar sonining yig'indisi.

2. Qariyalarning demografik yuk koeffitsientini hisoblashda ham yuqoridagi holat e'tiborga olinadi va qariyalarning demografik yuk koeffitsienti quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$W_{\kappa.\text{yo.}\kappa.} = \frac{L_{55+} + L_{60+}}{L_{16-54} + L_{16-59}} \times 100 \quad (6)$$

bu yerda: $L_{55+} + L_{60+}$ – 55 va undan yuqori yoshdagi ayollar hamda 60 va undan yuqori yoshdagi erkaklar sonining yig'indisi; $L_{16-54} + L_{16-59}$ – 16-54 yoshdagi ayollar va 16-59 yoshdagi erkaklar sonining yig'indisi.

3. Demografik yukning yig'indi koeffitsientini aniqlashda quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$W_{\ddot{u}.\kappa.} = \frac{L_{0-15} + L_{55+} + L_{60+}}{L_{16-54} + L_{16-59}} \times 100 \quad (7)$$

bu yerda: $L_{0-15} + L_{55+} + L_{60+}$ – 0-15 yoshdagi bolalar, 55 va undan yuqori yoshdagi ayollar hamda 60 va undan yuqori yoshdagi erkaklar sonining yig'indisi; $L_{16-54} + L_{16-59}$ – 16-54 yoshdagi ayollar va 16-59 yoshdagi erkaklar sonining yig'indisi.

Shunday qilib, jinsiy tarkib aholining erkak va ayollarga, yosh tarkib esa ijtimoiy-iqtisodiy, demografik jarayonlarni o'rganish maqsadida aholining yoshlarga bo'linishidir. Aholining keksayishi hozirgi davrning zamonaviy demografik hodisasi hisoblanib, garchi uning rivojlanish intensivligi turlicha bo'lsada, barcha mamlakatlar uchun xos bo'lmoqda. Aholining keksayishi aholi umumiy sonida ulug' yoshdagilar ulushining ortishi, yoshlar salmog'ining kamayishi, shu bilan bir vaqtda o'rta yoshdagi aholi sonining ko'payishida

o'z ifodasini topadi. Ta'kidlash joizki, aholining keksayishi deganda, nafaqat bu yosh guruhidagi kishilar salmog'ining, balki mutlaq sonining ham ortishi tushuniladi. O'zbekistonda ham bugungi kunda jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy hayotida sodir bo'layotgan o'zgarishlar demografik jarayonlarga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatdi: tug'ilish va o'lim ko'rsatkichlari keskin kamaydi, tug'ilganda kutilayotgan hayot davomiyligi uzaydi. Buning natijasida aholining "keksayishi" jarayoni tezlashdi.

Fanda keksalik, uning dastlabki ko'rinishlari, keksalik yoshi va uning chegaralari kabi masalalar atrofida baxs-munozaralar anchadan beri olib boriladi, lekin so'nggi yillardagina bu masalalar iqtisodiyot, demografiya, sotsiologiya, gerontologiya kabi fanlarning jiddiy tadqiqot ob'yektiga aylandi. Chunki, aholining keksayish jarayoni bilan bir vaqtda keksa kishilarning ijtimoiy, fiziologik va biologik xarakteristikasida tub o'zgarishlar ro'y beradi. Bu o'zgarishlarning silliqroq kechishi nafaqat sog'liqni saqlash tizimiga, balki jamiyatning boshqa tuzilmalariga – iqtisodiy, ishlab chiqarish, rekreatsiya, ijtimoiy ta'minot, oila va boshqalarga ham bog'liqdir.

Butun jahon sog'liqni saqlash tashkiloti qarilikni insonning hayoti davomida kechadigan o'zgarishlarni belgilovchi fiziologik jarayon, deb hisoblashni taklif qilgan⁵³. Shu bilan birga, keksalikni kasallik bilan tenglashtiruvchi fikrlar ham keng tarqalgan. Biz bu fikrni to'g'ri emas, deb hisoblovchilar fikriga qo'shilamiz. Bizningcha, keksalik kishida namoyon bo'lgach, ular surunkali kasalliklarga tez-tez yo'liqadigan aholi guruhini tashkil etadilar, xolos. Chunki, inson organizmining jismonan qarishi oqibatida kishining tashqi o'zgarishlar va noqulay holatlarga moslashishi susayadi va u tez-tez kasalliklarga chalinadigan bo'lib qoladi. Keksa kishi mehnatga layoqatsiz va o'zgalari yordamiga muhtoj bo'ladi.

Odatda, mehnatga layoqatli yoshdan katta bo'lgan aholi pensiya yoshidagi aholi hisoblanadi. Bu yosh chegarasidan boshlab insonda jismoniy quvvatning zaiflashuvi, ish qobiliyatining susayishi ro'y beradi, uning ijtimoiy-iqtisodiy, jamiyat va oiladagi mavqeida

---

⁵³ Здоровье пожилых // Доклад комитета ВОЗ, Женева, 1992. – с. 7.

ham o'zgarishlar sodir bo'ladi. Shuning uchun ham iqtisodchilar aholining bu guruhini qariyalar guruhiga kiritadi.

Inson organizmida ro'y beradigan o'zgarishlar: jismoniy quvvatning zaiflashuvi, ish qobiliyatining susayishi, tashqi ta'sirlarga moslashish va javob reaksiyalarining sekinlashuvi va boshqalar 55-60 yosh chegarasidan yuzaga chiqadi. Demak, keksalik davrining boshlanishiga shartli ravishda O'zbekistonda belgilangan mehnatga layoqatli yoshning eng yuqori chegarasini asos sifatida olishni va mehnatga layoqatli yoshdan katta bo'lgan aholi – 55 va undan yuqori yoshdagi ayollar, 60 va undan yuqori yoshdagi erkaklarni qariyalar guruhiga kiritish mumkin, deb hisoblaymiz.

So'nggi yillarda inson umrining keksalik davrini tasniflash bo'yicha xilma-xil yondoshuvlar paydo bo'ldi. Masalan, gerontologlar tasnifiga ko'ra, 60-74 yoshdagilar – qariyalar, 75-84 yoshdagilar – keksalar, 85 va undan yuqori yoshdagilar – juda keksalardir⁵⁴, Butun jahon sog'liqni saqlash tashkiloti tasnificha, 60-74 yoshdagilar – qariyalar, 75-89 yoshdagilar – keksalar, 90 va undan yuqori yoshdagilar – uzoq umr ko'ruvchilar, deb hisoblanadi⁵⁵.

Bizningcha, bu mezonlarni dunyodagi barcha mamlakatlar aholisi uchun tadbiq etib bo'lmaydi. Keksalik yoshini bunday davrlarga bo'lishda har bir davlatdagi tug'ilganda kutilayotgan hayot davomiyligi asos qilib olinishi lozim. Chunki, hozirda aholisi o'rta hisobda 35-40 yil umr ko'radigan mamlakatlar ham bor. Masalan, dunyoda o'rtacha umr davomiyligi 67 yil bo'lsa, Mozambikda – 40 yil, Afg'onistonda – 43 yil, Zambiyada – 35 yil, O'zbekistonda – 71,8 yil, Norvegiyada – 80 yil, Yaponiyada – 82 yildan iboratdir.

XX asrning oxiri va XXI asrning boshlarida aholining yosh tarkibida sodir bo'lgan o'zgarishlar shuni ko'rsatadiki, bu davr dunyoda, shu jumladan, O'zbekistonda ham aholi tarkibida bolalar ulushining kamayib, aksincha qariyalar ulushining ortib borishi bilan tavsiflanadi. Bu hol, o'z navbatida, aholining keksayish jarayoni boshlanganligini ko'rsatmoqda.

---

⁵⁴ Возраст мудрости – возраст создания // Программа развития ООН. – Москва, 1999. – с. 17.

⁵⁵ Калинин И.В. Возрастная структура населения СССР. – М.: Статистика, 1975. – с. 12.

Demograf olimlar tomonidan aholining keksayish darajasini “qarish indeksi” yordamida baholash taklif etilgan. “Qarish indeksi” tushunchasi fanga taniqli demograf A.Sovi tomonidan kiritilgan. Frantsuz demografi qarish indeksini mehnatga layoqatli yoshdan katta bo’lgan aholi (qariyalar) sonining mehnatga layoqatli yoshgacha bo’lgan aholi (bolalar) soniga foizlarda hisoblangan nisbati orqali aniqlashni va aholining keksayish darajasini baholashda hozirda jahonning ko’pchilik mamlakatlarida foydalanilayotgan quyidagi demografik mezonni taklif qildi (8-jadval).

8-jadval

Aholining keksayish darajasi mezon

Bosqich	Aholining qarish indeksi, %	Aholining qarish darajasi
I	20 dan kam	past
II	20-30	o’rta
III	30 dan baland	yuqori

Jadvaldan ko’rinib turibdiki, aholining qarish indeksi 20 %dan kamni tashkil etsa, shu hudud aholisining keksayish darajasi past hisoblanadi. Agar qarish indeksi 30 %dan ortsa shu hudud aholisi yuqori darajada keksayayotgan hududlar qatoridan o’rin oladi.

Muayyan hududda aholining keksayishi jarayonining rivojlanish darajasini baholashda belgilangan yosh chegarasidan yuqori yoshdagi aholi salmog’i ko’rsatkichidan foydalaniladi. Mazkur ko’rsatkichning ortib borishi bilan shu hudud aholisi demografik nuqtai nazardan qari hisoblanishi mumkin. Shu munosabat bilan ko’p mamlakatlardagi olimlar demografik qarilik to’g’risidagi masalani ko’tarmoqda. Masalan, Frantsuz demograflari Jaklin Bojyo-Garne va E.Rosset demografik qarilikni to’rt bosqichga ajratishni taklif qilgan (9-jadval).

**Aholi qarish jarayonining rivojlanish darajasiga ko'ra
keksalik tasnifi**

Bosqich	Qariyalar salmog'i (60 yosh va undan yuqori), % hisobida	Qarish bosqichlari va aholining keksayish darajasi
I	8 dan kam	demografik yosh
II	8-10	qarish bo'sag'asida
III	10-12	haqiqiy qarish
IV	12 va undan yuqori	demografik qari
	12-14	demografik qarilikning boshlang'ich bosqichi
	14-16	demografik qarilikning o'rtacha bosqichi
	16-18	demografik qarilikning baland darajasi
	18 va undan yuqori	demografik qarilikning juda baland darajasi

9-jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, muayyan hudud aholisi tarkibida qariyalar ulushi 8 %dan kamni tashkil qilsa, bu hudud aholisi demografik yosh, 12 %dan ko'p bo'lsa demografik qari hisoblanadi. Hozirgi kunda bu holat asosan iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar, jumladan Germaniya (24%), Frantsiya (23,7%), Buyuk Britaniya (20,3%) va shu kabilarda kuzatilayotganligining guvohi bo'lamiz.

BMT demograflari demografik qarish darajasini baholash maqsadida uch bosqichli shkala ishlab chiqqan (10-jadval).

Aholining keksayish shkalasi

Bosqich	65 va undan yuqori yoshdagilar ulushi, % hisobida	Aholining qarish darajasi
I	4 dan kam	demografik yosh
II	4 - 7	qarish bo'sag'asida
III	7 dan yuqori	demografik qari

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, BMT demograflari aholining keksayish darajasini baholash uchun keksalik yoshining boshlanish chegarasini asos qilib olgan va unga ko'ra, aholining yosh tarkibida 65 va undan yuqori yoshdagilarning ulushi 7,0 foizdan oshsa, hudud aholisi demografik qari hisoblanadi. Agar dunyo mamlakatlarini ushbu tasnif bo'yicha guruhlariga ajratsak, quyidagi holatni ko'ramiz. Unga ko'ra:

- 61 mamlakat aholisi demografik qari;
- 58 mamlakat aholisi demografik qarish bo'sag'asida;
- 73 mamlakat aholisi demografik yosh;
- 23 mamlakat haqida ma'lumot yetarli darajada emas⁵⁶.

Endi yuqoridagilarga asoslangan holda, O'zbekiston aholisining keksayish darajasini baholaydigan bo'lsak, frantsuz demograflari tasnifi bo'yicha 60 va undan yuqori yoshdagilar aholining 6,0 foizini tashkil etadi va respublika aholisi demografik nuqtai nazardan yosh, BMT demograflari tasnifi bo'yicha esa 65 va undan yuqori yoshdagilar aholining 4,5 foizini tashkil etadi va respublika aholisi demografik qarish bo'sag'asida turibdi.

Aholining keksayishi juda uzoq vaqt davomida aholining takror barpo bo'lishidagi o'zgarishlar, aholi migratsiyasi va urushdan keyingi sanitar-demografik holatlar kabi murakkab omillar tufayli sodir bo'ladi. Bugungi kunda aholi keksayishi jarayonining quyidan yoki yuqoridan rivojlanib borishiga qarab “quyidan keksayish” va “yuqoridan keksayish” kabi turlarga ajratiladi:

- “quyidan keksayish” – bu tug'ilishning qisqarib borishi natijasida aholining yosh tarkibida bolalar salmog'ining kamayib, qariyalar salmog'ining esa ortib borishidir;
- “yuqoridan keksayish” – bu tug'ilishning kamayishi sharoitida keksa yoshdagi aholi o'rtasida o'limning qisqarishi, tug'ilganda kutilayotgan hayot davomiyligining uzayishi hisobiga qariyalar salmog'ining ortib borishidir.

Ilmiy kuzatishlarimiz ko'rsatishicha, aholi asosan tug'ilishning kamayishi hisobiga qariydi, ya'ni “quyidan” keksayish jarayoni sodir bo'ladi. Shu bilan birga, hozirgi davrda

---

⁵⁶ Медков В.М. Демография. Учебник. – М.: Инфра, 2004. – с. 134.

rivojlangan G'arb mamlakatlari va Yaponiyada tibbiyot sohasida erishilgan yutuqlar tufayli qariyalar orasida o'lim holatlari keskin kamaydi va aholining o'rtacha umr ko'rish muddati uzaydi. Buning natijasida aholining "yuqoridan" keksayish jarayoni boshlandi.

Aytish joizki, aholining keksayishi jarayonining rivojlanishi quyidagi qator ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlariga olib keladi:

- aholining iqtisodiy faolligini pasaytiradi;

- pensiya jamg'armasi zimmasiga pensiyalar to'lash harajatlarining benihoya og'ir yuki tushadi;

- qariyalarga tibbiy xizmat ko'rsatish uchun qo'shimcha mablag' sarflash, geriatrik muassasalar tarmog'ini kengaytirish va butun sog'liqni saqlash tizimini sifatli tarzda qayta qurishni talab qiladi;

- hali ishlashni istaydigan "yosh qariyalarni" ish bilan ta'minlash;

- moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohasining tuzilmasiga ta'sir qiladi, ya'ni qariyalarning ehtiyojlariga muvofiq ravishda tovar va xizmatlar assortimentini o'zgartirishga to'g'ri keladi.

Shunday qilib, aholining keksayishi aholi tarkibida qariyalar ulushining ortishi hisobiga kelib chiqadi va mazkur muammoga duchor bo'lgan har bir mamlakat o'z iqtisodiy imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda keksalarning turmush farovonligini oshirishga harakat qilmoqda.

6.4. Aholini ijtimoiy muhofaza qilish masalalari

Ijtimoiy himoya taraqqiy etgan barcha mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi zaruriy unsur hisoblanadi. "Ijtimoiy himoya" atamasi birinchi marta 1935 yilda AQSHning "Ijtimoiy xavfsizlik bo'yicha Qonun" deb nomlangan huquqiy hujjatida qo'llanilgan. Mazkur qonunga ko'ra, mamlakatning har bir fuqarosining ishsizlik yoki daromadni yo'qotish, shuningdek, uning keskin kamayib ketishi (kasallik tufayli, farzand tug'ilishi natijasida, ishlab chiqarish jarohati oqibatida, nogironlik sababli) bois iqtisodiy va ijtimoiy

ne'matlardan mahrum bo'lishdan himoya qiluvchi chora-tadbirlar tizimi ijtimoiy himoya deb e'tirof etilgan. Bandan keyin bu atama 1938 yili Yangi Zelandiyaning qonuniy aktida qo'llanilgan va turli mamlakat aholi qatlamlarining bu sohadagi jiddiy muammo va orzu-umidlari mazmunini oddiy va tushunarli ifodalab, tezda XMTda o'z o'rnini topdi.

“Aholini ijtimoiy muhofaza qilishi” tushunchasining iqtisodiy mazmunini aniqlashda Xalqaro Mehnat Tashkiloti (XMT) va Xalqaro Mehnat Byurosi (XMB) mutaxassislarining alohida nuqtai nazari mavjudligini ta'kidlash joiz. O'z tajribasida ular ijtimoiy himoya masalasini hal qilishda ikki asosiy yo'ldan boradilar. “Keng ma'nodagi, ya'ni inson hayoti va faoliyatining deyarli barcha sohalarini qamrab oluvchi (ijtimoiy himoya predmeti), va tor ma'nodagi, ya'ni ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy yordamni (ijtimoiy himoya mexanizmi sifatidagi) nazarda tutuvchi XMT tomonidan asoslab berilgan xususiyatlarni inobatga oladigan bo'lsak, ijtimoiy himoya tarkibini aniqlashda bu anchagina keng ko'lam kasb etadi”. XMT mutaxassislari tor doiradagi ijtimoiy himoya qatoriga ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy yordam choralari kiritadilar. Ayni damda ijtimoiy himoyaning bu ikki turi o'rtasida aniq farq kuzatilmaydi.

Amaldagi qonunchilikda “ijtimoiy himoya” tushunchasi nisbatan tor ma'noda ishlatilib, u turmush darajasi sohasida insonning huquq va kafolatlarini ta'minlashga yo'naltirilgan siyosatni anglatadi. Shu bilan birga, xalqaro amaliyotga murojaat etadigan bo'lsak, aholini ijtimoiy himoyalash konsepsiyasi mehnat staji, sug'urta badallari miqdoridan qat'iy nazar, murakkab hayotiy vaziyatga tushib qolgan har qanday fuqaroga davlat tomonidan (yoki uning nazorati ostida) ta'minlanadigan minimal kafolatlarning qonunchilik yo'li bilan mustahkamlab qo'yilgan bo'ladi. Demak, aholining ijtimoiy himoyasi – bu davlat tomonidan munosib turmushni, ya'ni jamiyat rivojining zamonaviy bosqichidagi standartlarga mos moddiy ta'minotni va insonning erkin rivojlanishini ta'minlash maqsadida davlat tomonidan kafolatlanadigan va amalga oshiriladigan huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va tashkiliy tavsifdagi chora-tadbirlar majmuasidir.

Aholini ijtimoiy muhofaza qilish aholining ehtiyojmand qatlamlariga pensiya, nafaqa, imtiyozlar, xizmatlar va nomuntazam beriladigan moddiy yordam orqali beriladi. Aholining ijtimoiy muhofaza ob'yektlariga quyidagi guruhlar kiradi:

– pensionerlar. Aholining bu guruhi pul ta'minoti huquqiga ega fuqarolar bo'lib, ularning bu huquqi tegishli qonunchilik hujjatlari asosida amalga oshiriladi. Muayyan pensiya yoshiga etgan fuqarolar pensionerlar bo'lib hisoblanadi (erkaklar 60 yosh, ayollar 55 yosh, ayollarga nisbatan ayrim hollar bundan istisno); nogironlikning tegishli guruhi belgilangan shaxslar. Oila boquvchisini qaramog'idagi mehnatga qobiliyatsiz oila a'zolari, shuningdek, boquvchisidan ajragan bolalarga qarash bilan mashg'ul shaxslar (14 yoshgacha bo'lgan bolalarga) uzoq vaqt muayyan kasbiy faoliyatni bajarib kelgan xodimlarning ayrim toifasi; ichki ishlar idoralarida harbiy xizmatni o'taganlar ularning oilalari. Shu bilan birga, aholining bu toifasiga korxonada, muassasada, tashkilotda ishlayotgan pensiya oluvchi fuqarolar ham kiradi. Ishlayotgan pensionerlarga keksalik bo'yicha pensiya 50 foiz miqdorida to'lanadi.

– nogironlar. Aholining bu toifasiga jismoniy yoki aqliy nuqsonlari borligi, turmush faoliyati cheklanganligi munosabati bilan ijtimoiy yordam va himoyaga muhtoj bo'lgan shaxslar kiradi. Bunga uning hayot faoliyatini cheklashga olib kelgan va ijtimoiy himoyaga muhtoj qilib qo'ygan jarohat yoki nuqsonlar, kasalliklar sabab bo'ladi. Organizm funksiyasining buzilish darajasiga bog'liq holda va hayot faoliyati cheklanganligiga ko'ra birinchi, ikkinchi va uchinchi guruh nogironligi belgilanadi. Nogiron bolalar jismoniy yoki aqliy, sezgi nuqsonlari borligi tufayli turmush faoliyati cheklanganligi munosabati bilan ijtimoiy yordam va himoyaga muxtoj 18 yoshgacha bo'lgan shaxslardir. 16 yoshgacha bo'lgan bolalarni nogiron deb topish tibbiy-maslahat komissiyalari tomonidan, 16 yoshdan oshganlarni esa tibbiy-mehnat ekspert komissiyalari tomonidan belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

– kam ta'minlangan oilalar. Bular daromadi yashash minimumidan yuqori bo'lmagan oilalardir. Kam ta'minlanganlik (kambag'allik) chegarasi mutaxassislar tomonidan me'yoriy iste'mol savatchasidan kelib chiqib belgilanadi. 1975 yilda Sobiq

Ittifoqda kambag'allik chegarasining me'yoriy darajasi aholi jon boshiga 50 so'm oylik daromadga teng bo'lgan. Hozirgi kunda yangi ijtimoiy-iqtisodiy tizimga o'tish munosabati bilan bu chegarani belgilash ancha murakkab masala. Kam ta'minlangan oilalarga ko'p bolali, boquvchisini yo'qotgan, nafaqaxo'r oilalar kiradi.

– ishsizlar. Aholining bu toifasiga ishi va pul topish uchun biror yumushi bo'lmagan mehnatga layoqatli fuqarolar kiradi. Bundaylar aholi bandligi xizmatida ro'yxatda o'zi uchun mos ish izlash maqsadida turgan bo'lishi va topilganda ishlab keta olishi lozim. Bunda bandlik xizmati yo'nalishi bo'yicha jamoatchilik ishlarini bajarganlik uchun to'langan haq, shuningdek, ishdan ketayotgandagi va korxonadan, muassasadan, tashkilotdan ularning tugatilishi, qayta tashkil etilishi, ishchilar sonini yoki ish o'rinlarini qisqartirish bilan bog'liq holda bo'shagan fuqarolar ishsizlar deb tan olinadi. Qachonki qaror bandlik xizmati tomonidan fuqaroning turar-joyi bo'yicha bandlik xizmatiga pasport, mehnat daftarchasi yoki ularning o'rnini bosuvchi hujjatlar, shuningdek, kasbiy malakasini tasdiqlovchi, so'nggi ish joyidan ikki oy mobaynida olgan o'rtacha maoshi haqida ma'lumotnoma, birinchi marta ish izlayotgan hamda kasbga ega bo'lmaganlar pasport yoki ma'lumoti to'g'risidagi xujjatni o'n bir kundan kechikmay taqdim etsalar, bunday holda fuqarolar ishsiz deb tan olinadi.

Yuqoridagi aholi guruhlari qatori aholining ijtimoiy muhofaza ob'yektlariga:

- homilador va yosh bolalarga qarash bilan bandligi tufayli ishlamayotgan ayollar;
- kasallik tufayli vaqtincha ishlamayotgan fuqarolar;
- o'quvchi yoshlar;
- mehnatga layoqatsizlarga qarash bilan band bo'lgan ishlamayotgan mehnatga layoqatli fuqarolar ham kiradi.

Aholini ijtimoiy muhofaza qilish tamoyillari muhtoj fuqarolarga ijtimoiy yordam ko'rsatilishi chog'ida xalqaro huquq va umuminsoniy me'yorlariga, shuningdek, milliy qadriyatlarga qat'iy amal qiladi. Ijtimoiy yordam ko'rsatish chog'ida quyidagi tamoyillarga tayaniladi:

- ijtimoiy yordam ko'rsatishda insonparvarlik qoidalariga amal qilish;

- ijtimoiy adolat;
- ijtimoiy yordam ko'rsatishni muntazam takomillashtirib borish;
- ijtimoiy yordamning umumiyligi va hech kimni kamsitishga yo'l qo'ymaslik;
- yordamdan foydalanishning ixtiyoriyligi;
- ko'rsatiladigan yordamning turmush kechirish minimumidan kam bo'lmasligi;
- ijtimoiy yordam ko'rsatuvchi organlarning o'z faoliyatlarini oshkoralik va qonuniylik asosida amalga oshirishi;
- ijtimoiy yordam ko'rsatish maqsadida xususiy va homiylik mablag'larining keng jalb etilishi;
- ijtimoiy yordam ko'rsatishga fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlarini keng jalb etish.

Aholiga ijtimoiy yordam ko'rsatishda tenglik tamoyiliga alohida e'tibor berilishi lozim. Ya'ni, ijtimoiy yordam ko'rsatish chog'ida fuqaroning jinsi, irqi, millati, tili, dini, e'tiqodi, yashash joyi, shuningdek, boshqa holatlari e'tiborga olingan holda, huquqlarining har qanday cheklanishi yoki qonunda bevosita nazarda tutilmagan hollarda afzalliklar berilishi taqiqlanadi. Fuqaro o'z huquqlari kamsitilgani yuzasidan tegishli davlat idoralariga yoki bevosita sudga belgilangan muddat va tartiblarda murojaat qilishga haqli.

Shunday qilib, aholini ijtimoiy muhofaza qilish tizimi moddiy yordam ko'rsatish maqsadida aholining turli ijtimoiy-demografik va kasb guruhlari, shuningdek, davlat uchun alohida xizmat ko'rsatgan fuqarolarga taqdim etiladigan ijtimoiy pensiya, nafaqa, kompensatsiya, subsidiya (pul ko'rinishida beriladigan yordam) va imtiyozlar bilan tavsiflanadi

Har qanday davlatda fuqarolarni ijtimoiy muhofaza qilishni amalga oshirish bilan shug'ullanadigan ijtimoiy institutlarning butun bir tizimi mavjud. Ijtimoiy institut – bu odamlarning birgalikdagi faoliyatini tashkiliy tuzilma tarzida tashkil etishning barqaror shakli yoki me'yoriy jihatdan tartibga solinadigan qoidalar tizimidan iborat. Mazkur tartib doirasida tegishli institutlar faoliyati bilan qamrab olingan insonlarning ijtimoiy vazifalari va maqomlarini taqsimlash ro'y beradi.

Jahon tajribasining tahliliga ko'ra, ijtimoiy himoyaning beshta asosiy institutini ko'rsatish mumkin:

1. Davlat ijtimoiy yordami. Mehnatga layoqatligining yo'qligi, ishsizligi, daromad manbai mavjud bo'lmagani sababli mustaqil ravishda o'zini moddiy ta'minlay olmagan shaxslarga davlat tomonidan beriladigan ijtimoiy yordami hisoblanadi. Bu yordam turining hajmi o'tmishdagi shaxs daromadi yoki aholining umumiy turmush darajasi bilan bog'liq emas. Ijtimoiy yordam xayrixohlik tusiga egadir. Ijtimoiy yordam doirasidagi nafaqa va yordam pullari faqatgina qonunchilikda qayd etilgan fuqarolar toifalariga beriladi. Mazkur himoya institutining asosiy jihati – bu kam ta'minlangan aholi guruhlariga davlatning ijtimoiy-alimentli shartnomasiz yordam ko'rsatish munosabatlari (bolalikdan nogiron, boshqa erta nogiron bo'lgan shaxs, pensiya olish uchun zarur sug'urta maqomiga ega bo'lmagan fuqarolarga). Jismoniy shaxs tomonidan ijtimoiy yordam olishida uning ijtimoiy mehnat faoliyatidagi ishtiroki ahamiyatsizdir. Ushbu tizim yordam pullari muhtoj shaxsning daromadi tekshirilganidan keyin, unga daromadning minimal darajasini ta'minlash maqsadida beriladi. Asosiy sabab – yashash minimumi hajmida mablag'ning mavjud emasligidir.

Ijtimoiy himoya tizimida nafaqa va yordam puli miqdori oila a'zolarining daromadlarini hisobga olgan holda belgilanib, bu ularning umumiy daromad hajmi o'rnatilgan yashash minimumiga etishi uchun tayinlanadi. Ijtimoiy yordam institutining huquqiy asosiy insonning ijtimoiy ta'minot sohasidagi huquqlaridan kelib chiqadi va insonning konstitutsiyaga ko'ra yashash huquqiga egaligiga asoslanadi.

Ijtimoiy himoyaning ushbu instituti moliyaviy manbai sifatida hududiy va munisipal budjetlar olinadi, ular umumiy soliq tizimi va maxsus maqsadda yig'iladigan soliq hisobidan shakllanadi.

2. Davlat ijtimoiy ta'minoti. Ushbu himoya shaklida avvaldan ma'lum to'lovlar bajarilganmi yoki yo'qmi, shuningdek, shaxslarning moddiy holati (muhtojligi) e'tiborga olinmagan holda davlat tomonidan ijtimoiy ta'minot taqdim etiladi. Mazkur ijtimoiy

himoyaning moliyaviy manbalari – bu umumiy va maxsus soliqlar hisobidan shakllanadigan davlat budjetidan to'g'ridan-to'g'ri olinadigan mablag'lar.

3. Majburiy ijtimoiy sug'urta. Bu iqtisodiy faol aholini o'z daromadini mehnatga layoqatsizligi tufayli (kasallik, baxtsiz hodisa, keksalik) yoki ishsiz qolgani sababli yo'qotish xavfidan ijtimoiy himoyalash institutidir. Moliyaviy manbalar – ish beruvchilar, ishchilar (ba'zan davlat)ning o'zaro yordam va o'z-o'zi uchun ma'sul bo'lish, hamjihatlikning omillariga asoslangan sug'urta to'lovlari (badallari). Ishlab chiqarishda yuz bergan baxtsiz hodisalarni sug'urtalash tizimlari bundan istisno, ular faqatgiga ishchilarning badallari hisobidan ta'minlanadi.

Ijtimoiy sug'urta tizimlari doirasidagi pensiya va nafaqa pullari fuqaroning sug'urta huquqiga ko'ra, shuningdek uning va ish beruvchining ushbu tizimlarning moliyalashtirilishidagi ishtirokidan kelib chiqqan holda beriladi. Ijtimoiy-huquqiy munosabatlarning muhim tomoni – mahrum bo'lgan ish haqini o'rnini bosish omilidir. Unga ko'ra, pensiya va nafaqa miqdorlari avvalgi ish haqi va badallar bilan bog'liq bo'lib, ma'lum sug'urta davri mavjudligi har qanday muhtojlikning tekshiruvlarsiz belgilanadi.

Majburiy sug'urta to'lovlari miqdori jamiyatda shakllangan ijtimoiy kafolat darajalari bilan bog'liq va ular ishchi va ish beruvchi o'rtasidagi (davlat ishtirokidagi) shartnomalar natijasida shakllanadi.

4. Ixtiyoriy qo'shimcha (kasbiy) ijtimoiy sug'urta. Sug'urtaning bu turi iqtisodiyotning alohida tarmoqlari yoki kompaniyalari doirasida yollanma ishchilar uchun uzoq muddatli tarmoqli va jamoa shartnomalari asosida tashkil etiladi. Odatda, ixtiyoriy qo'shimcha ijtimoiy sug'urta tizimi xususiy tusga ega bo'ladi, biroq ularning faoliyati maxsus qonunchilik bilan tartibga solinadi. Unga ko'ra, sug'urtalanuvchilar uchun ijtimoiy kafolatlar tizimi yaratiladi, jumladan: bir ish beruvchida ishlashning minimal muddati, ushbu muddat tugagach, ishchida qo'shimcha himoya turlariga huquqi paydo bo'ladi. Masalan, pensiya ta'minoti huquqi; sug'urtalanuvchi o'z ish joyini o'zgartirgan holda sug'urta bo'yicha qo'lga kiritgan huquqlari saqlanib qoladi. Ijtimoiy himoyaning ushbu instituti tashkiliy-huquqiy shakllari sifatida alohida korxonalarining pensiya tizimlari ko'rib

chiqilib, ularda pensiya faol guruhlari tashkilot mablag'laridan ajratib qo'yilmaydigan, shuningdek, ajratilib, mustaqil kassa, jamg'arma, sug'urta kompaniyalariga ega ikki turlanish mavjud. Qo'lga kiritilgan pensiya huquqlarini amalga oshirishni kafolatlash maqsadida zahira pensiya jamg'armasi tuzilib, u korxonaga yoki mustaqil pensiya kassasi mablag' ajrata olmagan holda to'lov majburiyatini o'z zimmasiga oladi.

So'nggi yillarda nodavlat pensiya jamg'armalari (ham tashkiliy, ham qonuniy yo'l bilan) ancha rivojlanmoqda. O'zining huquqiy maqomiga ko'ra, ular ijtimoiy ta'minotning nosavdo tashkiloti bo'lib, majburiy ijtimoiy sug'urtaga ixtiyoriy qo'shimcha shakl sifatida talqin qilinadi.

5. Fuqarolarning shaxsiy (xususiy) sug'urtasi. Sug'urtaning bu turi shartnoma asosida tuziladi va shu bois uning doiralari hamda amal qilinishi vaqt davrlari, ma'lum jismoniy shaxslarning moliyaviy imkoniyatlari, xatar turlari bilan cheklangan bo'ladi. Ushbu shakl uchun sug'urta shartnoma mavjudligi fuqarolarning o'zi uchun ma'sulligi xosdir.

Shunday qilib, yuqorida sanab o'tilgan ijtimoiy himoyaning beshta institutidan har biri o'ziga xos jihat, vazifa va qo'llanilish sohalariga egadir. Bunda eng asosiysi (moliyaviy mablag'i, keng qamrovliligi, xizmatlar xilma-xilligi va sifatiga ko'ra), bu majburiy ijtimoiy sug'urtadir. Masalan, rivojlangan mamlakatlarda mavjud ijtimoiy sug'urta turlari salmog'iga barcha ijtimoiy himoya harajatlarining 60-70 %i, YAIMning 15-25%i to'g'ri keladi. Nobudjet ijtimoiy jamg'armalar salmog'iga ijtimoiy himoya harajatlarining 45%, YAIMning 8,0 %i to'g'ri keladi.

6.5. Aholi turmush darajasining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati

Aholining turmush darajasi insonlar hayoti va faoliyatining mavjud ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari majmui bilan tavsiflanuvchi murakkab va ko'p qirrali tushunchadir. Aholining turmush darajasini tadqiq etish jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish

darajasidan qat'iy nazar, barcha mamlakatlar uchun, xususan, mamlakatlararo taqqoslash uchun dolzarbdir.

Aholining turmush darajasini o'rganishning eng muhim jihatlari quyidagilar hisoblanadi:

- iqtisodiy faoliyat ishtirokchisi hisoblangan insonning asosiy sifat xususiyatlarini baholash (yuksak darajada davom etishiga erishish uchun sog'lom turmush tarzini olib borishga qobiliyat; ta'lim olish imkoniyatlari, munosib turmush uchun etarli mablag'larga ega bo'lish va yuksak kasbiy sifatlarni egallash);

- nominal va real daromadlarni baholash;

- aholining uy-joy, uzoq muddatli foydalanishga mo'ljallangan iste'mol ne'matlari bilan ta'minlanish xususiyatini o'rganish.

Aholining turmush darajasi – bu aholi farovonligi, ne'matlar va xizmatlar iste'molining darajasi, insonlarning asosiy hayotiy ehtiyojlarini qondirish me'yorini tavsiflovchi sharoitlar va ko'rsatkichlar majmuidir. Boshqacha qilib aytganda, turmush darajasi jamiyatda yashovchi inson ehtiyojlarining rivojlanishi va qondirilishi darajasidan iborat bo'lib, u turli ne'matlarning iste'mol qilinishi yoki iste'mol uchun olinganlarining foydalilik darajasi bilan belgilanadi. Aholi turmush darajasining turli komponentlari mavjud (11-jadval).

11-jadval

Aholi turmush darajasi komponentlari

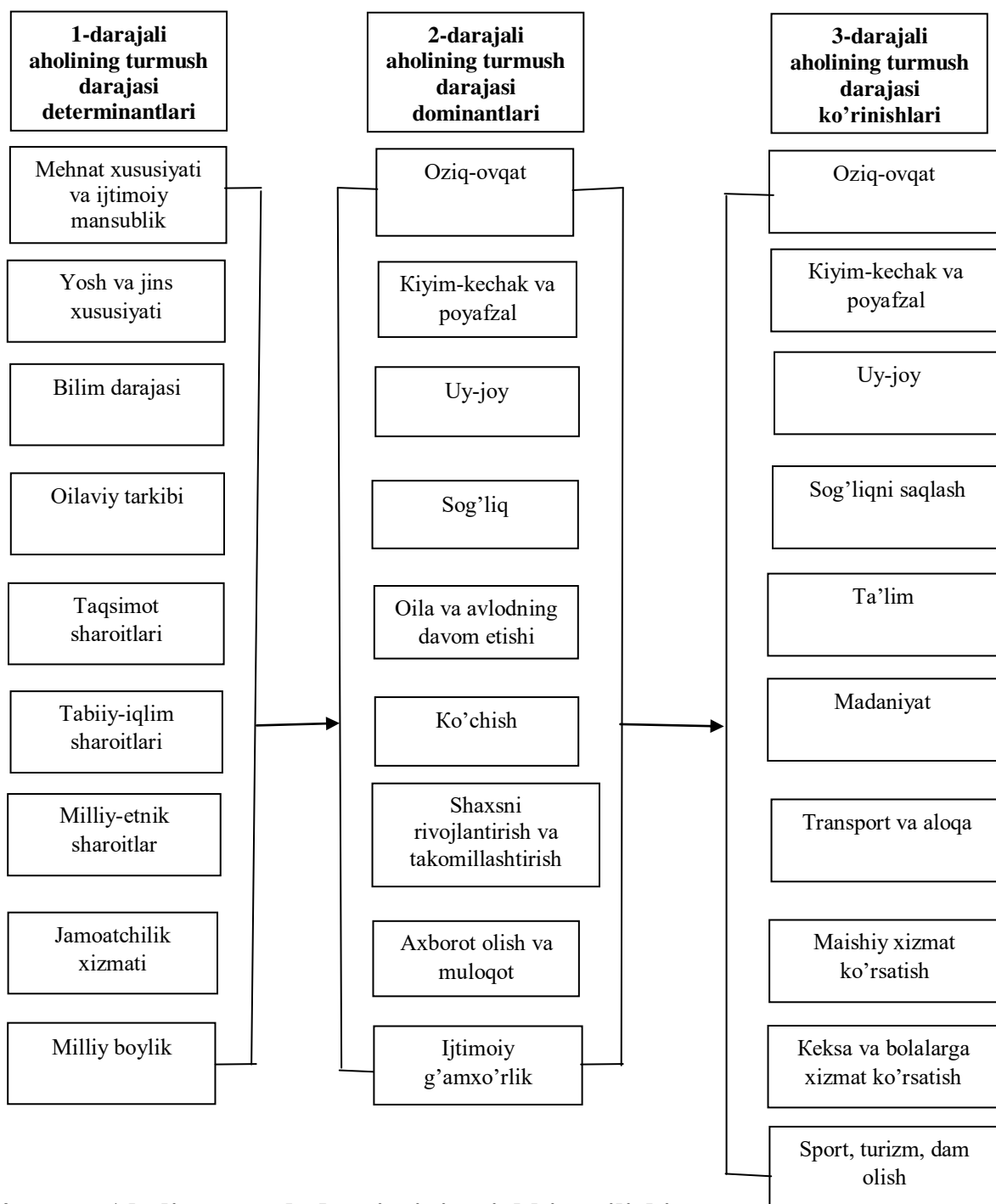
BMT konsepsiyasi	Shved modeli
1. Salomatlik	1. Mehnat va mehnat sharoiti
2. Ovqatlanish	2. Iqtisodiy imkoniyat
3. Ta'lim	3. Siyosiy imkoniyat
4. Bandlik va mehnat sharoiti	4. Maktab ta'limi
5. Turar joy sharoiti	5. Salomatlik va tibbiy yordamdan foydalanish
6. Ijtimoiy ta'minot	6. Ijtimoiy imkoniyat (oila va oila munosabatlarining shakllanishi)
7. Kiyim-kechak	7. Turar joy
8. Dam olish va bo'sh vaqt	8. Ovqatlanish
9. Inson huquqlari	9. Bo'sh vaqt va uni o'tkazish

11-jadvalda turmush darajasi komponentlarini aks ettiruvchi BMT konsepsiyasi (1961 y.) va shved modeli (70-yillar) ko'rsatilgan. Ko'rinib turibdiki, BMT konsepsiyasida asosiy e'tibor salomatlik va ovqatlanishga, shved modelida esa mehnat va mehnat sharoitlariga qaratilgan.

Aholi ehtiyojlarining xilma-xilligi, ularning cheksizligi, solishtirishning o'ziga xos qiyinchiliklari turmush darajasini tavsiflashda tizimli yondoshuvdan foydalanishga majbur qiladi. Nihoyatda xilma-xilligi bilan ajralib turuvchi, bir tomondan, insonlar turmushi moddiy sharoitlarining tarkibiy qismlarini, boshqa tomondan esa, ularning xulqini o'z ichiga oluvchi bu kategoriyani uch darajali tizim ko'rinishida ko'rsatish maqsadga muvofiq (4-rasm).

Birinchi daraja aholining iste'mol sohasidagi hayoti va faoliyati sharoitlarining tashqi majmuini aks ettiradi. Bu sharoitlar birlamchi, boshqa tarkibiy qismlarga nisbatan aniqlovchidir. Shuning uchun determinantlar deb ataladi. Determinantlar keng tushuncha hisoblanib, insonlar faoliyatining barcha, nafaqat iqtisodiy, balki tarixiy, ahloqiy, siyosiy sharoitlarini o'z ichiga oladi. Shu ma'noda ular "turmush darajasi" kategoriyasini boshqa ijtimoiy-iqtisodiy ob'yektlar bilan birlashtiradi. Turmush darajasining markaziy xususiyati ushbu kategoriyaning dominant bo'lib chiquvchi va uning yuzaga kelish mexanizmini tavsiflashda ikkinchi daraja mohiyatini tashkil qiluvchi aholi ehtiyojlaridir. Uchinchi daraja insonlarning iste'mol sohasidagi xulqi bo'lib, u iste'molchilarning muayyan harakatlarida, iste'molida, ularning turmush uslubi va tarzida haqiqiy timsolini topuvchi turli-tuman ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan.

Turmush darajasining tizimli ifodasidagi uch jihat izchil bir-biriga bog'liqdir: turmushning tashqi sharoitlari (determinantlar) aholi ehtiyojlarini yuzaga keltiradi, bu ehtiyojlar (dominantlar) esa, o'z navbatida, insonlarning iste'mol sohasidagi xulqini belgilaydi.

4-rasm. Aholi turmush darajasining ichki tuzilishi

Determinantlar ko'p sonli va turli jihatlidir. Ular iste'molchi – inson hayoti va faoliyatining barcha sohalarida uning faolligini belgilab, bevosita insonning o'ziga tegishli bo'ladi. Eng avvalo, ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lganlarning jins, yosh hamda oilaviy xususiyati, ijtimoiy mansubligi va mehnatining o'ziga xos xususiyati, ma'lumot darajasi nazarda tutiladi. Boshqa determinantlar iste'mol sohasining xilma-xil

parametrlarini aniqlab, insonlar turmushining tabiiy-iqlim va milliy-etnik xususiyatlarini ko'rsatib, iste'molchi hayoti va turmushining tashqi sharoitlarini ifodalaydi. Ehtiyojlar iqtisodiyotning fundamental kategoriyalaridan biri hisoblanib, "aholining turmush darajasi" tushunchasining ta'rifini berishga imkon tug'diradigan muhim atamadir. Ehtiyojlar jismoniy (oziq-ovqat, kiyim, uy-joy) va ijtimoiy (ta'lim, madaniyat, san'at) ehtiyojlarga bo'linadi.

Jismoniy ehtiyojlar inson organizmining mo'tadil hayoti va faoliyati uchun zarur bo'lgan ob'yektiv sharoitlarning majmuini ko'zda tutadi. O'z xususiyatiga ko'ra, ijtimoiy ehtiyojlar insonning ijtimoiylashuv jarayoni bilan bog'liq va uning jamiyatning a'zosi sifatidagi hayot faoliyati sharoitlarini aks ettiradi. Bunday ehtiyojlarning o'ziga xos xususiyati rivojlanishning cheksizligi, ularning doimiy ko'payib va yuksalib borishidir.

"Turmush darajasi" kategoriyasini tor va keng ma'nolarda baholash mumkin:

– tor ma'noda, aholining turmush darajasi, uning iste'mol darajasi va ehtiyojlarining qondirilish darajasi (daromadlar, harajatlar, ne'matlar va xizmatlarni iste'mol qilinishining o'lchanishi) bilan tavsiflanadi;

– keng ma'noda, aholining turmush darajasi, insonning rivojlanish darajasi (aholi salomatligining ahvoli va ehtiyojlarini qondirish uchun imkoniyatlari) hamda hayot va faoliyat sharoitlarining (yashash muhitining ahvoli va xavfsizligi) tavsifidir.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda turmush darajasi aholi tomonidan olinadigan daromadlar, ovqatlanish darajasi, turar-joy sharoitlari holatiga asoslanadi, qashshoqlik esa faqat jismoniy ehtiyojlarni qondirish uchun etarli bo'lgan oziq-ovqat harajatlarining ulushi bilan baholanadi.

BMT statistika komissiyasi turli mamlakatlar aholisi turmush darajasini "aholi hayoti va faoliyati sharoitlari, iste'mol darajasi, inson bandligi va erkinligining ta'minlanishi" prizmasi orqali baholashni taklif qiladi. BMT Bosh Assambleyasining 40/179 qarorida ("Iste'mol modellari: ishlab chiqarishning miqdoriy jihatlari") turmush darajasi oshishining aniq bahosi aholi turmush darajasi va bandligining, ular bilan bog'liq boshqa omillarning hamda oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim, uy-joy sharoitlari, ta'lim tizimi,

sog'liqni saqlash va asosiy ijtimoiy tarkiblar iste'molining ko'plab ko'rsatkichlaridan iborat bo'lgan tegishli o'lchov birligini talab qiladi.

“Turmush darajasi” murakkab, ko'p qirrali tushuncha sifatida qashshoqlik, aholi farovonligi, turmush sifati, xodimlarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarining qondirilish darajasi, aholining iqtisodiy va ijtimoiy ahvoli kabi bir nechta bir-biriga yaqin kategoriyalarga ega. “Aholi turmush darajasi” tushunchasining ta'rifi bir muncha murakkabligi bois, unga jamiyatdagi hodisalarni tadqiq qilishdagi iqtisodiy statistikaga xos bo'lgan miqdoriy va sifatiy o'lchovlar, iqtisodiy-statistik ko'rsatkichlar tizimi yordamida erishiladi. Aholi turmush darajasi holatining o'zgarish yo'nalishlari va qonuniyatlarini aniqlash uchun quyidagilarni o'rganish talab qilinadi:

- daromadlar, harajatlar hamda moddiy, madaniy va maishiy boyliklarni iste'mol qilish ko'rsatkichlarining o'zgarish tarkibi, dinamikasi va sur'atlarini;
- aholining daromadlar va iste'mol darajasi bo'yicha tabaqalanishi hamda unga ijtimoiy-iqtisodiy omillarning ta'sirini.

Hozirgi vaqtda oilalar tarkibi, aholi bandligi, daromadlari va ularning shakllanish manbalari, aholiga madaniy-maishiy xizmat ko'rsatish, bo'sh vaqtni tashkil qilish, iste'molchilar talablari, boshqa ijtimoiy masalalar bo'yicha jamoatchilik fikri haqidagi axborotlarni to'plash uchun tanlov usulini qo'llash anchagina kengaygan. Shuni qayd qilish maqsadga muvofiqki, aholi turmush darajasi nafaqat alohida oilalar, jamoalarning mehnati va iqtisodiy faolligi bilan, balki iqtisodiyotni rivojlantirish samaradorligi va umuman milliy boylik darajasi, jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning ahvoli va rivoji, ijtimoiy maqsadga qaratilgan qonuniy asosning borligi yoki yo'qligi bilan belgilanadi.

Aholining jamiyatdagi ijtimoiy barqarorlik darajasiga va binobarin turmush darajasiga ham bevosita ta'sir qiluvchi yangi iqtisodiy sharoitlarga ijtimoiy moslashuvi borasida muammo mavjud bo'lgan chog'da, mulkka munosabatni, aholining mavjud hokimiyatdan foydalanish huquqini, ijtimoiy-iqtisodiy maqom, qadriyatlar, kasbiy mahorat, shaxsiy farovonlik darajasidan qoniqishni, shaxsiy farovonlikning

yaxshilanishiga umid borligini (yo'qligini), ishsiz qolish mumkinligidan tashvishlanishni, shaxsiy hayoti xavfsizligini his qilishni tavsiflovchi qo'shimcha ko'rsatkichlardan foydalanish maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz. O'z navbatida, ishlab chiqarish inson va uning ehtiyojlari rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatadi, ya'ni bu yaratilgan moddiy va ma'naviy ne'matlar odamlarning ehtiyojlarini qondirish darajasini va ular tomonidan bu ne'matlarning iste'mol qilinish usullarini belgilaydi, bu bilan inson – iste'molchining madaniyatini shakllantiradi.

Aholi turmushining milliy darajasi murakkab va serqirra tushuncha bo'lib, uning bitta ko'rsatkich yordamidagi ifodasi, odatda, ortiqcha umumlashtirish va o'rta hisobda ko'rsatish bo'ladi. Jumladan, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan YaIM ko'rsatkichi aholi turmushining faqat yashirin o'rtacha darajasini aks ettiradi, aholi turmushining real darajasini belgilashda esa yaratilgan boyliklarni taqsimlash xususiyatini ham hisobga olish zarur. Taqsimlash bir maromdan qanchalik ko'p chetga chiqsa, aholi turmush darajasining o'rtacha ko'rsatkichlar yordamidagi xususiyati unga shunchalik kamroq mos keladi.

Rivojlangan mamlakatlarda ishlab chiqarish omili aholi turmush darajasini hosil qiluvchi va unga jiddiy ta'sir qiluvchi muhim omil hisoblanadi. Chunki, turmush darajasi ko'rsatkichlari bilan ishlab chiqarish samaradorligi o'rtasida chambarchas bog'liqlik mavjudligi shubha tug'dirmaydi. Masalan, turmush darajasi va mehnat unumdorligining erishilgan darajasi o'rtasida to'g'ri chiziqli o'zaro bog'liqlik mavjud bo'lib, u mehnat unumdorligi va sifati past bo'lgan paytda, aholining yuksak turmush darajasini ta'minlashning imkoni bo'lmasligida namoyon bo'ladi.

Aholining turmush darajasi va iste'mol narxlari bilan o'zaro nisbatdagi real daromadlari (pullik va umumiy) chambarchas to'g'ri bog'liqlikka ega. Ular kundalik iste'mol imkoniyatlarini oldindan belgilab qo'yadi, aholi tomonidan tovarlar va xizmatlarning iste'mol qilinishi esa turmush darajasining eng muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Aholining turli ijtimoiy qatlamlari turmush darajasining mukammal va batafsil tahlili daromadlarni taqsimlash, shuningdek, farovonlik va iste'mol haqidagi statistik ma'lumotlardan foydalanishga asoslangan, chunki ne'matlar taqsimotining notekisligi

sababli jamiyatning ijtimoiy tabaqalashuvi yuzaga keladi. Shuning uchun daromadlarning farqlanish ko'rsatkichlari hisob-kitobi (detsil yoki kvintil koeffitsienti, Djini indeksi) zarur. Shu bilan birga, daromadlarning etarlilik darajasini hamda aholi turli guruhlarining iste'mol darajasini baholash uchun aholi turmush darajasi ko'rsatkichlari tarkibiga kiruvchi qashshoqlikka yaqinlashish paytini aniq belgilab olish zarur. Shuningdek, daromadlarning taqsimlanishiga va iste'molga jiddiy ta'sir ko'rsatuvchi soliqlar, xizmatlar va ijtimoiy transfertlar ham turmush darajasi omillari qatoriga kiradi. Shunday qilib, turmush darajasi va sifatining har biri aholining qandaydir bir jihati borasida tasavvur hosil qiluvchi ko'rsatkichlar tizimi bilan belgilanadi. Turmush darajasi haqida to'liq tasavvurga ega bo'lish uchun aholi daromadlarini, moddiy boyliklar va turli xizmatlarning iste'mol darajasi va tarkiblarini, uy-joy, madaniy-maishiy buyumlar bilan ta'minlanishni majmuali ravishda o'rganish zarur.

6.6. Aholining turmush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi

Turmush darajasi inson (aholi) hayoti va faoliyati haqida tasavvur beruvchi ko'rsatkichlar tizimi bilan belgilanadi. Turmush darajasini tavsiflovchi ko'rsatkichlar har xil va turmush darajasi konsepsiyasi bilan chambarchas bog'liqdir. Ba'zi eng muhim ko'rsatkichlar 12-jadvalda ko'rsatilgan.

Turmush darajasini odamlarning iqtisodiy va moddiy sharoitlar hamda imkoniyatlar hisobiga erishiladigan, iste'mol orqali amalga oshiriladigan, eng avvalo, daromadlar darajasi va turmush qiymatining o'zaro nisbati bilan belgilanuvchi moddiy hamda ma'naviy ehtiyojlarini qondirish darajasi sifatida qabul qilish kerak. Turmush darajasi daromadlar darajasining iste'mol va hayotiy ne'matlar bilan ta'minlanish xususiyatlari bilan birgalikda turmush qiymatiga nisbati bo'lib, bu xususiyatlar ushbu nisbat bilan belgilanadi. Amaliy hisob-kitoblar uchun hatto quyidagi umumiy tarzda berilgan ta'rif ham etarli bo'lishi mumkin: aholi turmush darajasi – bu daromadlar darajasining turmush qiymatiga nisbatidir.

Aholi turmush darajasining asosiy ko'rsatkichlari

Hajmiy (mutlaq)	Nisbiy (o'rtacha)
1. Milliy daromad hajmi	1. Iste'mol jamg'armasining milliy daromaddagi ulushi
2. Aholining milliy daromadlari	2. Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan real daromadlar
3. Ish haqi jamg'armasi	3. O'rtacha va eng kam ish haqi
4. Tadbirkorlik faoliyatidan keladigan daromadlar	4. Tadbirkorlik faoliyatidan keladigan o'rtacha daromad
5. Pensiya jamg'armasining umumiy hajmi	5. O'rtacha va eng kam pensiya miqdori
6. Tovar aylanish hajmi	6. Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan tovar aylanishi
7. Bajarilgan xizmatlar hajmi	7. Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan xizmatlar hajmi
8. Uy-joy fondining kattaligi	8. Bir kishining uy-joy bilan ta'minlanganligi (kv.m, xona)
9. Iqtisodiyot tarmoqlarida band bo'lgan aholi soni	9. Iqtisodiy faol aholi tarkibida ishsizlar ulushi
10. Aholining tabiiy o'sishi	10. Umr davomiyligi

Daromadlar darajasi ushbu o'rinda tasarrufdagi boyliklar ko'rsatkichi bilan eng maqbul tarzda aks etadi, chunki unga kundalik daromadlardan tashqari to'plangan jamg'armalar ham qo'shiladi. Biroq, hisoblarning oson bo'lishi uchun o'rtacha jon boshiga to'g'ri keladigan pul daromadining ko'proq tarqalgan ko'rsatkichidan ham foydalanish mumkin. Turmush qiymati oqilona iste'mol budjeti, (turmush qiymati indeksleri yordamida hisoblanuvchi) iste'mol savatining tirikchilik minimumi yordamida hisobga olinishi mumkin. Hozirgi kunda eng kam tirikchilik miqdori muntazam, shu bilan birga, aholining turli guruhlar va mamlakat mintaqalari uchun hisob-kitob qilinishini e'tiborga olib, uni haqiqiy hisob-kitoblarda qo'llash ancha qulay. Shunday qilib, U turmush darajasining ushbu ta'rifga muvofiq bo'lgan eng qulay ko'rsatkichi o'rtacha jon boshiga to'g'ri keladigan pul daromadi D_{pca} hamda o'rta hisobda ko'rsatilgan tirikchilik minimumi $\min_a$ nisbatidir:

$$U = \frac{D_{pca}}{\min_a} \quad (8)$$

Aholining turli guruhlarini (masalan, mehnatga layoqatli yoshdagi aholi, pensionerlar, bolalar) hisobga olgan holda, daromadlarning jami qiymati va tirikchilik minimumlari yig'indisi orqali turmush darajasi quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$U = \frac{\sum D_{pca}}{\sum \min_a} \quad (9)$$

Albatta, yuqorida faqatgina asosiy, yadro konstruktsiya ko'rsatilgan, unga turmush sharoitlari va aholining ijtimoiy ta'minlanish xususiyatlari, jumladan, uy-joy sharoitlari, ijtimoiy soha va ijtimoiy infratuzilma elementlarini rivojlantirish hamda turmush darajasining asosiy ko'rsatkichlari doirasidan tashqariga chiquvchi va turmush sifati ko'rsatkichlari bilan kesishib o'tuvchi ba'zi boshqa xususiyatlarni ham qo'shish zarur.

Bulardan tashqari, ta'kidlash muhimki, gap bu erda faqat iqtisodiy va hisoblash-statistik kategoriya sifatidagi turmush darajasi haqida ketyapti. Turmush darajasini kengroq tushunish, uni aholi turmush tarzi va sifati, mulk bilan ta'minlanish xususiyati, ijtimoiy holati, siyosiy-mafkuraviy yo'nalish va afzalliklar bilan bog'liqlikda ko'rib chiqishni taqozo qiladi.

Turmush darajasi inson (aholi) hayoti va faoliyatining qandaydir bitta tomoni haqida tasavvur beruvchi ko'rsatkichlar tizimi bilan belgilanadi. Turmush darajasi haqida to'liq tasavvurga ega bo'lish uchun aholi daromadlarini va uning ehtiyojlarini, iste'mol darajasi va tarkibini, uy-joy, mulk, madaniy-maishiy buyumlar bilan ta'minlanganligini va boshqa ko'plab jihatlarni uyg'un birlikda o'rganish zarur. Turmush darajasini tavsiflovchi ko'rsatkichlar xilma-xil. Avvalo, aholining turmush darajasi ko'rsatkichlari umumiy va xususiy ko'rsatkichlarga bo'linadi. Umumiy ko'rsatkichlarga quyidagilarning aholi jon boshiga to'g'ri keladigan miqdorlari kiradi:

- milliy daromad;
- iste'mol fondi (bevosita iste'molchilar maqsadlariga sarflanuvchi iqtisodiyot tarmoqlarining mahsulotlari);
- milliy boylik tarkibida iste'mol fondining ulushi (to'plangan iste'molchilar mulki – uy-joy, madaniy-maishiy binolar, madaniy-maishiy, xo'jalik predmetlari).

Bu ko'rsatkichlar jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining umumiy yutuqlarini tavsiflaydi.

Xususiy ko'rsatkichlarga quyidagilar kiradi:

- iste'mol darajasi va usullari;
- mehnat sharoitlari;
- uy-joy bilan ta'minlanganlik;
- ijtimoiy-madaniy xizmat ko'rsatish darajasi;
- bolalarni tarbiyalash sharoitlari;
- ijtimoiy ta'minot.

Ushbu ko'rsatkichlar jamiyat rivojlanishi bilan bog'liq, lekin katta batafsillikka ega va aholining (xodimlarning) muayyan guruhlari, hududlar bo'yicha aniqlashtiriladi.

Iqtisodiy ko'rsatkichlar jamiyat va inson hayoti hamda faoliyatining iqtisodiy tomonini, ehtiyojlarni qondirishning iqtisodiy imkoniyatlarini tavsiflaydi. Ularga jamiyat iqtisodiy rivojlanishining darajasini hamda har bir inson boyligini (nominal va real daromadlar, ish bilan bandlik) tavsiflovchi ko'rsatkichlar kiradi. Bu ko'rsatkichlar ishchi kuchining (aholining) iqtisodiy asosini tavsiflab, ularni takror ishlab chiqarish bilan chambarchas bog'liq, bu aholi daromadlari o'lchami va darajalanishida, ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy-demografik ko'rsatkichlar aholining jins va yosh, kasb-malakaviy tarkibini, ishchi kuchining jismoniy takror barpo bo'lishini tavsiflaydi. Ular ijtimoiy ko'rsatkichlarda o'z aksini topadi, ijtimoiy soha va umuman iqtisodiyotning rivojlanishi bilan uzviy bog'liqdir. Bu omillar ommaning tabiiy asosi haqida tasavvur beradi va aholining, uning alohida guruhlari sonining o'zgarishida hamda umr davomiyligida yaqqol ko'rinadi.

Ob'yektiv va sub'yektiv ko'rsatkichlar inson hayoti va faoliyatidagi o'zgarishlarning asoslanishi bilan bog'liq: birinchisi ob'yektiv (iqtisodiy, texnik) asosga, ikkinchisi – alohida shaxslar va aholi guruhlarning sub'yektiv fikriga, mehnat, oilaviy munosabatlar, daromadlar, turmush tarzidan qoniqishining sub'yektiv bahosiga ega. Sub'yektiv baho turmush sifati konsepsiyasida hisobga olinadi.

Qiymat va natural ko'rsatkichlar. Qiymat ko'rsatkichlariga daromadlarning barcha ko'rsatkichlari va pul shaklidagi boshqa ko'rsatkichlar (tovar aylanishi, xizmatlar, yuk tashish hajmi, pul qo'yilmalari va jamg'armalar) kiradi. Natural ko'rsatkichlar aniq moddiy boyliklar va xizmatlarni iste'mol qilishning natural ko'rsatkichlardagi (kg, dona, kv.m, kub) miqdorini – oziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilish, uy-joy, madaniy-maishiy tovarlar bilan ta'minlanishni tavsiflaydi.

Miqdor va sifat ko'rsatkichlar. Miqdor ko'rsatkichlar aholi farovonligining sifat jihatini ta'riflab berishga imkon beradi. Bular – boyliklar, xizmatlar, oziq-ovqatning iste'mol tarkibi, ta'lim, malaka, uzoq muddatga foydalanish uchun mo'ljallangan ijtimoiy-maishiy predmetlar bilan ta'minlanish darajasidir. Shunday qilib, aholining turmush daradasi umumiy, xususiy, iqtisodiy, ijtimoiy-demografik, ob'yektiv, sub'yektiv, qiymat, natural, miqdor va sifat ko'rsatkichlari bilan ifodalanadi.

6.7. Aholining turmush darajasini oshirish mexanizmi

Bozor munosabatlariga asoslangan mamlakatlarda transformatsiyaning tangligi, shuningdek, daromadlar shakllanishining omiliy modeliga tartibga solib bo'lmas tarzda o'tish natijasida umumiy iqtisodiy va ijtimoiy vaziyatning keskinlashuvi, aholi daromadlari tabaqalanishining o'sishi sodir bo'lmoqda. Masalan, daromadlarning aholi kvintil (20%lik) guruhlari o'rtasidagi taqsimlanish dinamikasini tadqiq qilish bozor iqtisodoyotiga asoslangan mamlakatlarda 1992 yildan boshlab aholi daromadlari tabaqalanishidagi notekislik kuchayib borayotganini ko'rsatadi. Mablag'larning eng ko'p ta'minlangan 20 %lik guruhida to'planishiga intilish etarlicha ravshan namoyon bo'lgan. Xususiylashtirish sharoitlarida sodir bo'layotgan mulkning qayta taqsimlanishi aholining muayyan guruhlari uchun mulkdan daromad chiqarish imkoniyatlarini yaratadi. Shu bilan birga, sarmoyaning dastlabki to'planish jarayonida ko'p sonli suiste'mollar sodir bo'ladi va bu daromad to'planishining asossiz ravishda keskin o'sish manbai bo'ladi.

Aholi daromadlari darajasi haqidagi axborotning asosiy manbai oila budjetlarini tekshirish hisoblanadi. Ular asosida olingan ma'lumotlar yuksak ishonchlilik bilan ajralib turmaydi, chunki respondentlar ko'pincha o'z daromadining haqiqiy miqdorini shunchaki bilmaydi. Shu bilan birga, aholining eng ko'p ta'minlangan kategoriyalari daromadlari to'g'risida ishonchli ma'lumot olishning imkoniyati yo'q. Daromadlar o'sishi bilan bu kategoriyalar ular haqida qandaydir axborot berishga borgan sari kamroq moyil bo'ladi⁵⁷.

Aholi daromadlarining tabaqalanish jarayonini tahlil qilish quyidagi xulosalarni qilishga imkon beradi:

Birinchi, tegishli jarayonlarning aniq qonuniy reglamentatsiyasining yo'qligidagi transformatsiyali tub o'zgarishlar daromadlar tabaqalanishining o'sishiga olib keladi. O'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida eng keskin o'zgarishlar 1990-yillarning boshida sodir bo'ldi. Albatta, mehnatning bozor mahsuldorligi va daromadlar o'rtasida o'zaro bog'liqlik o'rnatishdan iborat bo'lgan islohotlar sharoitida aholi daromadlari tabaqalanishining o'sishi muqarrar.

Ikkinchi, yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga asoslanib, aholi daromadlari tabaqalanishining qulay, iqtisodiy jihatdan samarali va ijtimoiy jihatdan yo'l qo'yib bo'ladigan darajasini belgilash qiyin. Daromadlar tabaqalanishini jahon tajribasida qabul qilingan ko'rsatkichlar bilan taqqoslash mumkin. Masalan, Djini indeksi qiymatlarini transformatik o'zgarishlarni amalga oshiruvchi boshqa mamlakatlarning tegishli ko'rsatkichlari bilan qiyoslash Rossiyada Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlariga qaraganda tabaqalanish ko'rsatkichlarining ancha keskinroq o'sishining kuzatilayotganligidan dalolat beradi. Shu bilan birga, sobiq ittifoqning qolgan mamlakatlaridan ham daromadlarning to'planish darajasi nisbatan yuqori.

Umuman olganda, aholi daromadlari tabaqalanishini tavsiflovchi ko'rsatkichlarni tadqiq qilish quyidagi mantiqqa nomuvofiq vaziyatni aniqlash imkonini beradi: daromad bo'yicha aholi taqsimotining o'ziga xos bo'lgan ko'rsatkichlari past daromadli mamlakat (Gana), o'rtacha daromadlarga ega mamlakatlar (Tunis, Filippin) va yuqori daromadli

---

⁵⁷ Djumanova R.F. Aholi turmush darajasi: ko'rsatkichlari va uni oshirish yo'llari. Dissertatsiya. Toshkent, 2008. - 103-114 b.

mamlakatlarda ham (Shveytsariya, Buyuk Britaniya) qayd qilingan ko'rsatkichlarga yaqin. Shu bilan birga, eng yuqori daromadli mintaqalar bo'yicha ma'lumotlar daromadlarning eng yuqori darajada tabaqalanishiga ega mamlakatlar (masalan, Braziliya) ko'rsatkichlariga yaqin. Aholi daromadlarining o'rtacha jon boshiga past darajasi asosidagi keskin tabaqalanishi iqtisodiy kuchlarning tabaqalanishiga olib keladi. Bu iste'mol tarkibida, shuningdek, egalikdagi jamg'armalar tarkibida aniq namoyon bo'ladi. Aholining daromadlaridan foydalanish tarkibida tovar va xizmatlar xarid qilishga xarajatlar ustunlik qiladi va bu Engel faraziga ko'ra, daromadlarning mutlaq past darajasi haqida guvohlik beradi (nemis statistiki E.Engel aholi daromadlari o'sishining ularning xarajatlariga ta'sirini o'rganib, daromadning o'sishi bilan iste'mol tarkibi o'zgarib boradi, jamg'armalar hosil bo'lish imkoniyati oshadi).

Aholi iqtisodiy imkoniyatlari tabaqalanishining o'sishi talabning keskin segmentlanishiga olib keladi. Masalan, narxlarning eng ko'p ta'minlangan aholi guruhlari talabining o'zgarishlariga ta'sirchanligi oshadi. Buning oqibatida "elitar" iste'mol tovarlari va xizmatlari: uy-joy, rekreatsiya, xizmatlar, uzoq muddat foydalanishga mo'ljallangan ayrim tovarlarga narxlar nisbatan tez o'sadi.

Aholi iqtisodiy imkoniyatlarining tabaqalanishi qashshoqlik muammosini favqulodda kuchaytiradi. "Qashshoqlik" tushunchasi aholi guruhlarning shunday ahvolini tavsiflaydiki, ushbu jamiyatdagi oqilona minimumga muvofiq bo'lgan farovonlik darajasiga erishish mumkin bo'lmaydi. Oqilona minimumning "ob'yektiv" kattaligini hisoblashning murakkabligi va shu bilan birga, mavjud statistik ma'lumotlar aholining eng kam ta'minlangan qatlamlari ahvolini "asosiy ehtiyojlar" atamalarida har tomonlama baholashga imkon bermasligi sababli, maxsus adabiyotlarda qashshoqlik darajasini belgilash "qashshoqlik chegarasi" bilan qiyoslash asosida amalga oshiriladi.

Qator mamlakatlarda barqaror qashshoqlikning ancha keng qatlami hosil bo'lgan. Shu bilan birga, so'nggi yillarda qashshoqlikning sifat xususiyatlari ham o'zgarib boshladi. Birinchidan, aholining an'anaviy yaxshi himoyalangan guruhlari – ko'p bolali oilalar, nogironlar, nafaqaxo'rlar, pensionerlar, o'quvchilardan tashqari kam ta'minlanganlar

kategoriyasiga ishsizlar, harbiy xizmatchilar ham kiradi. Shunday ekan, eng kam ta'minlangan qatlamlar orasida iqtisodiy faol aholining solishtirma salmog'i oshmoqda. Qator mamlakatlarda qashshoq yoki kam ta'minlangan aholiga aqliy mehnatda band qatlamlar: ishchilar va texnik xodimlar; fan, ta'lim, sog'liqni saqlash xodimlari ham kiradi. Shuningdek, aholining ancha katta qismi, jumladan, iqtisodiy band bo'lgan aholi o'z kelajagiga, o'z oilasi uchun munosib turmush darajasini ta'minlash imkoniyatiga ishonmaydi.

Ikkinchidan, tadqiqotchilar mamlakatlarning alohida mintaqalarida haddan tashqari ko'p muhtojlik yoki qashshoqlikni oilaning o'rtacha daromadi tirikchilik uchun eng kam miqdorning yarmigacha etib bormaydigan holatlarda kuzatilishini qayd qiladi.

Uchinchidan, eng muhtoj mintaqalarda surunkali qashshoqlik tarqaladi, ya'ni muhtojlik vaqtinchalikdan surunkali holatga o'tadi.

To'rtinchidan, iqtisodiy imkoniyatlar tabaqalanishining yuksak darajasi aholining marginalizatsiyalanishiga olib keldi. Marginalizatsiya alohida uy xo'jaliklari, butun mintaqa asosiy iqtisodiy, moliyaviy, axborot va boshqa oqimlardan chiqib ketishini anglatadi. Bunda xo'jalik yurituvchi sub'yektlar va uy xo'jaliklarining zaiflik darajasi oshadi. Ular uyg'un birlikda o'zaro tinch aloqalarning "ijtimoiy sezgisini" hosil qiladigan g'oyalar, qarashlar, tasavvurlar, konsepsiyalar, e'tiqodlarning shakllangan tizimidan chiqarib yuboriladi.

Beshinchidan, kam ta'minlanganlik inson imkoniyatlarining sifatiga, shu jumladan, odamlarning sog'lig'iga ta'sir qiladi. Mablag'larning etishmasligi ko'p jihatdan sog'lom turmush tarzini olib borish va salomatlikni saqlab turish imkoniyatini cheklaydi. Ilgari aholi uchun bepul bo'lgan tibbiyotni mablag' bilan ta'minlashning qisqarishi va pullik tibbiy xizmatlarning kengayishi uni aholining kam ta'minlangan qatlamlari uchun erishib bo'lmas narsaga aylantiradi. Bu aholining katta qismi sog'lig'ining yomonlashuvida ko'rish mumkin.

Aholi sonining kamayishi milliy havfsizlikka bevosita tahdid soladi. Lekin, kuchayib boruvchi tabaqalanishning yanada jiddiy omili barcha tarmoqlar bo'yicha sodir

bo'layotgan inson salohiyati sifatining pasayishi bo'lib qolmoqda. Aholi salomatligi xususiyatlari va turmush darajasi omillari (shu jumladan, ishsizlik darajasi, tirikchilik minimumidan pastroq daromadlarga, haqiqatan ixtiyorida bo'lgan pul daromadlariga ega aholi ulushi) o'rtasidagi uzviy aloqa aholi daromadlarining davlat tomonidan tartibga solish zaruriyatini tasdiqlaydi.

Ishlab chiqarishni rivojlantirishdagi sifat siljishlar, mahsulot miqdori va uning sifatini oshirish butun xo'jalik mexanizmidagi tub o'zgarishlarsiz yuz bermaydi hamda uning eng muhim bo'g'inlaridan biri daromad va mehnatga haq to'lashni tartibga solishdir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarda ish haqini tashkil qilish paytida albatta ob'yektiv va sub'yektiv omillar hisobga olinadi.

Asosiy ob'yektiv bozor omillari qatoriga ishchi kuchi narxi, mehnat vositalari va tayyor mahsulotga narxlar, tovarlar sotish bozori va konyunktura, raqobat mexanizmi, foyda kiradi. Bunday omillar davlat va korxonalardan mustaqil holda mehnatga haq to'lashni taqozo etadi. Ish haqini tashkil qilishda ob'yektiv omillar asosiy rolni o'ynaydi hamda menejerlar bu omillarni hisobga oladi. Sub'yektiv omillar qatoriga davlat, korxonalar va kasaba uyushmasi tomonidan tartibga solish kiradi.

Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat, garchi ancha toraygan ko'rinishda bo'lsada, tartibga solish vazifasini saqlab qoladi. Bu vazifa daromadlar va mehnatga haq to'lash sohasiga ham tadbiiq etiladi. Daromadlar va mehnatga haq to'lashni makroiqtisodiy darajasida tartibga solish rivojlangan bozor iqtisodiyotiga ega mamlakatlarda xos bo'lib, ijtimoiy-iqtisodiy siyosatning tarkibiy qismidir. Agar o'z-o'zini boshqarish bozor mexanizmlari tartibga solinmagan, ko'pchilik korxonalarda ishlab chiqarishni qayta tuzish va rivojlantirishdan manfaatdor haqiqiy mulk egalari yo'q bo'lsa, davlat daromadlar va mehnatga haq to'lashni tartibga solishdan voz kecha olmaydi. Undan tashqari, ijtimoiy soha muammolarini hal qilishning markazlashgan tizimidan bozor tizimiga o'tish avtomatik va tartibsiz ravishda sodir bo'lishi mumkin emas, chunki tub o'zgarishlar tizim elementlariga dahldor bo'ladi.

Iqtisodiy usullarga mehnatga haq to'lashning eng kam miqdorlarini belgilash, soliq siyosati, budjet sohasi tashkilotlari xodimlari hamda davlat xizmatchilari mehnatiga haq to'lanishini, bandlikni tartibga solish kiradi. Eng kam ish haqining o'sishi jamiyatda ma'lum bosqichda vujudga keladigan iqtisodiy imkoniyatlarga bog'liq. Agar bu omil hisobga olinmasa, unda bu xodimlarga ish haqlarini to'lashning ushlanib qolishiga, budjet tanqisligiga olib kelishi mumkin. Shu bilan birga, mehnatga haq to'lash minimumi ishchi kuchining mo'tadil jismoniy qayta tiklanishi uchun zarur bo'lgan pul mablag'larini, ya'ni tirikchilik minimumini hisobga olgan holda belgilanishi kerak, bu o'z navbatida, davlatning pul siyosatiga bog'liq bo'ladi.

Budjetga soliq tushumlarini soliq siyosati ta'minlaydi, busiz daromadlarning takror taqsimotini tashkil qilish, iqtisodiy o'sishning samarali rag'batlanishini yo'lga qo'yib bo'lmaydi. Masalan, kichik biznesga soliq imtiyozlarini berish aholi bandligini oshirishga ko'maklashadi hamda yuqori daromadga ega bo'lishga va bozorda o'z o'rnini egallashga imkon beradi. Davlat iqtisodiy imkoniyatlaridan kelib chiqib, byudjet sohasida mehnatga haq to'lanishini tartibga soladi. Bu soha kuchlari bilan har qanday jamiyatning inson salohiyati shakllanadi. Shuningdek, bu sohaning sog'liqni saqlashda, bo'sh vaqtni o'tkazishda roli katta.

Qonuniy usullar. Daromadlarni tartibga solishda qonuniy va me'yoriy asosni ishlab chiqish masalalari muhim o'rinni egallaydi va butun tartibga solish jarayonining boshlang'ich paytidir. Me'yorlar iste'mol budjetlarini hisoblash uchun, ish vaqti me'yorlari – ish vaqti tartiblarini, korxonalaridagi mehnat ta'tillarining davom etish muddatlarini belgilash, xavfsiz mehnat sharoitlarini yaratish uchun; soliq me'yorlari – daromad soliqlarini, yuridik shaxslardan olinadigan soliqlarni (shu jumladan, ijtimoiy soliqlarni) ushlab qolish uchun qo'llaniladi.

Aholi daromadlarini va turmush sifatini tartibga solish uchun Konstitutsiya (Asosiy qonun), Mehnat kodeksi, iqtisodiyotni isloh qilish, bandlik haqidagi qonunlar, Prezident Farmonlari, Hukumat qarorlari (eng kam ish haqlarini oshirish, jamoaviy mehnat

shartnomalarini huquqiy ta'minlash, ijtimoiy ta'minot va sug'urta, ijtimoiy kafolatlar to'g'risidagi) juda ahamiyatlidir.

Ma'muriy usullar. Bu usullar iqtisodiy (moliyaviy) zararining qo'shimcha moddiy rag'batini yoki xavfini anglash bilan bog'liq emas. Ular hukumat kuchiga asoslanadi va ta'qiq choralarini, ruxsat yoki majburlashlarni o'z ichiga oladi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish bilan ba'zi bir ilgari ma'muriy choralar saqlanib qoldi, lekin yangilari ham paydo bo'ldi: monopoliya bozorlari ustidan bevosita davlat nazorati; standart ishlanmalari, ularga amal qilinishini nazorat qilish; millat manfaatlarini himoya qilish - eksportga ruxsat berish yoki import ustidan davlat nazorati.

Muvofiqlashtiruvchi usullar. Ko'pgina mamlakatlarda bu usullar keng tarqalgan va eng iqtisodiy, "qon to'kilmaydigan" usul hisoblanadi. Ijtimoiy sherikchilik – hukumat, tadbirkorlar va yollanma ishchilarning mehnatga haq to'lash dinamikasi va ijtimoiy transfert masalalari bo'yicha harakatlarini muvofiqlashtirishdir.

1950-yillarda L.Erxard, R.Balog va boshqalar tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy sherikchilik g'oyasi, bir tomondan, yollanma ishchilar kasaba uyushmalari tomonidan, boshqa tomondan esa, tadbirkorlar birlashmalari tomonidan mamlakatning muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun vakil qilingan ijtimoiy manfaatlarni muvofiqlashtirish zaruriyatidan kelib chiqadi. U iqtisodiy va ijtimoiy siyosat sohasida teng huquqli sheriklar sifatida chiquvchi hukumat, ish beruvchilarning milliy birlashmalari va kasaba uyushmalari tomonidan "jamoatchilik shartnomasi" tuzilishini ko'zda tutadi.

Turli darajadagi bitimlarda (Bosh bitimda – mamlakat darajasida, tarmoq va mintaqaviy tarif bitimlarida – tarmoq va hududiy darajada, jamoaviy bitimlarda – korxonalarda) mehnatga eng kam haq to'lash, tarif me'yorlari, ijtimoiy to'lov miqdorlari, daromadlar indeksikatsiyasi tartibi, ish vaqtining davom etish muddati, zarar o'rnini qoplash, mehnat huquqlari kafolatlari, mehnat muhofazasi, uy-joy bilan ta'minlash haqidagi masalalar aks etadi.

Jamoa-shartnoma tizimi yollanma mehnat shaxslari ish haqini tartibga solishning samarali shaklidir. Uning yuzaga kelishi ikki omilni to'xtatadi:

–ishchi kuchining qadrsizlanishi. Buning oqibatida ish haqi o'zining takror ishlab chiqarish vazifasini bajara olmaydi;

–ish haqining bitta tarmoq, hudud korxonalaridagi xodimlar kategoriyalari bo'yicha, shuningdek, alohida tarmoq va mintaqalar bo'yicha asossiz tabaqalanishi.

Har bir usul o'z ixtiyorida bevosita va bilvosita ta'sir choralariga ega. Davlatning bevosita aralashuv choralari qatoriga o'z hududida ish haqi minimumining davlat kafolatini o'rnatish, budjet sohasida mehnatga haq to'lashni tartibga solish, tuman koefitsientlari tizimini o'rnatish, davlatning sarmoya solishi, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish bo'yicha dasturlarni subsidiyalash, soliqlardan ozod qilish, aholi ayrim guruhlari uchun ish o'rinlari kvotasi ajratishning majburiyligi bo'yicha bevosita ma'muriy tartibga solish, xodimlarni qayta o'qitishni tashkil qilish, ijtimoiy zarur ishlarni bajarish uchun xodimlarning ma'lum miqdorini ajratish kiradi. Bilvosita ta'sir usullari qatoriga esa aholining muhtoj qatlamlarini imtiyozli soliqqa tortish; bepul boyliklarni taqsimlash tadbirlarining tanlov xususiyati kiradi.

Iqtisodiyot rivojlanishining hozirgi bosqichida aholi daromadlarini hududlar bo'yicha tartibga solish daromadlarni tartibga solishni takomillashtirishning eng murakkab yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Uning muvaffaqiyatli hal qilinishi hududlardagi iqtisodiy islohotlarning amalga oshirilishi bilan bog'liq.

Hududlardagi aholi daromadlari va ularning tabaqalanishi, kambag'allik miqyoslari, iste'mol darajasi iqtisodiyotni isloh qilish davomida qator salbiy yo'nalishlar yuzaga kelishi mumkin. Aytish joizki, ularning keskinlashuvi ijtimoiy keskinlikning o'sishiga olib kelishi va iqtisodiy islohotlarni tahdid ostiga qo'yishi mumkin. Bu sohadagi keskin muammolardan biri – bu daromadlarning kuchayib borayotgan hududiy tabaqalanishi bo'lib, u ko'pchilik hollarda iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan noo'rindir. O'rtacha jon boshiga to'g'ri keladigan eng yuqori daromad Toshkent va Navoiy viloyatlari hamda Toshkent shahriga xos, bu asosan mazkur hududlardagi sanoatning, shu bilan birga, xizmat ko'rsatuvchi ijtimoiy, bozor infratuzilmaning rivojlanganligi, shuningdek, ish haqiga koefitsientlar va qo'shimcha haqlarning joriy qilinishi bilan bog'liq.

Aholi daromadlari sohasidagi hududiy siyosatning ustunliklari quyidagilardan iborat:

– nafaqa, pensiya, ish bilan bandlik, ijtimoiy sohada mamlakat va uning hududlari bo'yicha tabiiy-iqlim, demografik, milliy va boshqa omillarga bog'liq ravishda eng kam ijtimoiy standartlarini ishlab chiqish va ta'minlash;

– tarmoqlarni (ta'lim, sog'liqni saqlash, fan, ijtimoiy ta'minot) va qabul qilingan hududiy ijtimoiy dasturlarning barqaror moliyalanishini ta'minlash;

– mamlakat, hududiy va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasida javobgarlikni chegaralash. Ijroiya hokimiyat organlari tomonidan hududlarga mahalliy qonunlarni rivojlantirishda, hududiy ijtimoiy dasturlarni ishlab chiqish va o'tkazishda yordam ko'rsatish; mehnatga haq to'lashni tartibga solish masalalarida mamlakat va hududiy (yoki tarmoq), tarmoqlararo va professional tarif bitimlari o'rtasida vakolatlarni chegaralash.

Asosiy tayanch tushunchalar

Demografik xavfsizlik, demografik jarayon, aholi ro'yxati, birlamchi ma'lumotlar, ro'yxatga olish sanasi, mavjud aholi, vaqtinchalik yashovchilar, tug'ilishni qayd etish, o'limni qayd etish, aholi tarkibi.

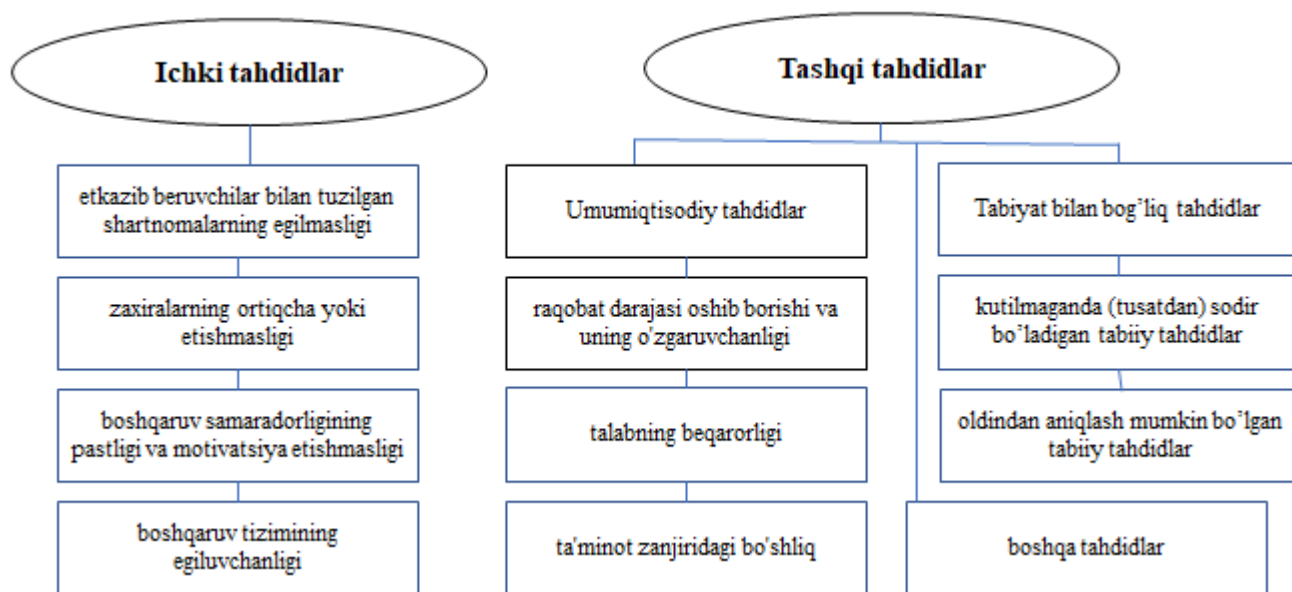
Takrorlash uchun savollar

1. Demografiya tushunchasini izohlang?
2. Demografik jarayonlarni o'rganishda asosan nimalardan foydalaniladi?
3. Birlamchi ma'lumotlar va ikkilamchi ma'lumotlarning farqi nimadan iborat?
4. Aholi ro'yxati nima va u qanday jarayon hisoblanadi?
5. Aholini dastlabki ro'yxatga olish qaysi mamlakatlarda o'tkazilgan?
6. Aholini ro'yxatga olishning asosiy vazifalari nimalardan iborat?
7. Aholini ro'yxatdan o'tkazishda qanday asosiy tamoyillar e'tiborga olinadi?
8. Mintaqalarda aholi o'sishini hisobga olish deganda nimani tushunasiz?
9. O'zbekiston milliy statistikasida aholi mehnatga layoqatliligi bo'yicha qanday guruhlarga bo'linadi?
10. Yosh akkumulyatsiyasi tushunchasini izohlang?

7-BOB. ZAMONAVIY XAVFSIZLIKNI TA'MINLASHNING TASHKILIY-IQTISODIY ASOSLARI

7.1. Zamonaviy tahdidlar turlari va tasnifi

Zamonaviy tashqi va ichki muhitning yuqori darajadagi beqarorligi bilan har qanday biznes salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ta'sirning u yoki bu turi xavf darajasi tahdidlar xususiyatiga bog'liq. Qarama-qarshi choralarni ishlab chiqish va ko'rish uchun tahdid turlarining tasnifini tushunish kerak. Ushbu tasnif turli mezonlarga muvofiq amalga oshirilishi mumkin. Tasniflash mezonlaridan biri tahdid qayerdan kelib chiqqanligi. Ushbu mezon bo'yicha ichki va tashqi tahdidlarni ajratish mumkin. Muayyan odatiylik darajasi bilan tahdidlar paydo bo'lish joyiga ko'ra tasniflash shakli (5-rasm).

5-rasm. Zamonaviy tashqi va ichki tahdidlar

Ichki tahdidlarga quyidagilar kiradi:

- etkazib beruvchilar bilan tuzilgan shartnomalarning egilmasligi - etkazib berishda egiluvchanlikning yo'qligi munosabatlar tizimini qattiq holga keltiradi va ishlamay qolganda, ta'minot zanjirining uzilishiga olib kelishi mumkin;

- zaxiralarning ortiqcha yoki etishmasligi - zaxiralarning maqbul darajadan oshib ketishi qo'shimcha xarajatlarga, ortiqcha zaxiralarga va natijada tovarlarni arzon narxlarda sotilishiga olib keladi;

- inventarizatsiyaning etishmasligi uzilishlarni keltirib chiqaradi, bu ta'minot zanjirining uzilishiga tahdid soladi;

- boshqaruv samaradorligining pastligi va motivatsiya etishmasligi. Tashkilot, shaxs singari, o'z faoliyati uchun asosli motivatsiyaga ega bo'lishi kerak. Faqat pul uchun ish olib borish - bu qullikning bir shakli. Biznesni nafaqat "pul ishlash" barqaror qiladi, balki biznesni amalga oshirishda inson o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish va hurmatni his qilishiga imkon beradigan ishni bajarishi. Motivatsiyaning pastligi natijasi - bu xodimlarning kompaniya ishlariga befarqligi, tashkilotning zarur o'zgarishlarni amalga oshirishga qodir emasligi;

- boshqaruv tizimining egiluvchanligi - bu xodimlar o'rtasida vakolatlarning noto'g'ri taqsimlanishi va tezda bir vazifadan ikkinchisiga o'ta oladigan mutaxassislarining etishmasligi, bu esa tashkilotning ishdan chiqishiga tezda javob berishga imkon bermaydi.

7.2. Tashqi tahdidlarning turlari va tasnifi

Tashqi tahdidlarni umumiy iqtisodiy va tabiiy tahdidlarga bo'lish mumkin. Umumiy iqtisodiy tahdidlarga quyidagilar kiradi.

- raqobat darajasi oshib borishi va uning o'zgaruvchan xarakteri. Raqobat korxonani nafaqat intensiv ishlashga va xaridor uchun kurashishga, balki o'z faoliyatida muvaffaqiyatsizlikka uchragan yoki muvaffaqiyatsiz bo'lgan vaziyatda uning o'rnini darhol boshqa tuzilma egallab olishini hisobga olishga majbur qiladi. Barqaror korxonada har doim raqobatbardoshroq bo'ladi;

- talabning beqarorligi. Talabni odatda beqaror va oldindan aytib bo'lmaydi. Korxonada ushbu omilning salbiy ta'sirini kamaytirish uchun doimo talab o'zgarishiga tayyor bo'lishi kerak;

- ta'minot zanjiridagi bo'shliq, ya'ni ta'minot zanjiridagi bo'g'inlardan birining ishlamay qolishi sababli barqaror ishlaydigan korxonaga tahdid tug'ilganda;

- terrorizm, xufyona iqtisodiyot va korrupsiya.

Ushbu turdagi tahdidlar haqida batafsil to'xtalish kerak, chunki ular hozirgi kunda mamlakatimizda eng xavfli hisoblanadi. Terrorizmga kelsak, undan kelib chiqadigan tahdidlar hujum maqsadlari joylashgan joyiga bog'liq. Xalqaro darajada Qo'shma Shtatlar bilan bog'liq bo'lgan, shuningdek, terrorizm darajasi yuqori bo'lgan mamlakatlarda biznes yuritadigan tuzilmalarga ko'proq hujum qilinadi. Bunday zona ob'ektlari ko'pincha transport, quvur liniyalari hisoblanadi. Bu tovarlarni etkazib berishni to'xtatadi, to'xtab qolishiga olib keladi va hatto korxonalarining to'liq to'xtab qolishiga olib keladi, bu esa iste'molchilarning ushbu korxonalariga bo'lgan ishonchini yo'qotadi. Hujumlarning oqibatlarini qanchalik kam bo'lsa, hujum ob'ekti shunchalik bardoshli bo'ladi. Terrorizmga qarshi kurashish ishlab chiqarish tuzilmalarining barqarorligini kuchaytirishning muhim omilidir.

Yashirin iqtisodiyot va shunga o'xshash korrupsiya va poraxo'rlik kabi halokatli hodisalar tashkilotlarning hayotiy faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Uzoq vaqt davomida ushbu salbiy hodisalar sezilmagandek tuyuldi va ularga qarshi kurash sust xarakterga ega edi. Va ular mamlakatning milliy xavfsizligini pasaytiradigan elementga aylanib, qo'rqinchli darajaga yetgandan keyingina, ularga qandaydir qarshi turishga urinishlar qilingan.

Tabiiy tahdidlar. Tabiiy ofatlarning aksariyatini oldindan aytish qiyin (toshqinlar, o'rmon yong'inlari, epidemiyalar va boshqalar), shuning uchun ulardan yo'qotish juda katta. Bundan tashqari, zararni nafaqat noxush hodisa sodir bo'lgan tuzilmalar, balki ta'minot zanjirini tashkil etuvchi bo'g'inlar ham qoplaydi.

Terroristik tahdidlar. Terrorizm jamoat xavfsizligi uchun eng xavfli muammolardan biriga aylandi. Terroristik harakatlar ko'zlangan maqsadlar va namoyon bo'lish turlari jihatidan tobora keng ko'lamli, ko'p qirrali bo'lib bormoqda. Terrorizm fan va texnika yutuqlaridan jinoiy maqsadlarida foydalanish imkoniyatini qo'lga kiritdi.

Terroristik xarakterdagi asosiy tahdidlarga quyidagilar kiradi.

- davlat hokimiyati organlari, davlat va jamoat arboblari, siyosiy partiyalar va ijtimoiy harakatlar ob'ektlariga, iqtisodiyotning yirik ob'ektlariga qarshi terroristik harakatlar;

- gavjum joylarda, madaniy-ijtimoiy va siyosiy tadbirlarda, turar-joy sohasida, transportning barcha turlarida terroristik harakatlar;

- potentsial xavfli ob'ektlarga qarshi sabotaj va terroristik harakatlar;

- shaharning hayotini ta'minlash ob'ektlarini ishdan chiqarish;

- davlat boshqaruv tizimi, temir yo'l va havo harakatini boshqarish tizimlarini, shahar transportini - elektr ta'minoti elektr uzatish liniyalari, aloqa vositalari, kompyuter tarmoqlari, uskunalar va boshqa elektron qurilmalarni (elektron terrorizm) ishdan chiqarish;

- odamlar ko'p bo'lgan joylarda kimyoviy va radioaktiv moddalardan foydalanish;

- suv ta'minoti tizimlarining, oziq-ovqat mahsulotlarining zaharlanishi (ifloslanishi);

- yuqumli kasallik qo'zg'atuvchilarining sun'iy tarqalishi.

Jinoiy tahdidlar. Jamiyat hayotining yuqori darajadagi jinoiylashtirilishi shaharning normal hayotini buzadi, iqtisodiyotga jiddiy zarar etkazadi va ijtimoiy sohadagi o'zgarishlarni olib keladi. Asosiy jinoiy tahdidlarga quyidagilar kiradi.

- jinoyatchilik holatining og'irlashishi, fuqarolarga va ularning mulkiga qarshi sodir etilgan jinoyatlar sonining ko'payishi;

- uyushgan jinoiy guruhlar, birinchi navbatda, hukumat va ma'muriyat vakillari, shuningdek, huquqni muhofaza qilish idoralari vakillari bilan korrupsion aloqalarga ega bo'lgan shaxslar tomonidan sodir etilgan jinoyatlarning jamoat xavfini oshirish;

- jinoiy birlashmalar va guruhlarning doimiy faoliyati;

- oddiy va uyushgan jinoyatchilikning davlat hokimiyati organlari vakillari bilan yaqin aloqalarni o'rnatish, ularni jinoiy faoliyatga jalb qilish istagi;

- jinoiy tuzilmalar tomonidan narxlash jarayoniga, birinchi navbatda, oziq-ovqat, dori-darmon va boshqa muhim tovarlarning savdosi sohasida ta'sir o'tkazish;

- sodir etilgan jinoyatlar, firibgarlik, noqonuniy giyohvand moddalar savdosi, reydlar, korrupsiya, odam o'g'irlash tarkibining o'sishi;

- giyohvand moddalarni noqonuniy aylanishi va iste'mol qilish sohasidagi jinoyatlar, shuningdek millatlararo va konfessiyalararo adovat asosida sodir etilgan jinoyatlar sonining ko'payishi.

Uy va uy-joy tahdidlari. Shahar hayotini ta'minlash tizimlari, kommunal xizmatlarning samaradorligi va ishonchliligini ta'minlash fuqarolarning xavfsiz yashashlari uchun muhim shartlardan biridir. Kommunal va uy-joy xususiyatidagi asosiy tahdidlarga quyidagilar kiradi:

- muhandislik kommunikatsiyalari va elektr ta'minoti manbalarida avariyaalarning davom etishi ehtimoli;

- shaharlarning ayrim tumanlarida issiqlik ta'minoti ob'ektlarining quvvati etishmasligi;

- kanalizatsiya va filtrlash maydonlarining asosiy muhandislik tarmoqlarining tirbandligi;

- ichimlik suvini tozalash, ko'chalarni tozalash, sanoat va maishiy chiqindilarni utilizatsiya qilish, energiyani tejash, kam chiqindilar texnologiyalari, atrof-muhitga zararli moddalar bo'lgan materiallar, xom ashyo va mahsulotlardan foydalanish bo'yicha yangi xavfsiz texnologiyalarga to'liq o'tmaslik;

- narxining oshishi (aholi uchun hammom, kir yuvish joylari, kimyoviy tozalash vositalari va boshqalar) tufayli aholiga davlat xizmatlari ko'rsatilishining pasayishi;

- issiqlik va suv ta'minoti tarmoqlarida oqish xavfi davom etmoqda, bu esa tuproqni yuvishiga va chuqurlarning hosil bo'lishiga olib keladi;

- shaharlarning ayrim tumanlarida (tumanlarida) qattiq maishiy chiqindilarni sanoat usulida qayta ishlash quvvatlarining etishmasligi;

- uy-joy fondining, shuningdek shaharlarning muhandislik infratuzilmasining eskirishi.

Transport tahdidlari. Transport majmuasi shahar hayotining barcha sohalari va jabhalariga bog'liq bo'lgan uzluksiz va xavfsiz ishlashiga bog'liq bo'lgan noyob, hamma narsani qamrab oluvchi tizimdir. Transport tahdidlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- er usti transporti va metropolitenning butun shahar bo'ylab yoki uning hududining muhim qismida uzoq muddatli uzilishlar;
- transport vositalaridan terroristik hujumlar ob'ekti sifatida, shuningdek terroristik harakatlarni amalga oshirish, terrorchilarning kuchlari va qurollarini etkazib berish vositalaridan foydalanish;
- avtomagistrallarda transport hodisalari, poezdlar, daryo kemalari, avtohalokatlar, magistral quvurlarda avariya, shu jumladan ifloslanish, ifloslanish va yong'inning keng maydonlarini tashkil etadigan avariya;
- shahar transport kompleksini boshqarish tizimiga noqonuniy aralashish.

Texnogen tahdidlar. Shaharda ko'plab portlash, kimyoviy, radiatsion va yong'inga xavfli korxonalar, ulkan transport tarmog'i, ulkan texnosfera mavjudligi texnogen avariya va falokatlar xavfining yuqori darajasini keltirib chiqaradi. Asosiy texnogen tahdidlarga quyidagilar kiradi:

- binolarda, sanoat ob'ektlarining aloqa va texnologik jihozlarida, transportda, turar joy binolarida yong'inlar, portlamagan o'q-dorilarning portlashi;
- transport kommunikatsiyalari, sanoat va noishlab chiqarish binolari va inshootlari elementlarining qulashi;
- gidrodinamik xavfli ob'ektlar bo'lgan gidrotexnik inshootlarning yutuqlari (to'g'onlar, to'g'onlar, to'g'onlar, shlyuzlar, ko'priklar va boshqalar), to'lqinlar paydo bo'lishi va halokatli suv toshqini bilan;
- kimyoviy xavfli moddalar chiqarilishi va kimyoviy ifloslanish zonalarini paydo bo'lishi bilan baxtsiz hodisalar;
- keng ifloslanish zonalarini shakllantirish bilan radioaktiv moddalar chiqarilishi bilan baxtsiz hodisalar;
- neft mahsulotlarini quyish bilan bog'liq baxtsiz hodisalar;

- asosiy iste'molchilarni elektr energiyasi bilan ta'minlash uzoq muddatli to'xtab qolishi bilan elektr stansiyalari va tarmoqlaridagi baxtsiz hodisalar;

- hayotni ta'minlash tizimlarida va tozalash inshootlarida baxtsiz hodisalar.

Harbiy tahdidlar. Shaharning ko'plab ob'ektlari harbiy harakatlarning asosiy maqsadlariga aylanishi mumkin. Asosiy harbiy tahdidlarga quyidagilar kiradi:

- yadro va ommaviy qirg'in qurollarining boshqa turlaridan, shuningdek, yuqori aniqlikdagi qurol tizimlaridan va shahar aholisi va ob'ektlariga nisbatan ko'paytirilgan quvvatni yo'q qilishning an'anaviy vositalaridan foydalanish imkoniyati;

- mamlakatga qarshi urush boshlanganda, shahar hududida iqtisodiyot, davlat boshqaruvi ob'ektlarida buzg'unchilik harakatlarini sodir etish ehtimoli yuqori.

Tabiiy tahdidlar. Shahar umuman qulay tabiiy zonada joylashgan bo'lsa ham, tabiiy muhitga texnogen ta'sirining kuchayishi va uning so'nggi o'zgarishlari halokatli namoyon bo'lishiga olib kelishi mumkin. Asosiy tabiiy tahdidlarga quyidagilar kiradi:

- shahar hududini suv bosishi ehtimoli;

- chuqurlik va erning notekis cho'kishi shaklida er yuzasi deformatsiyasining paydo bo'lishi;

- ko'chkilar paydo bo'lishi;

- bo'ronlar, bo'ronli shamollar, kuchli qor yog'ishi va uzoq muddatli yomg'ir yog'ishi, yo'llarning muzlashi va tok o'tkazadigan simlarning paydo bo'lishi ehtimoli;

- torf va o'rmon yong'inlari tufayli tutunning ifloslanishi.

Ekologik tahdidlar. Ekologik tahdidlarning paydo bo'lishining asosiy sabablari inson faoliyati va atrof muhitda juda ko'p miqdordagi chiqindilarning to'planishi, ayniqsa aholi zichligi oshgan sharoitda. Asosiy ekologik tahdidlarga quyidagilar kiradi.

- atmosferaning tanqidiy holati, shaharning havo hududida bir qator kimyoviy moddalar (azot oksidlari, oltingugurt, oksid, karbonat angidrid va boshqalar) konsentratsiyasining xavfli chegaralariga o'sishi, havoning ifloslangan darajasi;

- chiqindi suvlar va gidrosferaning zararli chiqindilari bilan muhim darajalarga qadar ifloslanish, nafaqat er usti, balki er osti suvlarining ham xavfli ifloslanishi;

- radioaktiv, kimyoviy, sanoat va maishiy chiqindilarni yo'q qilish bo'yicha samarali texnologiyalar mavjud emasligi sababli litosferaning texnogen ifloslanishi;

- oziq-ovqat tarkibidagi sog'liq uchun xavfli moddalarning (pestitsidlar, nitratlar, og'ir metallar, konservantlar va boshqalar) ruxsat etilgan konsentratsiyasidan oshib ketish;

- yaqin atrofdagi va boshqa hududlarda sodir bo'lgan baxtsiz hodisalar va tabiiy ofatlarning atrof-muhitga ta'siri tahdidi.

Xavfsiz sanitariya-epidemiologik vaziyatni yaratish shaharning normal hayoti uchun ajralmas shartdir. Asosiy epidemiologik tahdidlarga quyidagilar kiradi:

- havodan yuqish mexanizmi bilan yuqadigan kasalliklar tarqalishi;
- teri va tanosil kasalliklari va OITS kasalliklarining o'sishi;
- o'tkir ichak kasalliklari, sil va virusli gepatitlarning ko'payishi;
- aholi orasida giyohvandlikning keng tarqalishi;
- o'ta xavfli yuqumli kasalliklar tarqalish ehtimoli.

Iqtisodiy tahdidlar. Jamiyatning iqtisodiy sharoitlari muammolari ayniqsa keskinlashdi. Mamlakat iqtisodiy rivojlanishining beqarorligi moskvaliklarning farovonligi va hayotiga ta'sir qiladi. Har bir insonning iqtisodiy xavfsizligi butun jamiyatning barqaror va izchil rivojlanishining eng muhim xarakteristikasidir. Asosiy iqtisodiy tahdidlarga quyidagilar kiradi:

- bir vaqtning o'zida sanoat ishlab chiqarishining pasayishi va aholi asosiy qismi tomonidan tovar va xizmatlarning kam iste'mol qilinishi;

- energiya manbalari, avtomobil yoqilg'isi va yoqilg'i-moylash materiallari narxlarining asossiz ko'tarilishi;

- shaharlararo transport xizmatlari narxining oshishi;

- iqtisodiy agentlar o'rtasida mustahkam iqtisodiy aloqalarning yo'qligi;

- iqtisodiy jinoyatlar sonining ko'payishi;

- aholining ijodiy va mehnat faolligining susayishi;

- shaharning xorijiy mamlakatlardan etkazib berishga bog'liqligi oshdi, yaqin mintaqalar va qo'shni davlatlarning korxonalari bilan mintaqalararo aloqalar uzildi;

- mahsulot sifati va uning raqobatbardoshligi darajasining pasayishi;
- mas'ul iste'molchilarni elektr energiyasi bilan ta'minlashning etarli darajada ishonchliligi, yonilg'i zaxiralari va elektr ta'minotining zaxira manbalari etarli emasligi;
- transport yo'llarining tirbandligi;
- elektr ta'minotidagi uzilishlar sharoitida aloqa tizimining hayotiyliigi pastligi;
- alohida korxonalarni jinoiy guruhlar va tuzilmalar nazorati ostiga o'tkazish.

7.3. Zamonaviy tahdidlarni keltirib chiqaruvchi omillar va ularning salbiy oqibatlari

Jinoiy tahdid paydo bo'lishini og'irlashtiradigan asosiy omillar:

- yuridik va jismoniy shaxslarning iqtisodiy, mulkiy va moliyaviy munosabatlarini tartibga soluvchi qonunchilikning nomukammalligi;
  - ichki ishlar idoralari xodimlarining ijtimoiy ta'minoti va moddiy-texnika ta'minotining pastligi;
  - ichki ishlar idoralari xodimlarining uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurashish bo'yicha kasbiy tayyorgarligining etarli darajada emasligi;
  - turli jinoiy tuzilmalar o'rtasida ta'sir doirasini ajratish;
  - ijtimoiy foydali ish bilan shug'ullanmagan va yaqin va uzoq xorij mamlakatlaridan, shu jumladan mamlakatda noqonuniy bo'lgan muhojirlarning mavjud bo'lishiga imkoni bo'lmagan fuqarolarning haddan tashqari ko'pligi;
    - nazoratsiz, shu jumladan noqonuniy migratsiyani kuchaytirish, xalqaro jinoiy jamoalarning paydo bo'lishi;
    - buyurtma bo'yicha qotilliklarni yomon hal qilish.

Ushbu tahdidlarning mavjudligi quyidagilarga olib kelishi mumkin:

- jamiyatda qo'rquv va noaniqlik muhitining paydo bo'lishiga;
- shahar byudjeti va shahar mulkiga jiddiy zarar etkazish;
- fuqarolarning mol-mulkiga, hayotiga va sog'lig'iga katta zarar etkazish;

- shaharda jinoiy avtoritetlarning ta'sirini kuchaytirish;
- fuqarolarning federal va shahar hokimiyati organlariga, ularning jinoyatchilikka qarshi kurashish siyosatiga bo'lgan ishonchsizligining paydo bo'lishi va rivojlanishi;
- iqtisodiy o'zgarishlarni falajlash, fuqarolarning hayotini yaxshilashga qaratilgan bir qator shahar maqsadli dasturlarini buzish;
- demokratik yutuqlarning qadrsizlanishi.

Kommunal va uy-joy xususiyatidagi tahdidlarning paydo bo'lishini kuchaytiradigan asosiy omillar:

- aholining to'lov qobiliyatining pastligi sababli uy-joy kommunal xizmatlarining moddiy-texnik bazasining zaiflashishi;
- gaz, suv ta'minoti, isitish va boshqa muhandislik tarmoqlari va inshootlarining qarishi va buzilishi;
- ichimlik suvi ta'minoti manbalarining sayozligi;
- suv va issiqlik ta'minotining zaxira va favqulodda manbalarining etarli emasligi;
- muqobil energiya manbalaridan (shamol, quyosh, geotermik energiya va boshqalar) foydalanishning iloji yo'qligi.

Ushbu tahdidlarning mavjudligi quyidagilarga olib kelishi mumkin:

- shaharning energetika tarmoqlarida avariya tezligini keskin oshirish;
- aholi hayoti va shahar iqtisodiyoti faoliyatining buzilishi;
- sanitariya-epidemiologiya holatining yomonlashuvi, yuqumli kasalliklar darajasining oshishi.

Transport majmuasi muammolarini kuchaytiradigan asosiy omillar:

- shaharlarda aholi sonining o'sishi va aholi zichligining oshishi;
- transport vositalari sonining o'sishining shahar transport tarmog'ini rivojlantirish imkoniyatlaridan ustunligi;
- kunning turli vaqtlarida va haftaning turli kunlarida shahar transport yo'nalishlarining notekis tirbandligini oshirish;
- transport vositalari uchun zarur bo'lgan to'xtash joylarining etishmasligi;

- er usti transporti harakatining ob-havo sharoiti va yo'l qoplamasi holatiga bog'liqligi;

- transport vositalarining haydovchilarining o'zaro hurmat va umumiy intizomining past darajasi;

- magistral quvurlarning buzilishi;

- shahar atrofidagi elektr poezdlarining temir yo'l parki eskirganligi;

- transport sohasidagi qonunchilikning nomukammalligi.

Transport sohasida tahdidlarning mavjudligi quyidagilarga olib kelishi mumkin.

- katta moddiy yo'qotishlarga va odamlarning halok bo'lishiga;

- haydovchilar va yo'lovchilarning shikastlanishlari ko'payishi;

- shaharning normal hayotini buzish.

Sun'iy tahdidlarning paydo bo'lishini kuchaytiradigan asosiy omillar:

- yuqori bosim, portlovchi, tez yonuvchan, shuningdek kimyoviy tajovuzkor, toksik, biologik faol va radiatsion xavfli moddalar va materiallardan foydalanishni o'z ichiga oladigan potentsial xavfli ob'ektlar, mahsulotlar va texnologik jarayonlarning konsentratsiyasining ortishi;

- asosiy vositalarning eskirishi;

- potentsial xavfli ob'ektlar atrofida sanitariya muhofazasi zonalarini rivojlantirish hisobiga qisqarish;

- ishlab chiqarish intizomining pasayishi va ishning belgilangan texnologik rejimlaridan chetlanishlar sonining ko'payishi;

- kichik miqdordagi ishlab chiqaruvchilarning paydo bo'lishi, bu esa nazorat faoliyatini amalga oshirishni murakkablashtiradi;

- shahar ichida zararli moddalarni tashiydigan temir yo'l va avtomobil transportida etarli darajada himoya va profilaktika choralari ko'rilmaganligi;

- potentsial xavfli ob'ektlarning avariya chiqindilarini avtomatik boshqarish va xavfli ob'ektlar yaqinida yashovchi aholini ogohlantiruvchi masofadan kuzatishni avtomatlashtirilgan tizimlari bilan etarli darajada jihozlanmaganligi;

- shahar hududida zaharli va radioaktiv moddalar chiqindilarini ko'mish joylari mavjudligi.

Sun'iy tahdidlarning mavjudligi quyidagilarga olib kelishi mumkin.

- xavfli ob'ektlar xodimlarining va ushbu ob'ektlar yaqinida yashovchi aholining o'limiga va sog'lig'ining yo'qolishiga;

- ishlab chiqarish jarohatlarining ko'payishi;
- muhim moddiy boyliklarni yo'q qilish, katta iqtisodiy zarar;
- ko'paygan ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy tahdidlar bilan inson muhitini yo'q qilish.

Harbiy tahdidning paydo bo'lishini kuchaytiradigan asosiy omillar:

- yadroviy va boshqa qirg'in qurollariga ega bo'lgan davlatlar doirasini kengaytirish;
- davlatning harbiy tashkilotini isloh qilish jarayonining to'liq emasligi;
- shaharning maqomi - birinchi navbatda unga zarba berishning yuqori ehtimolligini aniqlash.

Harbiy tahdidni amalga oshirish quyidagilarga olib kelishi mumkin:

- aholini ommaviy qirg'in qilish;
- shahar boshqaruvining buzilishi;
- muhim ob'ektlarni yo'q qilish;
- aholining hayotini ta'minlashning muhim darajasiga tushish.

Tabiiy tahdidlarning paydo bo'lishini og'irlashtiradigan asosiy omillar:

- manfiy harorati past bo'lgan uzoq davrlar;
- atrof-muhit monitoringi tizimining etarli darajada rivojlanmaganligi;
- bo'ronli kanalizatsiya tizimining buzilishi;
- ko'p miqdordagi er osti inshootlari va inshootlarining mavjudligi.

Ushbu tahdidlarni amalga oshirish quyidagilarga olib kelishi mumkin:

- ko'p sonli shahar aholisining o'limiga va sog'lig'ining yo'qolishiga;
- ishlab chiqarish va uy-joy fondlariga, madaniy qadriyatlarga katta zarar;
- shaharning normal hayotini buzish.

Ekologik tahdid paydo bo'lishini og'irlashtiradigan asosiy omillar quyidagilardir:

- atrof-muhit to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya qilmaslik, tozalash inshootlari va ularning ishlash tizimi ustidan nazoratning yo'qligi;
- tabiat va inson xavfsizligini ta'minlamaydigan texnologiyalardan foydalanish;
- shaharni o'rmon-park muhofaza qilish kamarining o'rmon maydonlari maydonini qisqartirish va doimiy rivojlanish hisobiga qisqartirish;
- kommunal xizmatlar tomonidan atrof-muhit uchun zararli moddalardan foydalanish;
- chiqindi gazlar bilan ifloslanish darajasi yuqori bo'lgan transport vositalarining ko'payishi.

Ekologik tahdidlarning mavjudligi quyidagilarga olib kelishi mumkin:

- kasalliklar sonining ko'payishiga;
- odamlarning umr ko'rish davomiyligini kamaytirish;
- ishlab chiqarish va atrof-muhitni muhofaza qilish faoliyati o'rtasidagi ziddiyatlarning kuchayishi.

Epidemiologik xarakterdagi tahdidlarning paydo bo'lishini kuchaytiradigan asosiy omillar:

- aholining ijtimoiy nochor kontingentining o'sishi (qochqinlar, ko'chirilganlar, migrantlar, doimiy yashash joyi bo'lmagan shaxslar va boshqalar);
- shahar aholisining bir qismining ijtimoiy-ekologik, uy-joy va yashash sharoitlarining yomonlashuvi;
- aholini, birinchi navbatda bolalarni emlash darajasining pasayishiga yordam beradigan migratsiya jarayonlarini kuchaytirish;
- yuqumli kasalliklarni davolash uchun ishlatiladigan dorilar va turlarning o'sishi ustidan nazoratni susaytirishi;
- shaharlarda o'ta xavfli yuqumli kasalliklarning qo'zg'atuvchilari bilan ishlaydigan muassasalarning mavjudligi va mehnat va ishlab chiqarish intizomining pasayishi yoki terroristik harakat tufayli bunday yuqumli kasalliklar tarqalishi ehtimoli;

- tez buziladigan oziq-ovqat mahsulotlarini, sotish muddati o'tgan va past sifatli mahsulotlarni import qilingan mahsulotlarni markazlashtirilmagan etkazib berish;
- mahsulotlarni sotish va saqlash uchun zarur bo'lgan sanitariya-gigiyena shartlari bo'lmagan ko'cha savdosini, shu jumladan ruxsatsiz savdoni tarqatish;
- chet elga, shu jumladan Osiyo va Afrika mamlakatlariga sayohat qilayotgan fuqarolar sonining keskin o'sishi;
- shaharda kasallik, birinchi navbatda quturish tashuvchisi bo'lgan qarovsiz hayvonlarning mavjudligi;
- chet ellik sayyohlar sonining o'sishi.

Ushbu tahdidlarning mavjud bo'yicha quyidagilarga olib kelishi mumkin:

- o'limning ko'payishiga;
- xavfli va o'ta xavfli yuqumli kasalliklar epidemiyasining paydo bo'lishi;
- aholining sog'lig'i darajasining pasayishi, o'rtacha umr ko'rishning qisqarishi.

Iqtisodiy tahdidlarning paydo bo'lishini og'irlashtiradigan asosiy omillar quyidagilardir:

- moliyaviy-iqtisodiy sohadagi mumkin bo'lgan inqiroz hodisalari;
- xususiy va korporativ manfaatlarning jamoat manfaatlaridan ustunligi;
- iqtisodiyotni kriminalizatsiya qilish;
- iqtisodiyot sohasida amaldagi davlat tartibga solish usullarining samaradorligi etarli emasligi;
- iqtisodiyot va ishlab chiqarishni yuqori darajadagi monopollashtirish;
- malakali muhandislik, texnik va ilmiy kadrlar bilan chet elga sayohat qilish;
- ilm-fanni talab qiladigan tarmoqlar va ilg'or texnologiyalarga ega ishlab chiqarishlarni rivojlanishining past ko'rsatkichlari;
- ishlab chiqarish uskunalarning eskirishi va ishlab chiqarishni modernizatsiya qilishning past sur'atlari;
- iqtisodiyotning turli tarmoqlari va turli mulkchilik shaklidagi tashkilotlarning ishchilariga ish haqi to'lash darajasidagi keskin farq.

Ushbu tahdidlarning mavjud bo'lishi quyidagilarga olib kelishi mumkin:

- ijtimoiy, siyosiy, ekologik va texnogen xarakterdagi tahdidlarni amalga oshirishni qo'zg'atish;
- ommaviy ishsizlik, aholi turmush darajasining keskin pasayishi;
- shaharda chuqur iqtisodiy inqiroz.

Tayanch tushunchalar

Zamonaviy tahdid, tashqi tahdidlar, tabiiy tahdid, korrupsiya, yashirin iqtisodiyot, terroristik tahdidlar, jinoiy tahdidlar, transport tahdidlar, texnogen tahdidlar, harbiy tahdidlar, ekologik tahdidlar, iqtisodiy tahdidlar.

Takrorlash uchun savollar

1. Zamonaviy tahdidlarning turlari qanday?
2. Zamonaviy tahdidlarni tasniflang?
3. Tashqi tahdidlar qanday turlarga bo`linadi va ular tarkibiga nimalar kiradi?
4. Terroristik xarakterdagi asosiy tahdidlarga nimalar kiradi?
5. Transport tahdidlari nimalarni o`z ichiga oladi?
6. Asosiy epidemiologik tahdidlarga nimalarni misol keltirish mumkin?
7. Jinoiy tahdid paydo bo'lishini og'irlashtiradigan asosiy omillar qaysilar?
8. Sun'iy tahdidlarning paydo bo'lishini kuchaytiradigan asosiy omillar nimalardan iborat?
9. Epidemiologik xarakterdagi tahdidlarning paydo bo'lishini kuchaytiradigan asosiy omillarga nimalar kiradi?
10. Harbiy tahdidning paydo bo'lishini kuchaytiradigan asosiy omillar nimalardan iborat?

8-BOB. INSON XAVFSIZLIGI VA DAVLATNING IQTISODIY XAVFSIZLIGI

1. Shaxs xavfsizligi

Insonning ehtiyojlari, manfaatlariga salbiy ta'sir ko'rsatadigan, ularni ro'yobga chiqarishga to'sqinlik qiladigan omillardan himoyalanganligi shaxs xavfsizligi deb ataladi. Shaxs xavfsizligi o'z ichiga uning hayoti, salomatligi, erkinligi va shaxsiy daxlsizligiga, qadr-qimmatiga, sha'ni va obro'siga, mol-mulkiga qilingan tajovuzlardan himoyalaniшни oladi. Inson o'z hayot faoliyatini tabiat va jamiyat bilan dialektik bog'liqlikda olib boradigan, tabiat qonunlari va ijtimoiy munosabatlarning ob'ekti va sub'ekti bo'lgan tabiiy-biologik mavjudot va ijtimoiy voqelikdir. Insonda tabiiy-moddiy, ijtimoiy, madaniy va ma'naviy xususiyatlar mavjud bo'ladi.

Insonning hayot faoliyati turli ob'ektiv va sub'ektiv omillarga, moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalari hamda ma'naviy rivojlanishga, shuningdek, tabiiy-iqlimiy ta'sirga, ekologiya, ijtimoiy, millatlararo va geopolitik shart-sharoitlarga bog'liq bo'ladi. Uning xatti-harakati shaxsning psixologik holatiga, qiziqishi, odati, o'z oldiga qo'ygan maqsadi, ijtimoiy va milliy xususiyatlari, boshqa kishilar bilan o'zaro munosabati, yoshi, jinsi, jismoniy kuch va aqliy qobiliyatlariga bog'liq bo'ladi. Inson va uning manfaatlariga uchun oila muhim ahamiyat kasb etadi. Oila qarindoshlik aloqalari va maishiy hayot umumiyligi asosida ongli ravishda tashkil etilgan kishilarning kichik guruhidan iborat. Oilaning hayot faoliyati shaxsning, u a'zo bo'lgan oila va jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy ehtiyojlarini ro'yobga chiqarish maqsadida amalga oshiriladi hamda o'zining uy xo'jaligini mustaqil ravishda yuritadi. Oiladagi sharoit, oziq-ovqat va jihozlar ta'minoti, o'zaro munosabatlar: er-xotin, bobo-buvi, qaynona-qaynola, aka-uka, opa-singil, tog'a-amaki hamda boshqa qarindoshlarning bir-biriga muomalasi oila a'zolarining birgalikda ishlashi, dam olishi, adabiyot, san'at, ilm-fan va sport bilan shug'ullanishi, daromad, ruhiy-ma'naviy holatlar, qo'ni-qo'shnichilik aloqalari, mahalladagi to'y-

ma'rakalarga qatnashish va hokazolar oila muhitini tashkil etadi.

Oila muhiti axloq-odob, madaniyat qoidalari asosida tashkil topsa, bola shaxsining to'g'ri shakllanishi uchun shart-sharoit yaratilsa, bunda oiladagi bolalar to'g'ri kamol topadi. Bozor munosabatlari sharoitida insonning imkoniyatlari quyidagilar bilan belgilanadi:

- shaxsiy mol-mulki, boyligining miqdori. Bu esa shaxsning ko'chmas va harakatdagi mulki, shaxsiy kapitalining jamisidan iborat bo'ladi;

- shaxs boshqaradigan kapital miqdori. Bu kapital kimniki va qanday shaklda bo'lishi ahamiyatsizdir;

- shaxsga ma'muriy, ixtiyoriy yoki majburiy ravishda bo'ysunuvchi yoki unga qaram jismoniy shaxslar soni. Bularga kishilarning ongi va kayfiyatiga ta'sir ko'rsata oladigan hamda bilim, tarbiya, axborot olish, diniy ishlarda ma'lum ijtimoiy vazifani o'taydigan shaxslar ham kiradi.

Ushbu shaxs imkoniyatini belgilovchi parametrlar, asosan, jamiyatda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning amal qilishiga va o'zgarishiga ta'sir ko'rsatadi.

Demokratik jamiyatda insonga bo'lgan munosabatda quyidagi tamoyillar amal qiladi:

- jamiyat a'zolarining barchasi qonun oldida tengdir;

- jamiyatning barcha a'zolari o'z maqsadlarini amalga oshirishlari uchun teng imkoniyatlarga ega;

- jamiyatning har bir a'zosi shaxsan o'ziga tegishli har qanday masalalarni hal etishda tanlash huquqiga egadir. Mazkur erkinlik kishining kasb, faoliyat turi va sohasini tanlash, daromadiga muvofiq iste'mol tovarlari, xizmat turlarini erkin tanlash huquqiga hamda imkoniyatiga ega ekanligida o'z ifodasini topadi;

- qaror qabul qilish ko'p sonli kishilarga tegishli bo'lganligi sababli bir shaxs faoliyati, xohish-irodasiga bog'liq bo'lolmaydi;

- hokimiyat organlari vakolatlarining uning turli pog'onalari, bo'g'inlari o'rtasida

taqsimlanishi to'g'risidagi qarorlar ko'pchilik va ko'p tomonlar ishtiroki bilan qabul qilinadi.

Shuni aytish joizki, jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy, ekologik, siyosiy va boshqa tizimlari inson uchun yashash muhiti hisoblanadi. Shu boisdan ularning amal qilish samaradorligini faqat inson manfaatlariga qay darajada mosligi nuqtai nazaridan baholash mumkin bo'ladi. Inson va uning manfaatlari uchun oila muhim ahamiyat kasb etadi. Oila qarindoshlik aloqalari va maishiy hayot umumiyliги asosida ongli ravishda tashkil etilgan kishilarning kichik guruhidan iborat. Oilaning hayot faoliyati shaxsning, u a'zo bo'lgan oila va jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy ehtiyojlarini ro'yobga chiqarish maqsadida amalga oshiriladi hamda o'zining uy xo'jaligini mustaqil ravishda yuritadi.

Oilaning afzalliklari uning qanday tovar va ne'matlar yaratish qobiliyati bilan ifodalanadi. Ular esa quyidagilardan iborat:

- er-xotinning oilada, nikohda mahsulot, ne'mat yaratish, ishlab chiqarish qobiliyatidan kelib chiqadigan afzallik. Ularga qonuniy tug'ilgan bolalar, obro'- e'tibor, oila maqomi kiradi;

- oila alohida uy xo'jaligi sifatida faoliyat yuritib, yuqori unum hamda samarali tarzda tovar va xizmatlar ishlab chiqaradi. Ushbu mahsulot va xizmatlarning ko'pchiligi jamoat ne'matlari hisoblanadi, chunki ular oilaning barcha a'zolari tomonidan iste'mol qilinadi.

Bozor munosabatlari tizimida oilaning iqtisodiy vazifalarini quyidagicha ifodalash mumkin:

- oilaning yangi ehtiyojlarini va imkoniyatlarini shakllantirish;
- oilaning iqtisodiy vazifalarini amalga oshirish uchun zarur sharoitlarni yaratish va rivojlantirish;
- oilaning ijtimoiy-iqtisodiy mavqeini oshirish;
- oilaning normal maishiy hayot kechirish sharoitlarini va ijtimoiy qo'llab-

quvvatlanishini ta'minlash⁵⁸.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida oila, avvalambor, inson kapitalini shakllantirish va jamg'arishning asosiy bo'g'ini hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan oilaning vazifalarini uch bosqichda, ya'ni moddiy asosni yaratish, ta'lim, inson kapitalini ishlab chiqarish va realizatsiya qilishda ko'rish mumkin. Birinchi bosqichda oila byudjetini shakllantirish va foydalanish, uy xo'jaligini yuritish funksiyalari amalga oshiriladi. Ikkinchi bosqichda oila farzandni dunyoga keltirish, tarbiyalash va uni ijtimoiy-iqtisodiy hayot kechirish sharoitlariga moslashtirish vazifalarini bajaradi. Uchinchi bosqichda tadbirkorlik faoliyati va mehnat qilish orqali oila bozor xo'jaligida o'z a'zolarining yakka tartibda ishtirok etishi, oilaviy biznesni tashkil etish vazifalarini bajaradi. Barcha oilalarga xos bo'lgan umumiy vazifa iste'mol vazifasi bo'lib, u uy- ro'zg'or xo'jaligini yuritishni talab qiladi va mehnat resurslarini tayyorlash bilan bog'liq bo'ladi. Bu xo'jalik oilaning umumiy mulkiga va topgan daromadiga tayanadi.

Oila uchun tashqi hayot kechirish muhiti bo'lib quyidagilar xizmat qiladi:

- ijtimoiy-siyosiy hayot;
- tabiat, iqlim, ekologiya;
- madaniyat va san'atning rivojlanishi;
- ta'lim va sog'liqni saqlashning rivojlanishi, aholining bilim, savodxonlik darajasi va salomatligi;
- oila iqtisodiyoti, uy-xo'jaligi.

Aholi hayot ta'minoti va oila iqtisodiyotining rivojlanishini ifodalaydigan muhim tamoyil va ko'rsatkichlarning ba'zilar quyidagilardan iborat:

- mehnat sharoiti va kishilar turmush sharoitining yaxshilanishi;
- jamiyatning intellektual salohiyatidan samarali foydalanish;
- ishlab chiqarishga yangi texnika va texnologiyani joriy etish hisobiga mehnatning ijodiy xarakterini oshirish;

---

⁵⁸ Abulqosimov H.P., Xolmuratova G.P., Jumaniyozova M. O'zbekistonda xotin-qizlarning ijtimoiy-iqtisodiy ahvolini yaxshilash masalalari. – T.: TMI, 2004. - 7-8 b.

- bosqichma-bosqich, oqilona moddiy va ma'naviy ehtiyojlarning qondirilishiga erishish;

- kishilar o'rtacha umr ko'rish darajasining o'sishi va iqtisodiy faol aholining unumli mehnat faoliyati bilan shug'ullanish davrining uzaytirilishi.

Shuni aytish joizki, shaxs, oila va jamiyatning o'zaro harakati, inson faoliyati uchun makonni belgilab beradi. Ushbu makon esa inson faoliyati va xatti-harakati uchun chegaralarni belgilab beradi. Ular quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- insonning jismoniy imkoniyatlari chegarasi shaxs hayoti, mavjudligining jismoniy sharoitlarini belgilab beradi;

- iqtisodiy, insonda mavjud moddiy ne'matlar qadriyatlar miqdori va insonning iqtisodiy sohadagi imkoniyatlari bilan belgilanadi;

- ijtimoiy va huquqiy chegaralar jamiyat tomonidan qabul qilingan qonunlar, hayot kechirish me'yorlari va qoidalari orqali belgilanadi;

- mafkuraviy, g'oyaviy chegaralar insonning ichki e'tiqodi va o'zi uchun qabul qilgan g'oyalar bilan belgilanadi;

- diniy chegaralar, inson amalga oshiradigan va rioya qiladigan diniy qoidalar orqali belgilanadi;

- ma'muriy chegaralar turli ma'muriy organlar tomonidan o'rnatiladi va inson hayot kechirish makoni chegaralarini belgilab beradi;

- insonning bilim, hayotiy tajribasining cheklanganligi, axborotlarga ega emasligi tufayli vujudga keladigan chegaralar.

Insonning hayot kechirishi va faoliyat yuritish makoni jamiyatda demokratik yo'l bilan konstitutsion normalar doirasida kengaytirib borilishi kerak. Bu makonni revolyusion yo'l bilan, o'rnatilgan konstitutsion normalarga zid yo'llar bilan o'zgartirishga urinishlar jamiyatda vayronagarchilik, zo'ravonliklarning vujudga kelishiga olib keladi. Inson hayoti va faoliyati ushbu makonda mustaqillik, erkinlik hamda jamiyat, davlat oldida o'z majburiyatlariga ega bo'ladi. Ushbu makonda inson hayotiy muhim manfaatlariga ega bo'lib, ularga nisbatan tahdidlarning vujudga kelishi shaxs xavfsizligiga putur etkazadi.

8.2. Inson manfaatlari va ularga tahdidlar

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida inson o'z kelajagi, yaxshi yashash, o'zining turmush darajasining oshib borishi, yashash sharoitlarining yaxshilanishiga, tinch, xavf-xatarsiz yashashga umid qiladi va bunga ishonch bo'lishini istaydi. Inson xavfsizligi konsepsiyasi birinchi bo'lib pokistonlik mashhur olim Mahbub ul-Haq tomonidan taqdim qilingan bo'lib, «muhtojlikdan holilik» va «qo'rquvdan holilik» sifatida aniqlangan va «ocharchilik, kasallik va tushkunlikdan saqlanish, shuningdek, odatdagi turmushda, ya'ni uyda, ishda yoki jamiyatda kutilmagan va halokatli hodisalardan himoyalanişdir», deb ta'riflangan (BMT Taraqqiyot Dasturi, Inson taraqqiyoti ma'ruzasi, 1994). Ma'ruzada inson xavfsizligining ettita toifasi sanab o'tilgan: iqtisodiy xavfsizlik, oziq-ovqat xavfsizligi, salomatlik xavfsizligi, atrof-muhit xavfsizligi, shaxsiy xavfsizlik, ijtimoiy xavfsizlik va siyosiy xavfsizlik. BMTTD ta'rifiga asosan inson xavfsizligi «muhtojlikdan holilik», «qo'rquvdan holilik» va «o'z qadr-qimmatini his qilib turmush kechirish» ma'nolarini anglatadi va ularga asoslanib, xavfsizlik xatarlari bilan bir qatorda rivojlanish va inson haq-huquqlarini hurmat qilish muammolariga asosiy e'tiborni qaratadi⁵⁹.

Inson xavfsizligi quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi:

1. Qashshoqlikdan holilik, qo'rquvdan holilik va o'z qadr-qimmatini his qilib turmush kechirish;
2. Zulmning an'anaviy uslublari doirasidan chiqib ketuvchi yangi tahdidni bartaraf qilish;
3. Xavfsizlikning yangi tizimi faqatgina mamlakat xavfsizligiga qaratilmasligi (insonlarga urg'u berish bilan);
4. Rivojlanish, inson haq-huquqlari va xavfsizlik o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik;
5. Insonlar uchun xavf-xatar ularning tirikligi uchun (jismoniy ekspluatatsiya,

---

⁵⁹ Abulqosimov M.H. Bozor iqtisodiyoti sharoitida shaxsning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning nazariy jihatlari va yo'llari // - Iqtisod va moliya / Экономика и финансы, 2017. 5-son. – 47 b.

jabr-zulm, ta'qib, o'lim), hayot kechirish uchun (ishsizlik, salomatlik, xavf-xatar, oziq-ovqat taqchilligi va h.k.) va o'z qadrini bilish uchun (inson haq-huquqlarining cheklab qo'yilishi, tengsizlik, segregatsiya (irqiy kamsitish formalaridan biri), siqib chiqarish, kamsitish va h.k.)ga tahdid hisoblanishi mumkinligini anglash;

6. Odamlarning imkoniyatlarini ta'minlaydigan va kengaytiradigan, ularning himoyasini kafolatlaydigan chora-tadbirlarni amalga oshirish yo'li bilan ushbu maqsadlarga erishish⁶⁰.

A.P.Gaydar, E.I.Mixaylik va boshqalar shaxsning iqtisodiy xavfsizligi uning hayotiy sharoitlarini himoya qilishning kafolatlangan va ijtimoiy rivojlanishi va ijtimoiy muhofazasi ta'minlangan holati deb ta'riflaydilar⁶¹. G'arb mamlakatlari nashrlarida shaxsning iqtisodiy xavfsizligi mamlakatda hayotiy zarurat deb hisoblanadigan asosiy qadriyatlarining minimal maqbul darajasiga qat'iy tahdidlarning yo'qligi deb izohlanadi. Bu tahdid tashqi iqtisodiy parametrlarning o'zgarishi natijasida mavjud ijtimoiy-siyosiy tizimni emiradigan sharoitlar paydo bo'lganda vujudga keladi⁶². Boshqa mualliflar shaxs iqtisodiy xavfsizligini asosan qashshoqlik va aholi daromadlari tabaqalanishining chuqurlashuvi bilan bog'liq ravishda izohlaydilar⁶³.

Ta'kidlash lozimki, kishilar daromad, shaxsiy boyligi, turmush farovonligi darajalari hamda jamiyatda va mamlakat erishgan ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli bo'yicha bir-birlaridan farqlanadilar. Ular aholining turli ijtimoiy-iqtisodiy tabaqasiga, stratga mansub bo'ladilar. Shu boisdan aholining har bir tabaqasi uchun shaxsiy iqtisodiy xavfsizligi turlicha mazmunga, tavsifga ega bo'ladi. Bizning fikrimizcha, shaxsning iqtisodiy xavfsizligi – uning hayotiy manfaatlarining, ya'ni yashash va shaxsiy daxlsizlik, erkin mehnat qilish,

---

⁶⁰ Abulqosimov M.H. Bozor iqtisodiyoti sharoitida shaxsning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning nazariy jihatlari va yo'llari // - Iqtisod va moliya / Экономика и финансы, 2017. 5-son. – 47 b.

⁶¹ Экономическая безопасность личности. <http://newinspire.ru/1/2/25/1071-ekonomicheskaya-bezopasnost-lichnosti.html>; Михайлик Е.И. «Современные угрозы экономической безопасности личности в России». <https://xreferat.com/84/2892-2-sovremennye-ugrozy-ekonomicheskoy-bezopasnosti-lichnosti-v-rossii.html>; Гайдар А.П. Безопасность жизнедеятельности - Учебное пособие. <http://www.newsocio.ru/nspgs-333-1.html>

⁶² Гуреева М.А. Экономическая безопасность личности в современной России // Международный научный журнал - Символ науки, 2016. № 4. - с. 58.

tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish, mulkdor bo'lish, hayotiy iste'mol ehtiyojlarini qondirish, salomatligini saqlash, bilim olish va kasbga ega bo'lish, qariganda ijtimoiy ta'minot olish huquqlarining himoyalanganligini ifodalaydi⁶⁴.

Shaxs manfaatlari va xavfsizligiga tahdidlar ko'pqirrali bo'lganligi bois, ularni umumlashtirgan holda quyidagi guruhlariga bo'lish mumuin:

- shaxsning o'z oldiga noto'g'ri maqsadlarni qo'yishi;
- boshqa, tashqi ijtimoiy tizimlar tahdidi;
- ichki ijtimoiy tizimda vujudga keladigan tahdidlar;
- tabiiy tahdidlar.

Inson xavfsizligiga tahdidlar sifatida:

- jamiyatda aholining ijtimoiy va mulkiy tabaqalanishi, daromadlardagi tengsizlikning kuchayishi, kambag'al aholi qatlamlarining ko'payishi, aholi turmush darajasining pasayishi;

- mehnat sharoitlarining yomonlashuvi, ishchi kuchi malakasi va sifatining pasayishi;

- aholi o'rtacha umr ko'rish darajasi, davomiyligining qisqarishi, tug'ilish darajasining pasayishi, o'lim darajasining o'sishi, aholi tabiiy o'sishi sur'atlarining haddan tashqari pasayib ketishi;

- onalar va bolalar o'limi va kasallanishining o'sishi, turli infeksiyon, yuqumli kasalliklarning, jumladan, OIV/OITS va tuberkulez, gepatit, bezgak kasallari, norkomaniya tarqalishining o'sib borishi, mayib va majruhlarning sonining ko'payishi;

- uysiz va ishsiz, daydi kishilar, gadoylar hamda qarovsiz bolalar, lyumpen proletariatning ko'payishi;

- xufyona iqtisodiyot ko'lamining kengayishi, poraxo'rlik, korrupsiya, tovlamachilik, uyushgan jinoyatchilikning kuchayishi;

---

⁶³ Обеспечение экономической безопасности личности как многоуровневый интегрированный процесс. <http://www.strategplann.ru/estatiw/obespechenie-ekonomicheskoy-bezopasnosti-lichnosti-kak-mnogourovnevyy-integrirovannyj-protsess.html>

- sog'liqni saqlash, ta'lim, uy-joy kommunal xizmat ko'rsatish narxlarining haddan tashqari o'sib ketishi va sifatining pasayishi, aholi ko'pchilik qismining davolanish va ta'lim olish imkoniyatlaridan mahrum bo'lishi;

- aholi, ayniqsa, yoshlar o'rtasida ommaviy axborot vositalari, internetdagi madaniy-oqartuv tadbirlarida ahloqsiz, buzg'unchi, ma'naviy qashshoq turmush tarzining zo'r berib targ'ib va tashviqot qilinishi juda xavfli tahdid hisoblanadi.

Ammo bu tahdidlar insonning o'ziga bog'liq bo'lgan yoki ijtimoiy-iqtisodiy tizimda vujudga keladigan tahdidlar bo'yicha turlarga ajratilmagan.

Shaxsning iqtisodiy xavfsizligi uning shaxsiy farovonligi, boyligi darajasidan, jamiyat va davlat miqyosida tutgan o'rnidan qat'iy nazar har bir inson hayot faoliyatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Shaxsning iqtisodiy xavfsizligi shaxsning ijtimoiy jihatdan rivojlanishi, kamol topishi va hayotiy manfaatlarining kafolatli himoyalashini ta'minlaydigan holatidir. Shu boisdan shaxsning iqtisodiy xavfsizligi har bir inson uchun hayotda muvaffaqiyat, farovonlikka erishganligining hamda jamiyatda barqaror mavqega ega bo'lganligining muhim ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi. Shaxs iqtisodiy xavfsizligining ob'ekti shaxsning o'zi, uning huquq va burchlari, ayniqsa, iqtisodiy sohadagi manfaatlarini hisoblanadi.

Shaxs manfaatlarini, xavfsizligiga tahdidlar ko'p qirrali bo'lib, ular eng umumiy tarzda quyidagi guruhlarga bo'linadi:

- shaxsning o'z oldiga noto'g'ri maqsadlarni qo'yishi, uni belgilashda xatoga yo'l qo'yishi;
- boshqa, tashqi ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar tahdidi;
- ichki ijtimoiy-iqtisodiy tizimda vujudga keladigan tahdidlar;
- tabiiy tavsifdagi tahdidlar.

Shaxs bilan bog'liq tahdidlar ichida ijtimoiy tahdidlarga yuqimli kasalliklar, ishsizlik, kambag'allik va boshkalar.

---

⁶⁴ Abulqosimov M.X. O'zbekistonda barqaror iqtisodiy o'sish shaxs iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning muhim sharti // J. Iqtisod va moliya / Экономика и финансы, 2018. 4-son, 57-58-b.

Hozirda mingdan ortiq yuqumli kasalliklarni turlari bor, ularning inson hayotida va iqtisodiyotga katta ta'siri bor. Yuqumli kasalliklar boshqa kasalliklardan quyidagilar bilan farq qiladi:

- Yuqumli kasalliklarni patogen mikroorganizm kuzg'atadi;
- Bemor kasallik manbai bo'ladi va kasallikni boshqalarga yuqtiradi;
- Bemor organizmida bo'lgan kasallikka qarshi immunitet xosil bo'ladi;
- Yuqumli kasalliklar siklik utadi.

Yuqumli kasalliklar avj olishida quyidagi omillar zarur:

- Patogen mikroorganizm miqdori etarliligi;
- Patogen mikroorganizm virulentligi etarliligi;
- Odam organizmining reaktivligini pastligi.

Turli yullar bilan mikroorganizmning kirishi quyidagi natija bilan tugaydi:

- Himoya vositalari natijasida mikroorganizm chiqariladi yoki o'ldiriladi;
- Patogen mikroorganizm qulay sharoit topib o'rtnashadi;
- Mikroorganizm himoya mexanizmlari yordamida (fagotsitar elementlar, antitelolar, yallig'lanish jarayoni) natijasida mikroorganizm ko'payishiga to'sqinlik qiladi,

mikroorganizm ham o'zini tashqi kuchlardan to'sishga harakat qiladi (kapsula hosil qiladi, agressin, antifagin, virulin kabi moddalar ishlab chiqaradi);

- Mikroorganizmning asosiy xususiyatlari virulentligi va toksigenligidir;
- Mikroorganizmning mikroorganizmga qarshi kurash vositalari 2 ga bo'linadi: spetsifik va nospetsifik.

Mikroorganizm patogenligi yuqori va organizm reaktivligi sust bo'lganda quyidagi holat vujudga keladi;

- Patogen mikroorganizm organizmida tez sur'atda ko'payadi, uni himoya kuchlarini engadi va kasallikni manifest shaklini yuzaga keltiradi.

Infeksion jarayonni 3-omili - tashqi muhit faktori mikroorganizmga ham ta'sir ko'rsatadi. Bularga tashqi muhit harorati, namligi, dezinfeksiyalovchi moddalar, mikroblarning o'zaro ta'siri kiradi.

Yuqumli kasalliklar tasnifi. Yuqumli kasalliklarni quyidagi guruhlariga bo'lib o'rganish tavsiya etiladi (6-rasm):

1. Ichak yuqumli kasalliklari:

a. Tipik (vabo, ichburug', tenidiozlar, lentasimon gijja, enterobioz);

b. Toksikoinfeksiyalar (botulizm, salmonellezlar, stafilokokkli toksikoinfeksiyalar);

c. Ichakdan tashqari organlarda patologik o'zgarishlarga olib keladigan ba'zi ichak kasalliklari (amyobiaz, askaridoz, trixenellez, exinokokkoz);

d. Ba'zi ichak kasalliklarida bakteremiya sodir bo'ladi va mikroblar turli organlarni shikastlaydi (qorin tifi, paratit A, B, brutsellez, ornitoz, leptospiroz, rishta).

2. Nafas yo'llari yuqumli kasalliklari:

a. Qo'zg'atuvchilar kirgan va o'rnashgan joyda ko'payadi (ko'kyo'tal, qizamiq);

b. Qo'zg'atuvchilar bakteremiya chaqirib turli organlarni shikastlaydi (meningokokkli va parotitli infeksiya);

c. Qo'zg'atuvchilar bakteremiya chaqirib, terida va shilliq qavatlarda spetsifik o'zgarishlarga olib keladi (chinchechak, suvchechak, moxov);

d. Havotomchi yo'lidan tashqari kontakt yo'li bilan ham yuqadi (difteriya, skarlatina).

3. Qon orkali yuqadigan yuqumli kasalliklar:

a. Tipik (malyariya, rikketsiozlar, leyshmanioz, endemik ensefalit, qaytalama terlama);

b. Boshqa hamma qon orqali yuqadigan yuqumli kasalliklar zoonozdirlar (o'lat, tuleremiya).

4. Teri va shilliq pardalarda joylashgan yuqumli kasalliklar:

a. Patologik o'zgarishlar yuzaki joylashgan (traxoma, qo'tir, psoriaz, streptotrixozlar);

b. Jarohatdan keyingi yuqumli kasalliklar (saramas, qoqshol, piodermiya, kuydirgi);

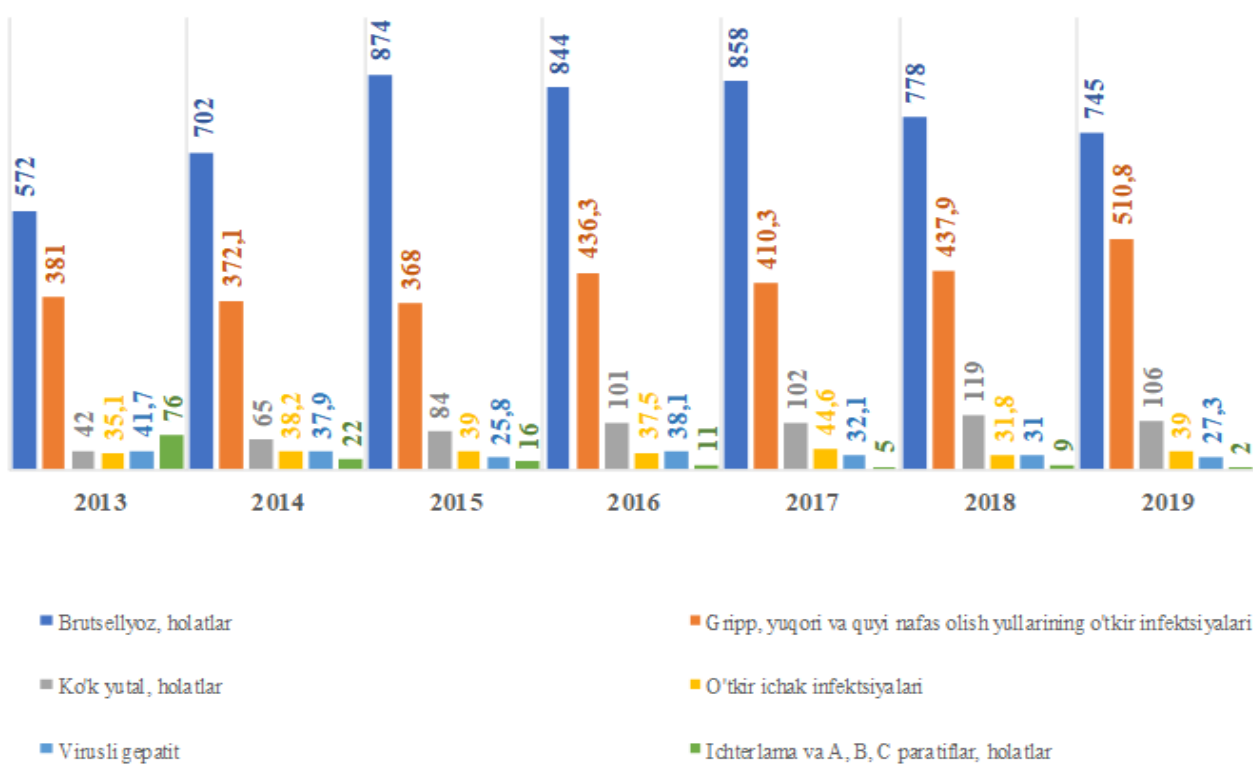
c. Patologik o'zgarish to'qimaning chuqur qismida bo'ladi (aktinomikoz, sap, yamur, shistosomoz, ankilostomidoz);

d. Hayvon qopgandan so‘ng (quturish).

5. Turli yo‘llar bilan yuqadigan yuqumli kasalliklar (kuydirgi, sil, o‘lat, tulyaremiya, difteriya).

Yuqumli kasalliklar manbaiga qarab 3 guruxga bo‘linadi:

1. antrponozlar;
2. zoonozlar;
3. antropozoonozlar.

6-rasm. Aholining yuqumli va parazitlar kasalliklarga chalinishi (kasallanishlar soni, ming)

Yuqumli kasalliklar klinikasi. Kechishi bo‘yicha yuqumli kasalliklar 4 davrgi bo‘linadi:

- inkubatsion (yashirin) infeksiya yuqqanidan kasallikning birinchi simptomlari paydo bo‘lguncha;

- boshlang'ich (prodromal) kasallikning birinchi simptomlari paydo bo'lgandan kasallik avj olguncha;

- avj olgan davri kasallikning asosiy klinik simptomlari yaqqol namoyyon bo'lganda;

- so'nish davri (rekonvalissensiya, tuzalish) kasallikning klinik simptomlari so'nish davri;

- yuqumli kasalliklar kechishi bo'yicha o'tkir, cho'zilgan va surunkali bo'ladi;

- o'tkir kechish – kasallik boshlangandan 3 oygacha davom etadi;

- chuzilgan – kasallik 3 oydan- 6 oygacha davom etadi;

- surunkali - 6 oydan va undan ko'p vaqtgacha.

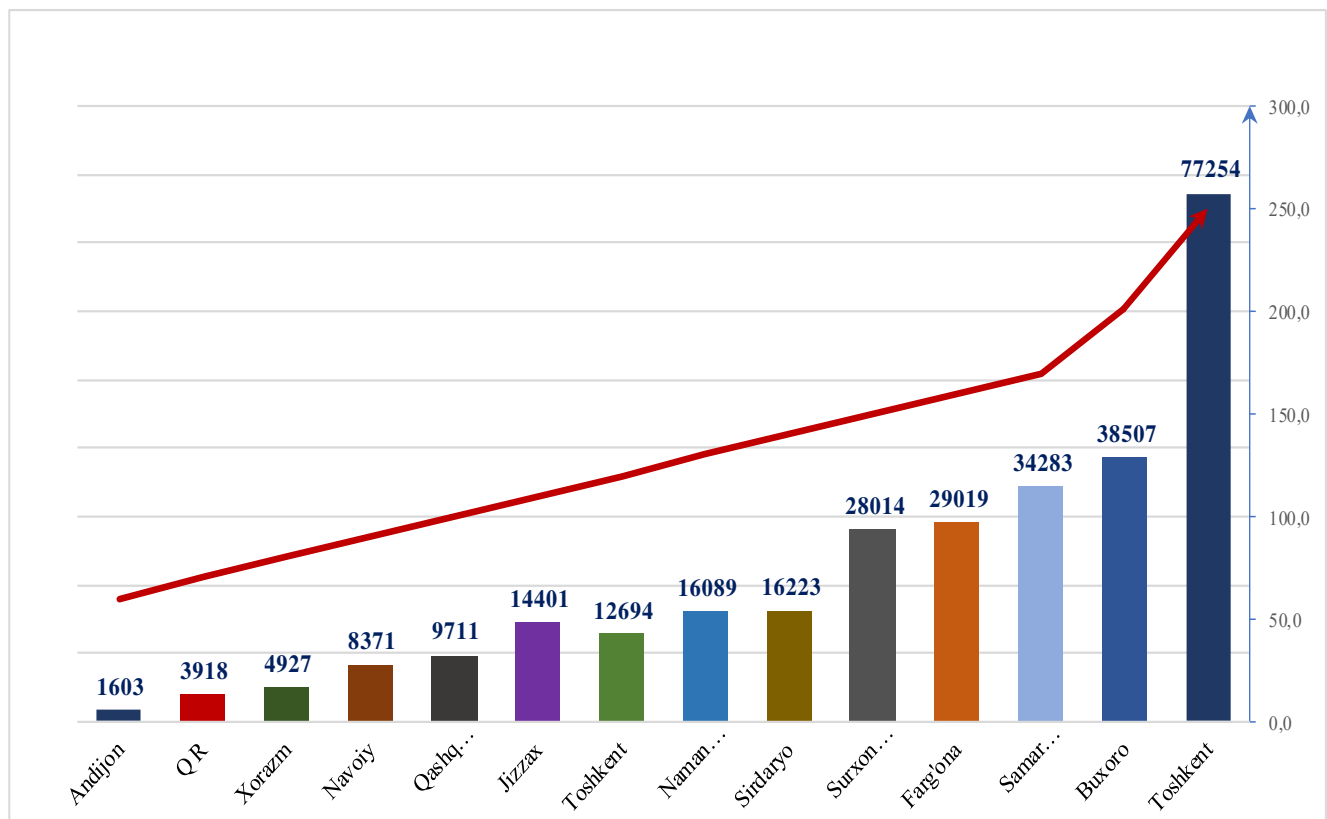
Kechish shakli bo'yicha: atipik va tipik. Tipik shakli asosiy klinik simptomlari yaqqol namoyyon bo'lgan holatda, atipik shakli asosiy klinik simptomlarning birortasi bo'lmagan holatda. Og'irlik turi bo'yicha kasalliklar engil, o'rta og'ir, og'ir, nihoyat og'ir kechishi mumkin. Ayrim yuqumli kasalliklar asoratlar bilan kechishi mumkin. Oqibatlar har xil bo'lishi mumkin: tuzalish, surunkali kechishi, asoratlar bilan kechishi, o'lim bilan tugashi mumkin.

Ishsizlik — murakkab ijtimoiy-iqtisodiy hodisa bo'lib, ishchi kuchini taklif etish bilan unga bo'lgan talab va taklif o'rtasidagi miqdor jihatdan ham, sifat jihatdan ham nomuvofiqlikni (ortiqchalikni) aks ettiradi.

Ishsizlik va u bilan bog'liq muammolar mehnat bozoridagi ijtimoiy- mehnat munosabatlarning asosiy mazmunini tashkil qiladi. Ishsizlik muammosini o'rganishdan asosiy maqsad aholining ish bilan bandligini yaxshilash orqali mamlakat ishlab chiqarishini kengaytirish va aholi turmush darajasini yanada yaxshilashga aloqador tadbirlar ishlab chiqishdan iborat. Jamiyatdagi ishsizlik darajasini pasaytirish uchun qo'shimcha ishchi o'rinlarini yaratish, ularni ishga tushirish aholining tabiiy o'sishidan orqada qolmasligi kerak.

Ma'lumki, O'zbekiston dunyo hamjamiyati davlatlari o'rtasida aholisining jadal o'sib borayotganligi bilan ajralib turadi. Respublikamiz aholisi soni har yili o'rtacha 550-600 ming kishiga, mehnatga layoqatli aholi soni esa 250-300 ming kishiga ko'paymoqda.

Bunday vaziyat o'z navbatida aholining ish bilan bandligini oshirish, buning uchun esa ishlab chiqarishni kengaytirish, yangi ish o'rinlarini yaratish borasida uzluksiz ish olib borishni taqozo etadi. Aks holda, aholining turmush darajasining pasayib borishi, mamlakatda ishsizlar sonining ortib borishi bilan bog'liq muammolar kelib chiqishi mumkin.

7-rasm. Pandemiya sababli vaqtincha ish o'rnini yu'qotganlar, kishi

Iqtisodiy nuqtai nazardan ishsizlik deganda — ishchi kuchining ish joyi bilan ta'minlanmaganligi va natijada, uning biron-bir qonuniy daromad manbaiga ega bo'lmasligining muayyan (aniq) holati tushuniladi. Odatda, jahon mamlakatlari ishsizlik tushunchasini BMT, Xalqaro Mehnat Tashkiloti (XMT), Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish jamiyati talablariga ko'ra ishlab chiqishadi.

Xalqaro tashkilotlarning bergan ta'rifiga binoan «ishsiz shaxslar» deganda — ishga ega bo'lmagan, ishlashga tayyor va ish izlayotgan fuqarolar tushuniladi. Mana shu asosiy shartlarga rioya qilgan holda, turli mamlakatlarda fuqaroni ishsiz shaxs deb e'tirof etish uchun qo'shimcha shartlar talab qilinadi.

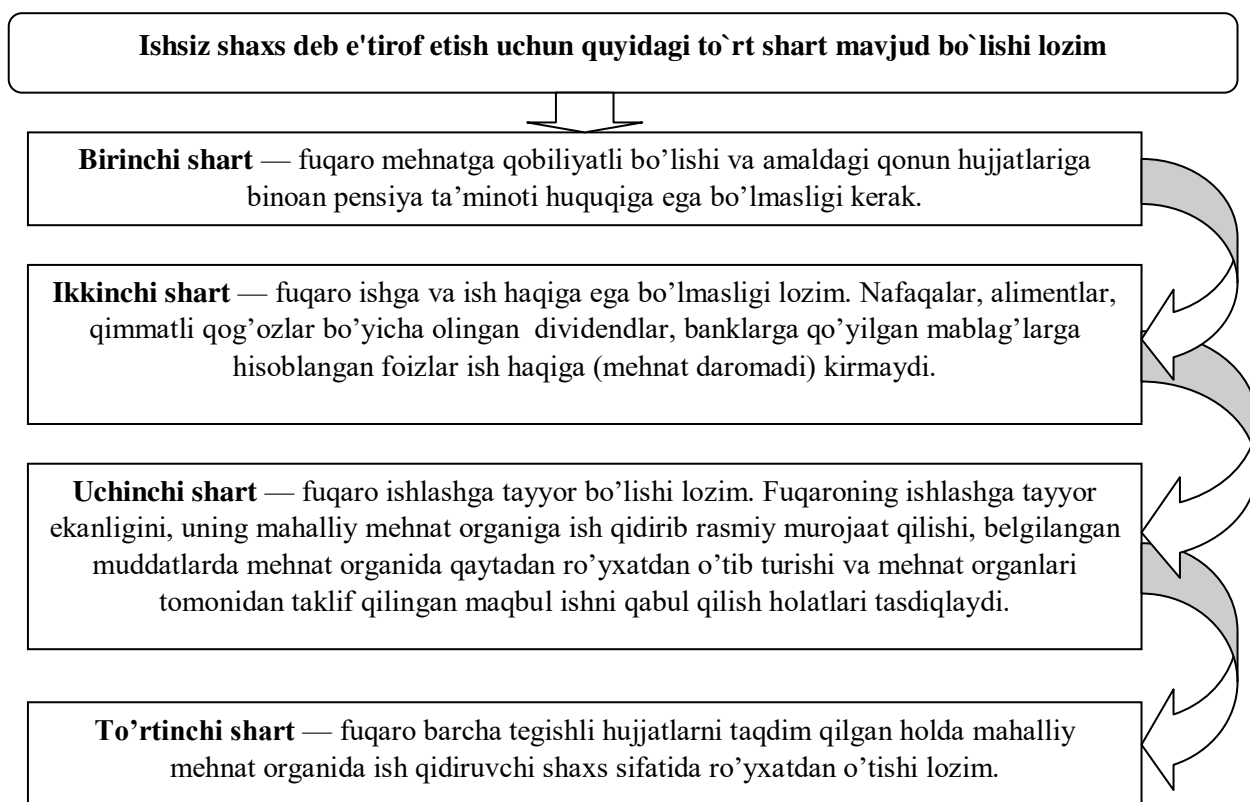

Masalan, Amerika Qo'shma Shtatlarida, so'nggi bir hafta mobaynida ish bilan band bo'lmagan, so'nggi to'rt hafta davomida ishga joylashishga (bevosita ish beruvchiga yoki ish bilan ta'minlash davlat xizmatiga murojaat etish orqali) harakat qilgan, mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan fuqarolar, ishsiz shaxs deb e'tirof etiladilar.

Yaponiyada ishsiz shaxs deb, so'nggi bir hafta davomida bir soat ham ishlamagan, Buyuk Britaniyada esa, so'nggi bir hafta mobaynida ishlamagan, shu davr mobaynida ish qidirgan yoki kasalligi tufayli ish qidirish imkoniyatiga ega bo'lmagan fuqarolar tushuniladi. Ayrim mamlakatlarning qonun hujjatlariga binoan, ishsiz deb, ishdan bo'shatilgan va mehnat stajiga ega bo'lganlar tushuniladi.

O'zbekiston Respublikasining «Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida»gi Qonuniga binoan ishsiz shaxs deb, mehnatga qobiliyatli (o'n olti yoshdan boshlab to' pensiya bilan ta'minlanish huquqini olgunga qadar), ishga va ish haqiga (mehnat daromadiga) ega bo'lmagan, ish qidiruvchi shaxs sifatida mahalliy mehnat organida ro'yxatga olingan, mehnat qilishga, kasbga tayyorlash va qayta tayyorlashdan o'tishga, malakasini oshirishga tayyor mehnatga qobiliyatli shaxslar e'tirof etiladi.

Ishsiz shaxs deb e'tirof etish uchun quyidagi to'rt shart mavjud bo'lishi lozim (8-rasm). Birinchi shart - fuqaro mehnatga qobiliyatli bo'lishi va amaldagi qonun hujjatlariga binoan pensiya ta'minoti huquqiga ega bo'lmasligi kerak. Huquqiy jihatdan mehnat qilish qobiliyatining quyi darajasi, Mehnat kodeksining 77-moddasiga muvofiq 16 yosh deb belgilangan. Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, Mehnat kodeksining ushbu moddasiga muvofiq tegishli shartlarga rioya etilgan holda 15 yoki 14 yoshga to'lgan yoshlarni ham ishga qabul qilishga yo'l qo'yilsada, ular ishga layoqatli shaxs deb e'tirof etilishlari mumkin emas.

8-rasm. Ishsizlik shartlari

Ikkinchi shart - fuqaro ishga va ish haqiga (mehnat daromadiga) ega bo'lmasligi lozim. Agar, fuqaro asosiy ishini yo'qotgan (masalan, shtatlar qisqarishi munosabati bilan bo'shatilgan), lekin o'rindoshlik asosida boshqa korxonada ishlayotgan bo'lsa, bunda u ish bilan band bo'lgan deb hisoblanadi. Nafaqalar, alimentlar, qimmatli qog'ozlar bo'yicha olingan dividendlar, banklarga qo'yilgan mablag'larga hisoblangan foizlar ish haqiga (mehnat daromadi) kirmaydi. Xuddi shunday pensiya va stipendiyalar ham ish haqi (mehnat daromadi) tarkibiga kirmaydi, lekin pensiya oluvchi fuqarolar ijtimoiy jihatdan himoyalanganliklari, ishlab chiqarishdan ajralgan holda stipendiya olib o'qiyotganlar ish bilan ta'minlangan deb hisoblanishlari sababli, bunday fuqarolar ishsiz shaxs deb e'tirof etilmaydilar.

Uchinchi shart - fuqaro ishlashga tayyor bo'lishi lozim. Fuqaroning ishlashga tayyor ekanligini, uning mahalliy mehnat organiga ish qidirib rasmiy murojaat qilishi, belgilangan muddatlarda mehnat organida qaytadan ro'yxatdan o'tib turishi va mehnat organlari tomonidan taklif qilingan maqbul ishni qabul qilish holatlari tasdiqlaydi. Homilador

ayollar, agarda ularning homiladorlik davri yigirma sakkiz haftadan oshmagan bo'lsa, ular mehnatga qobiliyatli deb hisoblanadilar va homiladorlikning bu davrida ular ishsiz shaxs deb e'tirof etilishlari kerak.

To'rtinchi shart - fuqaro barcha tegishli hujjatlarni taqdim qilgan holda mahalliy mehnat organida ish qidiruvchi shaxs sifatida ro'yxatdan o'tishi lozim. Ishsizlikning umumiy xarakter mehnat bozorining o'zi, mehnatga talab va uning taklifi o'rtasidagi mutanosiblik ishsizlikni emas, ish bilan bandlikni shakllantirishidan ham kelib chiqadi. Ishsizlik, bir tomondan, go'yo ish bilan bandlikning «teskarisi» hisoblanadi, ikkinchi tomondan, ish bilan bandlikni shakllantiruvchi omillardan farq qiluvchi omillar ta'sirini his qiladi. Shunday bo'lsada, ishsizlik doimo ish bilan bandlik bilan birgalikda ko'rib chiqiladi: ish bilan bandlikning ko'payishi, qoidaga ko'ra ishsizlikni kamaytiradi, bu esa ishsizlikni, o'z navbatida ish bilan bandlikni ko'paytiradi. Ta'rifga ko'ra ishsizlik - bu ishlashni istaydigan mehnatga layoqatli aholining ish bilan band bo'lmagan miqdoridir. Makroiqtisodiy jihatdan ishsizlik – bu doimo jamiyat mehnat salohiyatidan, ishchi kuchi majmuidan ishlab chiqarish omili sifatida to'la foydalanmaganlikdir. Bu ma'noda ishsizlik ortiqcha ishlab chiqarish quvvatlariga yoki foydalanilma- yotgan er-suvga teng, ammo ishlab chiqarishning boshqa omillari ortiqchaligidan farq qilib, «ortiqcha» ishchi kuchi-bozor iqtisodiyotidagi doimiy voqelikdir.

Chet el turli maktab va yo'nalishlar iqtisodchilari ishsizlik sabablarini aniqlashga anchadan beri urinib kelishadi. Keyingi yillarda bizda ham bu masalaga katta e'tibor berilmoqda. G'arbda ishsizlik muammosini o'rganish cho'qqisi ishsizlikka bozorning muvozanat mexanizmi tomonidan avtomatik bartaraf etiladigan muvaqqat hodisa sifatidagi klassik nuqtai nazarni inkor etgan Buyuk Turg'unlik (depressiya) davriga to'g'ri keladi.

Chet ellik iqtisodchilar, hatto klassiklar va neoklassiklar ham ishsizlikning mavjudligini hech qachon umuman inkor etmaganlar. Bundan tashqari, ular bozor iqtisodiyotining rivojlanishi davriy xarakterga ega bo'lganligi uchun ham uni bozor iqtisodiyoti uchun hayotiy muhim deb hisoblaganlar: yuksalish davrida firmalar mehnat bozoridan o'zlariga zarur bo'lgan, tanazzul davrida chiqarib tashlangan ishchi kuchini tez

topadilar. Ammo ilmiy texnika taraqqiyotiga asoslangan ishlab chiqarishning hozirgi darajasi «mehnatning zaxiradagi bunday armiyasini» iqtisodiyot uchun kam samaraliga aylantiradi - firmalarga oddiy ishchi kuchi emas, balki belgilangan sifatdagi, belgilangan malakadagi mehnat kerak. Shuning uchun, ishsizlikning bozor iqtisodiyoti uchun «tabiiy», ya'ni normal va hatto zarur degan tushunchasi bugungi kunda turlicha talqin qilinadi. Iqtisodchilardan birlari ishsizlikning tabiiy darajasini ish haqi va inflyatsiya barqaror bo'ladigan daraja sifatida ta'riflaydilar: ishsizlikning bu darajadan pasayishi inflyatsiyaning o'sishiga olib keladi. Aslida tabiiy ishsizlikning bunday ta'rifi inflyatsiyani ish haqi va ish bilan bandlik darajasiga bog'liq deb hisoblaydigan neoklassiklarga tegishlidir. Boshqa tadqiqotchilar ishsizlikning tabiiy darajasi sifatida ishsizlik ixtiyoriy xarakterda bo'ladigan - ishsizlik darajasi «teng vaznli» (muvozanatli) bo'lgan davrdan e'tirof etadilar. Uchinchilari esa ishsizlikning tabiiy darajasini bo'sh joylar miqdori ishsizlar soniga teng bo'ladigan daraja sifatida ta'riflaydilar. To'rtinchilari - ishsizlikning o'zgarmas darajasi va uning normal davomiyligi bo'yicha, aniqlaydilar. Xalqaro Mehnat Tashkiloti standarti bo'yicha tabiiy ishsizlik darajasi 1,5-2,5 %ni tashkil etadi.

Amerikalik iqtisodchi Artur Ouken notabiiy yoki davriy ishsizlikning salbiy ta'sirga ega ekanligini matematik holda isbotlab berdi. A.Ouken qonuniga ko'ra ishsizlikning tabiiy darajasi 1 %ga oshganda yalpi milliy mahsulot 2,5 %ga kamayadi yoki 2,5 % yalpi milliy mahsulot yo'qoladi. Demak, mos ravishda ularning nisbati 1:2,5 ga teng. Shu nisbatga asoslanib, yo'qotilgan yalpi milliy mahsulotning absolyut qiymatini aniqlash mumkin. Ishsizlikning ko'payishi iqtisodiyotning o'sish sur'atlarini pasaytiradi. Shuning uchun ham potentsial hajmdagi yalpi milliy mahsulot (yalpi milliy mahsuloti) haqiqatdagi yalpi milliy mahsulot (yalpi milliy mahsulot) dan katta bo'ladi, ya'ni:

$$\text{Yalpi milliy mahsulot}_n > \text{Yalpi milliy mahsulot}_x. \quad (10)$$

Shunday qilib, ishsizlikning tabiiy darajasi - bu «normal» davrdagi me'yoriy inflyatsiya va barqaror o'sish sur'atlari bilan ifodalangan darajadir. Shuning uchun, ishsizlikning tabiiy darajasining ta'rifi - anchagina murakkab ish, chunki bu ko'rsatkichni hisoblab chiqish uchun «normal ishlovchi iqtisodiyot» modelini yaratish kerak bo'ladi.

Hozirgi kunda gap tabiiy ishsizlik to'g'risida emas, balki uning ijtimoiy maqbul darajasi, ya'ni kadrlar qo'nimsizligi va ish izlash davomiyligini ham, ishchi kuchi demografik tarkibi va mehnat bozoridagi tanglik darajasini (ishsizlikning bo'sh joylar miqdoriga qiyos) va ijtimoiy tanglikni ham hisobga oladigan darajasi to'g'risida borishi kerak. Ishsizlikning tabiiy darajasiga qanday ta'rif berilmasin, iqtisodiyot uchun haqiqiy muammo ommaviy «muvozanatlanmagan» yoki «majburiy» — davriy ishsizlikdir.

«Ishsizlik» tushunchasiga aniqlik kiritib, shuni ta'kidlash kerakki, bu tushuncha iqtisodiy jihatdan faol aholi toifasiga kiradi, ya'ni ishsizlar - bular shunday kishilarki, ular mehnat bozorida o'z xizmatlarini faollik bilan taklif qiladilar, ish qidiradilar, bu narsa ish bilan bandlikning iqtisodiy munosabatlarini tartibga solishda davlat tomonidan hisobga olinishi darkor. Ba'zan «ishsizlar» tushunchasining ish bilan band bo'lmagan mehnatga qobiliyatli aholi sifatida keng ma'noda talqin qilinishi maqbul emas, chunki u faol ish qidirayotganlarni ham, ish qidirmayotganlarni ham, shuningdek, haq to'lanadigan ish o'rnini egallash uchun da'vogarlik qilayotgan, lekin unga o'zining kasbmalaka jihatidan yaroqli, sog'lig'i, ichki uyushqoqligi bilan mos kelishiga yordam bermayotgan shaxslar ham kiritilardi.

XMT standartlariga ko'ra, ishsiz aholiga muayyan yoshga etgan, hisobot davri mobaynida ishsiz bo'lib, darhol ishga tushishga tayyor bo'lib turgan va faollik bilan ish qidirayotgan kishilar kiritiladi. SHunday qilib, bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda ishsiz maqomiga ega bo'lmoqchi bo'lgan kishi quyidagi mezonlarga mos kelishi lozim:

1. Ular ish bilan bandlik xizmati idoralarida ish qidiruvchi sifatida ro'yxatga olinishlari darkor. O'zbekiston sharoitida ko'plab kishilar haqiqatan ham ana shunday ishsizlik maqomidan foydalanmaydilar;

2. Ishsiz deb hisoblanish uchun odam faollik bilan ish qidirishi (odatda, ish bilan bandlik xizmatiga murojaat qilishdan oldin bir-to'rt hafta ilgari) kerak bo'ladi. Bizning real voqeligimizda - buni ish bilan bandlik xizmati mintaqa markazlarining xodimlari qayd qilganlar - shunday mintaqalar ham borki, ishsizlik bo'yicha beriladigan nafaqa ishlab

turgan korxonalaridagi o'rtacha ish haqidan yuqoridir, bu ayniqsa, ishlamay turgan korxonalar uchun xos bo'lib, vijdotsiz ishsizlar faollik bilan ish qidirmaydilar, faqat uni izlayotgan hisoblanadilar, ular ko'pincha qayd qilinmagan daromadlarga ham egadirlar;

3. Ishsizlar maqomi va ishsizlik bo'yicha nafaqa olish huquqi faqat ilgari ishlagan kishilarga beriladi. Odatda, da'vogar avvalgi 12 oydan qonunda qayd qilingan uch oy mobaynida ishga ega bo'lishi lozim. Bu shart ijtimoiy jihatdan o'zini to'liq oqlagan bo'lishi mumkin emas, chunki kimki to'rt oy mobaynida noto'liq ish kuni ishlagan bo'lsa, ishsizlik bo'yicha nafaqa olish huquqiga ega bo'ladi, kimki ikki oy mobaynida to'liq ish kuni ishlagan bo'lsa, u nafaqa olish huquqiga ega bo'lmaydi. Ko'pgina g'arb mamlakatlarida bu shart ishsizlik bo'yicha nafaqa oluvchilar sonini kamaytirishga kuchli ta'sir qildi;

4. Ishsizlik ixtiyoriy ravishda boshlanmasligi lozim. Bu hol odamlarga o'zini mas'uliyatsiz tutishga, alohida sabablarsiz bo'shashga yo'l qo'ymaydi, deb hisoblanadi. Biroq, ishdan o'z ixtiyori bilan ketish va ishdan bo'shash o'rtasidagi chegara hamisha ham aniq emas, chunki odamlarning bir qismi korxonadan majburan ketishi qayd etilishini istamaydi;

5. Ishsiz odam o'zi uchun ish bilan bandlik xizmati «mos keladi» deb hisoblagan ishga joylashish taklifini rad qilmasligi lozim. «Mos keluvchi ish» mezonlarining obyektivligi haqida masala vujudga keladi;

6. Ishsizlar boshqa daromad manbalariga ega bo'lmasligi kerak;

7. Ishsiz odam muayyan oylar mobaynida ishsizlik bo'yicha nafaqa olib turadi, shundan keyin nafaqaning miqdori kamaytiriladi yoki uni to'lash mutlaqo to'xtatiladi. Ishsizlik bo'yicha nafaqadan mahrum bo'lib qolish istiqboli ishsizni o'z kuch-g'ayratini ish qidirishga qaratishga majbur qiladi. Lekin, bu hol ko'pincha uni o'zining bilimi va tayyorgarlik darajasiga muvofiq kelmaydigan tasodifiy ishga rozi bo'lishiga olib keladi, pirovard natijada, bu joydan bo'shashga to'g'ri keladi. Bu esa xodimning bundan keyingi hayotiga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Ishsizlik darajasi - mehnat bozorining hozirgi paytdagi ahvoli haqida va unda muayyan vaqt mobaynida ro'y bergan o'zgarishlar to'g'risida tasavvur beradigan asosiy ko'rsatkichdir. Davrning boshi (yoki oxiri) dagi ahvolga ko'ra tegishli sanada ishsizlik maqomiga ega bo'lgan kishilar sonining (I_t) ana shu sanadagi iqtisodiy faol aholi soniga Fa_t nisbati sifatida aniqlanadi.

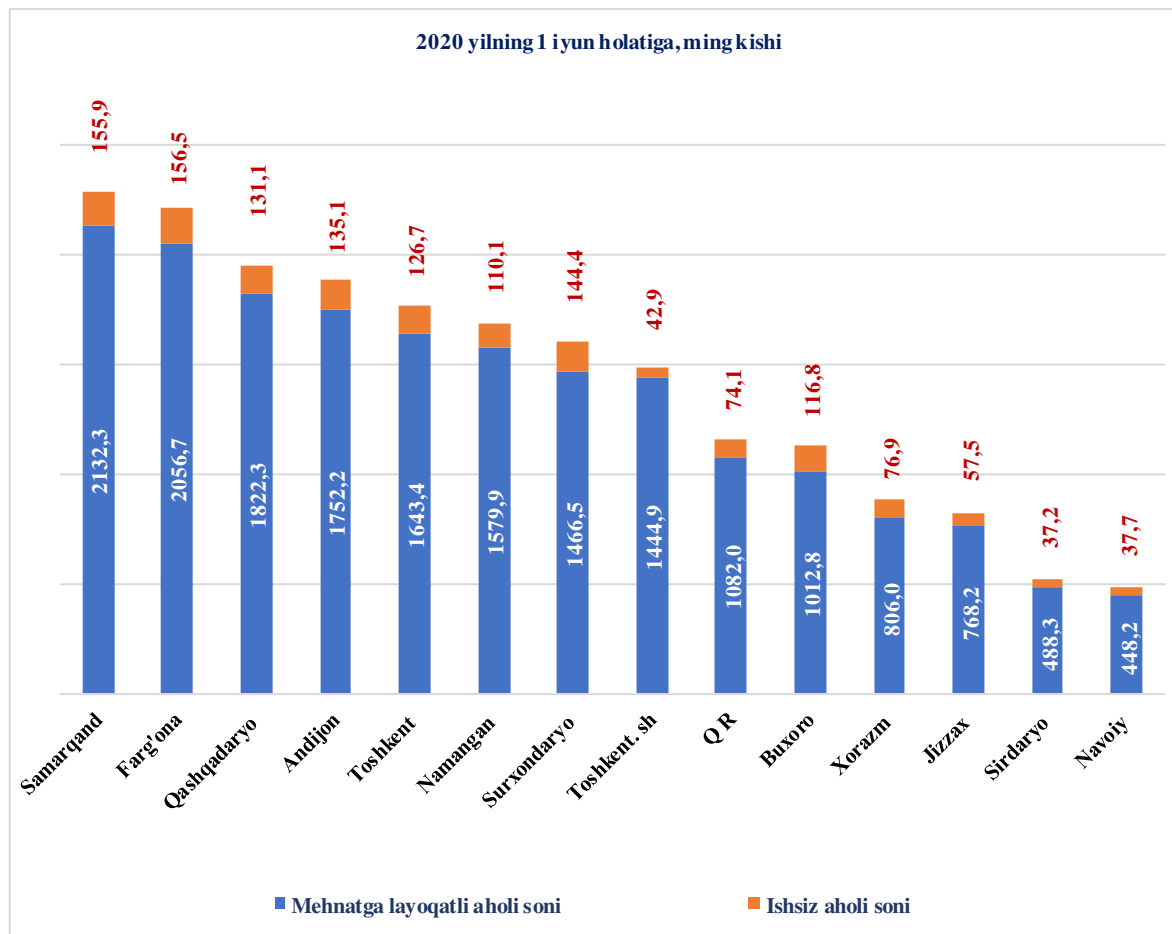
$$Id_t = I_t : Fa_t \cdot 100 \% \quad (11)$$

bunda: Id_t – ishsizlik darajasi.

Iqtisodiy faol aholiga yollanish asosida haq olib ishlaydigan yoki o'z korxonasida, shu jumladan, shaxsiy yordamchi xo'jaligida ishlaydigan yoki shunday korxonaga ega bo'lgan, biroq unda ishlamaydigan kishilar, shuningdek, ishsiz bo'lib, yollanish yoki yollanmasdan ishlashni xohlaydigan kishilar kiradi. Agar joriy statistikada iqtisodiy, faol aholining soni haqidagi ma'lumotlar bo'lmasa, u xalq xo'jaligida yoki mintaqada ish bilan band bo'lganlarning ro'yxatdagi soni miqdori sifatida:

a) ish bilan bandlik bo'yicha mahalliy markazda yoki mintaqa ish bilan bandlik markazida ro'yxatga olingan ish qidirayotgan ish bilan band emaslar soni;

b) XMT usuli bo'yicha hisoblab chiqilgan ishsizlar soni sifatida taxminan hisoblab chiqarilishi mumkin.

9-rasm. Mamlakatimizda 2020 yil 1 iyun holatiga mehnatga layoqatli aholi soni va ishsiz aholi soni

Ishsizlik darajasi ko'pchilik mamlakatlarda iqtisodiyotni rivojlantirishning eng muhim ijtimoiy omillaridan biri sifatida qaraladi. Hozirgi zamon fani tabiiy ishsizlik darajasi degan tushunchadan foydalanadi. Turli mualliflar ishsizlikning tabiiy darajasini turlicha hisoblaydilar. G'arb mamlakatlarida ishsizlikning tabiiy darajasi 4-6 % doirasida deb yuritiladi. Bizning iqtisodchilarimiz bu ko'rsatkichni 3-5 % deb hisoblaydilar. Turli mamlakatlarda har bir muayyan davrda ishsizlik darajasi bir-biridan jiddiy farq qiladi, bu esa har bir mamlakat uchun qaror topgan «tabiiy» ishsizlik darajasiga, mamlakatdagi

iqtisodiy tsikl fazasiga, shuningdek, davlat o'tkazadigan ish bilan bandlik siyosatiga bog'liq bo'ladi.

Ishsizlikning tarqalishi va ishsizlar harakati. Ishsizlikning tarqalishi muayyan vaqt mobaynidagi ishsizlik maqomiga ega bo'lgan kishilarning umumiy sonini bildiradi. Mazkur davrning oxiriga kelib, uning ishsizlik maqomini saqlab qolgan-qolmaganligi bu erda rol o'ynamaydi. U mazkur davrning boshida hisobda turgan va ishsiz deb topilganlarning umumiy miqdori sifatida aniqlanadi. Hozirgi vaqtda mavjud bo'lgan statistika hisobi umuman ishsizlarning tarqalganligini, shuningdek, ayrim ijtimoiy-demografik guruhlar bo'yicha: ayollar, erkaklar, yoshlar, qishloqlar hamda shaharlarda yashovchi shaxslar va hokazolar sifatida aniqlash imkonini beradi.

Ishsizlar sonining harakati muayyan vaqt mobaynidagi quyidagi ko'rsatkichlar bilan belgilanadi: mazkur davrning boshida qancha kishi ishsizlik maqomiga ega edi, yangidan qancha kishi ro'yxatga olingan, qancha kishi hisobdan chiqarilgan (shu jumladan, ishga joylashgan, muddatidan oldin pensiya olishga rasmiylashtirilgan va boshqa sabablar bilan), davr oxirida qancha ishsiz hisobda qolgan? Bunday harakat ham umuman, ham ayrim ijtimoiydemografik guruhlar bo'yicha ham hisoblab chiqiladi. Shu yo'l bilan ishsizlar harakati qanchalik intensiv bo'lganligi va konkret aholi guruhlari bo'yicha bu harakatdagi farqlar qanchalik jiddiy bo'lganligiga baho beriladi.

Ishsizlikning davomiyligi - ishsizlik maqomiga ega bo'lgan shaxslarning shu davr oxiriga kelib, ish qidirish muddati o'rtacha qancha davom etganligini ko'rsatuvchi hajmdir. Shuningdek, bu davrda ulardan qanchasi ishga joylashganligi ham hisobga olinadi. Mazkur hajm ikki ko'rsatkich bilan belgilanadi. Birinchi ko'rsatkich, ishsiz sifatida hisobga olinganlar o'rta hisobda qancha oy mobaynida ishsiz bo'lganliklaridan dalolat beradi. Ikkinchi ko'rsatkich, mazkur davrda ishsiz bo'lganlardan qanchasi o'rta hisobda necha oy ishsiz o'tirganligi va ish topganligini aks ettiradi.

Ishsizlikni tahlil qilishda uning davomiylik ko'rsatkichi alohida ahamiyatga egadir. Ishsizlikning o'rtacha davomiyligi va uzoq vaqt ishlamayotganlar ishsizlar orasidagi hissasi haqidagi ma'lumotlar nisbiy ishsizlik haqida xulosa chiqarish imkonini beradi.

Ayrim hollarda ishsizlarning asosiy qismi tezda (1-4 oy ichida) yangi ish joyi topishi mumkin, ba'zilar esa yarim yil va undan ham ko'proq muddat ish topolmay yuradilar.

Ishsizlik bo'yicha nafaqalar. Ishsiz deb e'tirof qilingan fuqarolarning toifasiga qarab, ularga beriladigan ishsizlik bo'yicha nafaqalar tabaqalashtiriladi:

- korxonalaridan har qanday asos bilan ishdan bo'shatilayotganlar (shu jumladan, III guruh nogironlari va harbiy kuchlardan, davlat xavfsizligi va ichki organlardan bo'shatilganlar) ishsizlik boshlanishidan oldin 12 oy mobaynida kamida 12 kalendar hafta mobaynida to'liq ish kuni (haftasi) yoki to'liq bo'lmagan ish kuni (haftasi) sharoitida ishlagan bo'lsa (bu keyingisi 12 kalendar haftali to'liq ish kuniga aylantirib hisoblanadi), ishsizlik bo'yicha nafaqa dastlabki uch oy mobaynida keyingi ish joyida ishlangan oxirgi ikki oylik o'rtacha oylik ish haqining 75 % miqdorida; keyingi to'rt oy mobaynida - 60 % miqdorida; keyinchalik 45 % miqdorida to'lanadi, lekin barcha hollarda ishsizlik bo'yicha nafaqa qonunda belgilangan eng kam ish haqidan kam bo'lmagan miqdorda va respublikada qaror topgan o'rtacha ish haqidan yuqori bo'lmagan miqdorda to'lanadi;

- korxonalaridan har qanday asoslar bo'yicha bo'shatilgan, lekin 12 oy mobaynida 12 hafta haq to'lanadigan ishga ega bo'lmagan kishilarga ishsizlik bo'yicha nafaqa respublikada belgilangan eng kam miqdordagi ish haqi hisobidan to'lanadi;

- uzoq muddat davomida (bir yildan ortiq) birinchi marta ish qidirayotgan, shuningdek, mehnat faoliyatini tiklashga intilayotgan kishilarga eng kam miqdordagi ish haqi hisobidan ishsizlik bo'yicha nafaqa to'lanadi.

Qishloq aholisini ishsizlar toifasiga kiritish mezonlarini aniqlashtirish zarur. Yer uchastkasi muayyan miqdorda va shaxsiy yordamchi xo'jaligi tovar mahsulot berish darajasida bo'lgan taqdirda, u mustaqil shug'ullanuvchi sifatida qaralishi mumkin. Yer uchastkasi va fermer xo'jaligini tashkil etish uchun kredit berish taklif etiladigan bo'lsa, qishloq aholisiga nisbatan «muvofiq ish joyini» taklif qilish sifatida qaralishi mumkin, bunda qishloq ahlining uyida xo'jalik imoratlari va eng kam miqdorda qishloq xo'jaligi asboblari mavjud bo'lishi nazarda tutiladi. Shuni ham nazarda tutish kerakki, ayrim shaxslar qonunlarimizning mukammal emasligidan foydalanib, ishsizlik bo'yicha

beriladigan nafaqani qo'shimcha daromad manbai turlaridan biri deb qaraydilar, o'zlari esa mustaqil ravishda ish bilan shug'ullanadilar yoki shartnoma asosida ishlayotgan bo'ladilar.

Iqtisodchilar ommaviy ishsizlikning haqiqiy sabablari qandayligi to'g'risida hanuzgacha bahslashadilar. Jumladan, bu masala klassik va keynsian maktablari o'rtasidagi kelishmovchilik mavzularidan biridir. Klassik va neoklassik nazariyaga ko'ra, ommaviy ishsizlikning asosiy sababi pasayish tomoniga bo'lgan yuqori va moslashuvchan bo'lmagan ish haqi hisoblanadi. Ish haqi o'z muvozanat darajasidan oshib, kasaba uyushmasining faolligi hamda davlatning aralashuvi tufayli o'sha darajada «o'rnashib qolganda» mehnat talabi bilan taklifi o'rtasida uzilish paydo bo'ladi, mana shu narsa ishsizlikni keltirib chiqaradi. Agar bozordan tashqari kuchlar (kasaba uyushmalari va davlat) firmalarni ish bilan bandlikni oldingi darajasida saqlashga majbur qilsa, buning oqibati mamlakatdagi xronik inflyatsiya bo'lishi mumkin. Bundan - neoklassiklarning asosiy «retsepti» - ish haqi darajasini ushlab turish va hatto kamaytirish kelib chiqadi.

Ma'lumki, J.Keyns ishsizlikning davosi sifatida ish haqini pasaytirish g'oyasini qat'iy inkor etib, o'ziga investitsiyalar, davlat xarajatlari va sof eksportdan tashqari iste'mol xarajatlarini - bunda ham so'nggisi - umumiy talabning asosiy qismi, ham qamrab oladigan umumiy talabdan kelib chiqadi. Keynsning asosiy g'oyasi shundaki, umumiy talabning namoyishi firmalarning ishchanlik faoliyatini, demak, ishchi kuchiga talabni ham pasaytiradi. Agar bunda iste'mol xarajatlarining asosi sifatidagi ish haqi kamayadigan bo'lsa, umumiy talab yanada ko'proqqa kamayadi va boshqalar.

O'zbekistonda ishsizlikning paydo bo'lishi va o'sish tarixi aynan Keyns qarashlarining to'g'riligini isbotlaydi. Ishsizlar rasmiy ro'yxatga olingandan boshlab, ishsizlik darajasi ma'lum darajada muntazam ortib bordi, shunga ko'ra ish bilan bandlik ko'rsatki chlari esa pasayib bordi. Ishga joylashtirish qanchalik yuqori bo'lsa, ishsizlik darajasi shunchalik past bo'ladi.

Ishsizlikning tabiiy darajasini tushirishga qaratilgan har qanday iqtisodiy siyosat yo ishdan bo'shash darajasini pasaytirishga yoki ishga joylashtirish darajasini oshirishga

ko'maklashishi kerak. Ishsizlik bu darajadan ko'tarilib ketsa, har qanday mamlakat uchun mudhish hollarni yuzaga keltiradi.

Ishsizlik darajasi ikki asosiy ko'rsatkichlar bilan o'lchanadi. Ulardan birinchisi – yuqorida aytib o'tilganidek, faol aholi sonida rasmiy ro'yxatga olingan to'liq ishsizlar salmog'i sifatida hisoblanadigan ishsizlik darajasidir. Biroq, bu ko'rsatkich ish bilan bandlik sohasidagi vaziyat haqida to'liq tasavvur bermaydi. Uni haqqoniy aniqlash uchun ish joyidan mahrum bo'lgan kishilar sonini va ular qancha vaqt davomida shunday holatda bo'lishlarini bilish kerak. Ishsizlar sonini bekor o'tkazgan vaqtlariga ko'paytirsak, soatlarda ifodalanuvchi haqiqiy ishsizlik darajasiga erishamiz.

Ishsizlik va ishsizlik darajasini aniqlash uchun uni turkumlash maqsadga muvofiqdir. Ishsizlikni bir necha xususiyatiga ko'ra turkumlash mumkin (kelib chiqish sababiga ko'ra, shaklan, mazmunan namoyon bo'lishiga ko'ra, davom etish muddatlari va egallagan makoniga ko'ra).

Ish bilan bandlikning keskin kamayishi iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar (davlat sektorining kamayishi) inflyatsiya hamda xo'jalik yuritishni muqobil shakllari (xususiy korxonalar, hissadorlik jamiyatlari)ning etarlicha tez o'smaganligi tufayli ko'pgina korxonalarda moliyaviy ahvolning yomonlashuvi bilan qo'shilishidan yuzaga keldi. Bularning hammasi, tabiiyki, umumiy talab hajmida salbiy aks etdi: davlat ta'siri qisqardi, investitsiya faoliyati sustlashdi, iste'mol xarajatlari esa inflyatsiya ta'sirida turmush darajasining yomonlashuvi tufayli birmuncha kamaydi.

Qoidaga ko'ra, g'arb iqtisodchilari iqtisodiy o'sish sur'atlarini aholini ish bilan bandligining o'sish sur'atlari bilan, tanazzulni esa ishsizlik darajasining o'sishi bilan bog'laydilar. Haqiqatan ham, industrial turdagi normal ishlayotgan bozor iqtisodi yotida iqtisodiy o'sish doimo tarmoqlarning rivojlanishi va kengayishini, demak, ish bilan bandlikning ortishini anglatadi. Shunday bo'lsa-da, rivojlanayotgan mamlakatlarda bunday bog'liqlik ko'zga ochiq tashlanmaydi. Masalan, ko'pgina rivojlanayotgan mamlakatlarda sanoatning tez o'sishi ish bilan bandlikning muvofiq kengayishini keltirib chiqarmadi. Iqtisodchilar bu hodisani sanoatdagi o'sish sur'atlaridan ancha yuqori bo'lgan

urbanizatsiya sur'atlari hamda qishloqdan shaharga ko'chib kelayotgan aholi malakasining pastligida deb izohlaydilar.

MDH mamlakatlaridagi voqelik ishsizlikning iqtisodiy turg'unlik pasayishi sur'atlari bilan bevosita aloqasini tasdiqlamaydi. Masalan, sanoat ishlab chiqarish hajmlari deyarli ikki marta qisqarganda, ish bilan band bo'lganlar soni 10,0 %dan ortiqroq kamayishi mumkin. Buning sababi quyidagicha bo'lishi mumkin:

Birinchi, bu iqtisodiyotda davlat sektorining saqlanganligidir. Bozor islohotlarining boshlarida, davlat mulki ustuvor bo'lgan va korxonalarni, shu jumladan, qaror keltiradiganlarni ham davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash davom etgan, ish haqining onda-sonda va kechikuvchi indeksatsiya qilinishi munosabati bilan inflyatsiya darajasining kamayishi korxonalariga, hatto ishlab chiqarish kamaygan sharoitlarda ham, aholini ish bilan bandligini saqlash imkonini beradi.

Ikkinchi, bu yashirin ishsizlikning to'liq bo'lmagan ish vaqti, ta'minot saqlanmagan ta'tillar shaklida ko'payishidir. Rasman ish bilan band bo'lgan bunday ishchilar hech qayerda ishsizlar sifatida ro'yxatga olinmaydi, ular garchi mohiyatiga ko'ra sezilarli darajada ishsiz bo'lsalarda, rasman boshqa ish joyini qidirmaydilar. Qoidaga ko'ra, qisman ish bilan band bo'lganlar ikkinchi marta ish bilan bandlik yoki o'z-o'zini ish bilan band qilish deb atalmish aholini ish bilan bandligiga ega bo'ladilar.

Uchinchi, ishsizlikning kuchli o'sishi, ayniqsa, keskin iqtisodiy o'zgartirishlardan keyingi dastlabki yillarda mehnat bozoridagi taklif kamayganligi tufayli ko'zga tashlanmaydi. Qo'llanilgan muddatidan oldin pensiyaga chiqarish, uy xo'jaligida ish bilan band bo'lganlar sonini ko'paytirish (asosan, ayollar), yakka tartibdagi mehnat faoliyatining keng tarqalishi - bu iqtisodiyot yashirin sektorining rivojlanishini jadallashtiradi - bularning hammasi bozordagi ishchi kuchi taklifini kamaytirdi.

Aholini ish bilan bandlik dinamikasi, YaIM bilan ishsizlik o'rtasidagi bevosita aloqaning tasdiqlanmasligi dastlabki qarashda mantiqqa zid hodisadir. Ikki dalil kishini hayratga soladi: birinchi, ishsizlikni YaIMning o'sishiga qiyoslash ilgarilovchi

qisqarishi; ikkinchidan, ish bilan bandlikning kamayishi bilan birga ishsizlikning qisqarishi.

Bu hodisalarni faqat statistik xatoliklar va ishsizlik maqomini berish shartlarining qattiqlashuvi bilan izohlab bo'lmaydi. Ko'rinishidan yaxshi bo'lgan iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlarida ish bilan bandlikning kamayishini ikki sabab bilan izohlash mumkin. Birinchidan, yashirin ishsizlikning yuqori darajasi saqlanganligi, u o'z potentsialini hatto ayrim barqarorlik sharoitlarida ham ochiq bozorga chiqarib turadi. Ikkinchidan, yashirin (xufiya) ish bilan bandlikning ko'payishi, u ishchi kuchi va ishsizlarning sezilarli qismini ochiq mehnat bozoridan topib turadi. Ko'pincha, yashirin ishsizlik to'g'ri yashirin ish bilan bandlikka aylanadi, bunda rasmiy ish bilan bandlik ko'rsatkichi birmuncha pasayadi, ishsizlik ko'rsatkichi esa birmuncha ko'paymaydi. Demak, yashirin ishsizlik va xufiya ish bilan bandlik - bu ishsizlikning haqiqiy darajasini buzib ko'rsatadigan va ayni bir vaqtda, ish bilan bandlik va ishsizlik sohasidagi bo'lg'usi muammolarning yashirin potentsiali hisoblanadigan ikki kuchli omildan iboratdir. Ammo, bu omillar hozircha yashirin holatda bo'lib, shu asnoda rasmiy ishsizlik darajasini ham etarlicha yuqori darajada saqlaydi. Bu narsa o'z navbatida, ishsizlikning asosiy sabablaridan tashqari, iqtisodiyotda bir qator «an'anaviy» sabablarga ham bog'liq bo'ladi. Bu sabablarni ishsizlikning asosiy turlarini ko'rib chiqishda tahlil qilish mumkin.

Yashirin ishsizlikni to'liq bo'lmagan ishsizlikdan va qisman ish bilan bandlikdan ajratish kerak. Qisman ish bilan bandlik tabiiy va xodim uchun ko'p hollarda nufuzli ish bilan bandlik shakli hisoblanadi va keyinchalik, chamasi kengayib boradi. Qisman ish bilan bandlik yashirin ishsizlik shakli hisoblanmaydi, balki ish bilan bandlikni tashkil etishning tobora kengayib borayotgan shakllaridan biri hisoblanadi. To'liq bo'lmagan ish bilan bandlikka kelsak, xalqaro ta'rifga ko'ra unga yollanma mehnat bilan shug'ullanuvchi barcha kishilar yoki korxonalarida ish bilan band bo'lgan kishilar kiradi, ular xoh ishlayotgan bo'lsin yoki ishda qatnashmayotgan bo'lsin, normativ ish vaqtdan kamroq ishlab, qo'shimcha ish qidirib, hisobot davrida unga kirishishga tayyor bo'lgan

xodimlardir. Bu ta'rifdan kelib chiqishiga qaraganda, uch mezon mavjud bo'lib, ana shu mezonlar bo'yicha xodimlar to'liq bo'lmagan ish bilan bandlik toifasiga kiritiladi:

1) normativ vaqtdan kamroq davom etadigan ish;

2) bunday ish bilan bandlikning majburiy xususiyati;

3) boshqa ish qidirish va unga kirishishga hozirlik. Xodimni to'liq ish bilan band bo'lmaganlar toifasiga kiritish uchun, bu barcha uch mezon bir vaqtning o'zida bajarilishi kerak. Ishsiz yoki iqtisodiy jihatdan faol bo'lmagan kishi to'liq ish bilan band bo'lmagan kishi deb hisoblanishi mumkin emas.

Ma'lumki, «yashirin ishsizlik» tushunchasi «to'liq bo'lmagan ish bilan bandlik» tushunchasidan ancha kengroqdir, chunki uning uchun to'liq bo'lmagan ish bilan bandlik ta'rifiga kiradigan barcha mezonlar majburan yashirin ishsizlik sifatida ta'riflanadigan holatda bo'ladi. Boshqa mezonlarga kelganda, rasman «yashirin ishsiz» ishda standart ish vaqtida hozir bo'ladi, ko'pincha boshqa ish qidirmaydi va har gal ham boshqa ishga kirishishga tayyor bo'lmaydi. U odatda, o'zining ish o'rnida normal ishlashga tayyordir.

To'liq bo'lmagan ish bilan bandlik va yashirin ishsizlik o'rtasidagi muhim tafovut shundan iboratki, birinchisi ish beruvchi uchun iqtisodiy yuk bo'lmaydi, ish bilan bandlikning bu shakli uning uchun iqtisodiy jihatdan oqlangan va muayyan ma'noda e'tiborlidir. Demak, qisman ish bilan band xodim tepasida bevosita bo'shatib yuborilishi xavf solib turmaydi, holbuki, yashirin ishsizlik o'z mohiyatiga ko'ra korxonaning mablag'iga qo'shimcha yuk bo'ladi va ish bilan bandlik nuqtai nazaridan ochiq ishsizlik arafasidir. Biroq to'liq ish bilan band bo'lmagan kishi o'zining mavjud ahvolidan rozi emas va ish qidiradi, u yuqoridagi ta'rifga binoan yashirin mehnat bozoridadir va demak, yashirin ishsiz hisoblanadi.

Yashirin ishsiz shakllariga quyidagilar kiradi:

1) korxonalar va tashkilotlardagi to'liq ish haqi oladigan ortiqcha xodimlar soni. Ish bilan bandlikning bunday shakli mahsulot tannarxi va bahosining ortishiga, korxonalarining moliyaviy ahvoriga og'ir ta'sir qiladi, pirovard natijada inflyatsiya spiralinin buralishiga olib keladi;

2) to'liq bo'lmagan ish vaqti davomida ishlaydigan, tegishli ish haqi oladigan va to'liq ish kuniga o'tishni xohlaydigan, lekin iqtisodiy kon'yunkturaning ta'siri tufayli bunday imkoniyatga ega bo'lmagan shaxslarning mavjudligi. Ish bilan bandlikning bunday shakli, chamasi, keyinroq ham davom etadi. U ma'lum darajada ayollar va katta yoshdagi kishilar uchun maroqlidir;

3) ish haqi saqlanmagan holda yoki qisman saqlangan holda ma'muriyat tomonidan ta'til berilishi. Bunday shaklni vaqtincha deb qarash kerak, chunki u xodimlarni mutlaqo qoniqtirmaydi, ular daromad darajasining keskin kamayib ketishiga va pirovard natijada «o'z ixtiyori bo'yicha» bo'shab ketishiga sabab bo'ladi;

4) eng kam ish haqi miqdori saqlangan holda uzoq muddatli ta'tilni rasmiylashtirish. Mazkur murosa-madora tarzida qaror ham barqaror xususiyatga ega emas, chunki yollanuvchi xodimning ham, ish beruvchining ham manfaatlariga mos kelmaydi;

5) xom ashyo, materiallar yo'qligi va ishlab chiqarish rejimining boshqacha buzilishlari tufayli kelib chiqadigan va tuzatilishi mumkin bo'lgan to'liq kun davomida hamda smena ichidagi bekor turib qolishlarning ortishi.

Hozirgi vaqtda, ishsizlik bo'yicha nafaqaning o'rtacha miqdori taxminan, o'rtacha ish haqining 60 %ini tashkil etgani sababli birinchi holda davlat korxonasiidagi yashirin ishsizlik ochiq ishsizlikka nisbatan davlatga deyarli ikki baravar qimmatga tushishi hisoblab chiqilgan. yashirin ishsizlikning boshqa turlari davlat uchun unchalik ko'p xarajatni talab qilmaydi va moliyaviy yo'qotishlar to'liq ravishda yollanma xodimlar zimmasiga tushadi. Shuni ham aytish kerakki, bozor munosabatlarining rivojlanishiga va korxonalar hamda tashkilotlarga raqobatchilar hamda iste'molchilarning moliyaviy tazyiqni kuchaytirishlari, hukumatning moliyaviy-kredit siyosati qattiqashtirilishiga qarab ishlab chiqarishdagi yashirin ishsizlik barqarorlik bilan qisqarib boradi, keyinchalik esa butunlay yo'q bo'lib ketadi.

Muayyan tarmoqdagi yashirin ishsizlikning o'sishi quyidagi formula bilan hisoblab chiqariladi:

$$L_{yash.i} = L_b \cdot I_{meh.u.} \cdot K_{yash.i}, \quad (12)$$

bunda: L_b – ish bilan bandlar soni; $L_{yash.i}$ – yashirin ishsizlikning o'sishi; $I_{meh.u}$ — mehnat unumdorligining pasayishi; $K_{yash.i}$ – elastiklik koeffitsienti.

Ishsizlikning ijtimoiy-iqtisodiy chiqimlari. Ishsizlikning iqtisodiy chiqimlari mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liqdir. Agar iqtisodiyot ishlashni xohlaydiganlar va ishlay oladiganlar uchun etarli miqdordagi ish o'rinlarini yaratib berishga qodir bo'lmas ekan, tovarlarni potentsial ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish butunlay yo'qoladi. Shunday vaziyat vujudga keladiki, unda yalpi milliy mahsulotning hajmi yaratilishi mumkin bo'lgan potentsial yalpi milliy mahsulotdan kamroq bo'ladi. Haqiqiy va potentsial yalpi milliy mahsulotlar o'rtasidagi farqni yalpi milliy mahsulotning orqada qolishi deb atash qabul qilingan.

Ishsizlikning tashqi iqtisodiy chiqimlari jamiyatdagi ijtimoiy, ruhiy va siyosiy larzalarning sirtida yotadi. Bu faqat jamiyatdagi ijtimoiy taranglikni ko'paytirib qolmasdan, shu bilan birga mamlakat siyosiy yo'lining islohotlar yo'lidan uzoqlashish tomonga keskin o'zgarishi mumkinligini ham bildiradi. O'z vaqtida Gitler Germaniyada hokimiyat tepasiga chuqur iqtisodiy tanglik vujudga keltirgan ommaviy ishsizlik negizida kelgan edi. Ommaviy ishsizlik jamiyatning ayrim a'zolariga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi, bu hol o'z-o'zini o'ldirishlar, ruhiy kasalliklar, yurak-tomir kasalliklaridan o'lishning ko'payishiga olib keladi.

O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatida, umuman, aholini ijtimoiy himoyalashning muhim sharti sifatida ish bilan bandlik va ishsizlikdan himoyalash siyosati dunyodagi ko'pgina rivojlangan mamlakatlarning boy tajribasiga asoslangandir. Ammo, bu tajribalarning ko'pchiligi O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining tub mohiyatiga tatbiqan etarlicha to'g'ri kelavermaydi. Biz umumlashtirgan aholini ish bilan bandlik siyosatining asosiy yo'nalishlari ish bilan bandlik siyosati evolyutsiyasining faqat tarkibiy emas, balki tarixiy-mantiqiy tasvirini ham beradi. Aslini olganda, ish bilan bandlikning faol siyosatidan oldin yaxshi yo'lga qo'yilgan ishsizlarni hisobga olish, ro'yxatga olish, ishsizlarni samarali qo'llab-quvvatlash maqsadida ularni ijtimoiy himoyalash uslublari (passiv siyosat) amalga oshirilishi mamlakatda zarur edi. Rivojlangan mamlakatlar tajribasi

ko'rsatishicha, hukumat ishsizlarning ijtimoiy himoyasini ta'minlagandan keyingina, boshqa ishlarga kiritishi - dastlab ish bilan bandlikni barqarorlashtirish (saqlash)ga, so'ngra uning o'sishini rag'batlantirishga kirishishi mumkin. Bunda ish bilan bandlikning o'sishini rag'batlantirish uch yo'nalishda amalga oshiriladi:

- tadbirkorlar bilan ishlash, masalan, yangi ish joylari yaratilganda soliq imtiyozlarini berish, ishsizlarning ish izlashlarini faollashtirish;
- ishchi kuchi taklifini rag'batlantirish;
- yollanma ishchilar sinfini mehnat bozoridan chiqarish, o'z-o'zini band qilishni rag'batlantirish.

O'zbekistonda ishsizlikning keskin ko'payishi ish bilan bandlik siyosatining normal evolyutsiyasi yo'lidan izchil borishga vaqt qoldirmaydi. Shuning uchun, ish bilan bandlikni ta'minlashning xilma-xil dasturlari mo'ljallanganlarni davlatning haqiqiy moliyaviy imkoniyatlarini yaxshilab muvofiqlashtirib olmay, ish bilan bandlik ishining barcha yo'nalishlarini bir yo'lga qamrab olishga urinmoqda. Fikrimizcha, eng avvalo, ish bilan bandlik siyosatini amalga oshirishga yo'llaniladigan moliyaviy mablag'larni muvofiq tarzda taqsimlab, mehnat bozorini tartibga solishning umumdavlat va mintaqaviy sohalarini belgilab olish kerak. Mahalliy mehnat bozorini tahlil qilish asosida ajratilgan mablag'larning har bir so'mini ish bilan bandlikning o'sishi ko'rinishidagi samara bilan qaytishi uni qaerga yo'llash kerakligini aniqlash kerak bo'ladi.

Ish bilan bandlik siyosatini amalga oshirish usullari ham qayta ko'rib chiqilishi kerak. Ma'lumki, har qanday tartibga solish jarayoni, ma'muriy yoki iqtisodiy bo'lishi mumkin bo'lib, shu jumladan, mehnat bozoriga ham taalluqlidir. Tartibga solishning bu usullari o'rtasidagi chegara bozor mexanizmiga aralashuv darajasi chizig'i bo'ylab o'tadi. Ma'muriy usullar mehnat bozori ishiga bevosita, ba'zida hatto bozor mexanizmini buzib aralashuvni nazarda tutadi. Tartibga solishning iqtisodiy usullari buyruq beradigan emas, tavsiyaviy, rag'batlantirish usullari asosida amalga oshadi.

Shunday qilib, ish bilan bandlikni tartibga solishning faol iqtisodiy usullariga quyidagi tadbirlarni kiritish mumkin:

- mamlakatdagi iqtisodiy vaziyatni umumiy sog'lomlashtirish, investitsion faollikni rag'batlantirish, barqarorlashtirish va keyinchalik iqtisodiy o'sishga erishish;
- iqtisodiyotni nodavlat sektorlarini rivojlantirish va kengaytirish uchun shart-sharoitlarni yaratish, shu jumladan, kichik biznes va o'z-o'zini ish bilan band qilishni qo'llab-quvvatlash;
- ish bilan bandlikning oqil tuzilmasini yaratish maqsadida kasbiy o'qitish, qayta tayyorlash va maslahat berishni ta'minlash.

Ko'rinib turibdiki, bu vazifalarni amalga oshirish bugun ham - kelajakda ham muhim omil bo'lib, ish bilan bandlikni ta'minlash ishsizlik darajasining kamayishiga imkon beradi. 2020 yilning 1 iyun holatiga kuzatuvlar natijasiga ko'ra O'zbekiston Respublikasida kambag'al aholi soni 1680,1 ming kishini tashkil etigan. Bugungi kunda BMT tomonidan dunyo aholisi turmush darajasini oshirish va kambag'allikdan aziyat chekayotgan mamlakatlarga ko'maklashish bilan bog'liq masalalar hal qilinmoqda. Jumladan, BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 2000- va 2015-yilda qabul qilingan Ming yillik taraqqiyot dasturi hamda 2030- yilgacha mo'ljallangan barqaror rivojlanish maqsadlari dasturi bevosita dunyo mamlakatlari aholisini iqtisodiy-ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, shuningdek, ekologiya buzilishining oldini olgan holda aholining salomatligini asrashga qaratilgan muhim ishlar sirasiga kiradi.

Ehtiyojlarni qondirish darajasiga ko'ra, turmush darajasini 4 guruhga bo'lish mumkin:

- to'q turmush darajasi – insonning jismoniy va aqliy kuch-quvvatini to'la tiklash uchun qulay sharoitlarni ta'minlaydigan ne'matlardan foydalanish;
- normal daraja – insonning jismoniy va aqliy kuch-quvvatini to'la tiklash uchun qulay sharoitlarni ta'minlaydigan ilmiy asoslangan me'yorlar bo'yicha oqilona foydalanish;
- kambag'allik –mehnat uchun resurslarni qayta yaratishning quyi chegarasi sifatidagi ish qobiliyatini saqlash darajasida ne'matlarni iste'mol qilish;
- qashshoqlik –foydalanilishi insonning yashash qobiliyatini saqlash

imkoniyatiga beradigan ne'matlar va xizmatlarning biologik mezonlar bo'yicha yo'l qo'yiladigan minimal turlarini iste'mol qilish.

Aholi turmush darajasini barchamiz aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadlar miqdori va iste'mol hajmi miqdorining ortishi yoki kamayishi bilan baholanadi. Aholi turmush darajasi uning sifat ko'rsatkichlari ancha keng tushuncha hisoblanadi. Turmush darajasi konsepsiyalari aholining turmush darajasi sifatini har tomonlama tavsiflab beradigan yagona ko'rsatkichga keltirish bo'yicha samarali usuli mavjud emas.

BMTning xalqaro statistika sohasidagi turmush darajasi ko'rsatkichlari tizimining oxirgi tahriri 1978-yilda ishlab chiqilgan va ushbu tizim 12 ta asosiy ko'rsatkich guruhini o'z ichiga oladi. BMT tavsiyasiga ko'ra, tug'ilish, o'lim, umr ko'rish davomiyligi, uy-joy hamda sanitar-gigiyenik va mehnat sharoitlari, oziq-ovqat mahsulotlarining iste'mol darajasi, bandlik darajasi, daromadlar va xarajatlar muvozanati, iste'mol narxlari, transport vositalari bilan ta'minlanganligi, ta'lim, dam olish va hordiq chiqarish imkoniyatlari va ijtimoiy ta'minot tizimining mavjudligi, inson huquqlari va erkinliklari kafolatlanganligi kabilar turmush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar hisoblanadi.

Bu ko'rsatkichlarning hammasini ham qiymat ko'rinishida baholash imkoni mavjud emas. Turmush darajasini ushbu ko'rsatkichlarning ayrim parametrlaridan bir nechtasini qamrab olgan holda baholash mumkin. Ushbu ko'rsatkichlardan eng asosiysi aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadlar hajmi bo'lib, u mamlakat aholisi turmush darajasini baholash bilan birga xalqaro taqqoslamalarda ham foydalanish imkonini beradigan ko'rsatkich hisoblanadi. Shu bilan birga, amaliyotda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulot, yalpi milliy mahsulot, inson taraqqiyoti indeksi, shuningdek, aholining muayyan guruhlari (kvintel, detsil guruhlari) bo'yicha tabaqalanish koeffitsiyentlari kabi ko'rsatkichlardan ham tez-tez foydalaniladi. Aholi turmush darajasining yaxshilanishi bevosita ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarining samaradorligi, ilmiy-texnik taraqqiyot, aholining madaniy-ma'rifiy saviyasi va tarkibi, milliy xususiyatlar, hukumat tomonidan qabul qilinadigan hamda amalga oshiriladigan chora-tadbirlar va harakatlar natijasiga bog'liqdir.

Uy xo'jaliklari ixtiyorida mavjud bo'lgan hamda tovar va xizmatlar xarid qilishga qodirligini belgilovchi iqtisodiy resurslar majmuini ifodalovchi uy xo'jaliklarining iqtisodiy faravonligi, ya'ni daromadlari aholi turmush sifatining muhim ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Bu resurslarga joriy va kapital tushumlar, xususan, asosiy fondlar va qarzga oid bo'lgan majburiyatlar balansi kiradi. Iqtisodiy faravonlik darajasining tahlili uy xo'jaliklarining iqtisodiy resurslarga egalik qilish darajasini, ularni iste'mol qilishga yoki jamg'arishga, shuningdek, ulardan birini tanlashga qodirligini aniqlashga imkon beradi. Uy xo'jaliklarining iste'mol qilishga qodirligini aniqlash mezonini sifatida foydalaniladigan muhim indikator – umumiy daromadlar (joriy tushumlar) hisoblanadi, chunki ular iste'mol qilish yoki jamg'arish imkoniyatini oshirishni ko'proq ta'minlaydi.

Aholining umumiy daromadlari – majburiy to'lovlar va boshqa ajratmalarni amalga oshirgunga qadar bo'lgan qismi aholining yalpi daromadini tashkil etadi. Aholining yalpi daromadiga pul daromadlari va natura shaklidagi daromadlar kiradi hamda doimiy asosda, takrorlanuvchi xususiyatga ega bo'lgan, yillik yoki undan kam vaqt oralig'idagi davrda uy xo'jaligi yoki uning alohida a'zolariga tushadigan tushumlardan tarkib topadi. Aholi turmush darajasining asosiy ijtimoiy-iqtisodiy indikatorlarini aholi pul daromadlari va xarajatlari, uning tarkibi va foydalanishi, daromad bo'yicha aholini taqsimlash kabi ko'rsatkichlar tavsiflaydi. Aholi pul daromadlari barcha toifalardagi aholining mehnati evaziga olgan ish haqi, tadbirkorlik faoliyatidan olgan daromadlari, pensiya, nafaqa, stipendiya, kapital qo'yilmalar bo'yicha foiz shaklida olinadigan daromadlar, renta, ko'chmas mulkni, qishloq xo'jaligi mahsulotlari va chorva mollarini sotishdan tushumlar, turli xizmatlarni ko'rsatishdan olingan daromadlar va boshqalardan iborat.

Xalqaro statistika amaliyotiga muvofiq, umumiy daromad – birlamchi daromad va – transfertlardan olingan daromadlarlga bo'linadi, bu o'z navbatida, bandlik holati yoki ijtimoiy ta'minot tizimiga bog'liq holda institutsional o'zgarishlarning ta'sirini kuzatish imkonini beradi. Birlamchi daromadlar ishlab chiqarishdan olingan daromadlar (mehnat faoliyatidan olingan daromad va shaxsiy iste'mol uchun ishlab chiqarilgan shaxsiy xizmatlardan olingan daromadlar) va mol-mulkdan olingan daromadlarni o'z ichiga oladi.

Daromadlarning tabaqalanish darajasi hayot sifatining muhim xususiyati bo'lib, ushbu ko'rsatkichning dinamikasi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish sur'atlariga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ushbu tabaqalanishning yuqori darajasi va o'sib borayotgan tendensiyasi aholi qatlamlarining daromadlar darajasi bo'yicha keskin tabaqalanishiga olib keladi, bu esa o'z navbatida ijtimoiy-siyosiy barqarorlikka jiddiy tahdid solishi mumkin. Boshqa shart-sharoitlarni hisobga olmaganda, aholi daromadlari tabaqalanishi, qashshoqlikning o'sishiga olib keladi, natijada ichki iste'mol talabining qisqarishi hisobiga iqtisodiy o'sishning pasayishi yuz beradi. Qashshoqlikning yuqori darajasi barqaror iqtisodiy rivojlanishning tobora muhim shartlaridan biriga aylanib borayotgan inson kapitalining o'sishiga ham to'sqinlik qiladi.

Qashshoqlik yangi tushuncha emas, ko'p jihatdan bu iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarning natijasidir, bu bir tomondan faravonlikni oshirish imkoniyatlarini yaxshilasada, boshqa bir tomondan esa ijtimoiy jihatdan nochor insonlarning yanada qashshoqlashuviga, ularning hayotiy ne'matlardan to'la-to'kis foydalana olmasliklariga olib keladi. Qashshoqlik kategoriyasini baholash ikkita konsepsiya doirasida amalga oshiriladi:

- mahrum qilish uchun - kundalik hayotda ma'lum tovarlardan foydalanish imkoniyati cheklanganlar (kam ta'minlanganlar);

- daromadlar bo'yicha – daromadlari darajasi bo'yicha kambag'al deb ataluvchi insonlar yoki mavjud iste'mol me'yorlariga rioya qila olmaydigan odamlar, ularning o'rtacha jon boshiga daromadi mintaqa darajasidan ancha past.

Qashshoqlik kategoriyasini baholashda –subyektiv qashshoqlik degan tushunchadan foydalaniladi, unda inson moddiy ahvolidan kelib chiqqan holda o'z holatiga baho beradi. Ushbu konsepsiya bilan ishlashda qashshoqlik ma'lum darajada psixologik tushuncha ekanligini hisobga olish kerak. Bir kishi uchun yaxshi daromad, boshqasi uchun yetarli bo'lmasligi va bunda inson o'zini qashshoq sifatida his qilishi mumkin. Bundan tashqari, vaqt o'tishi bilan odamda boylik va faravonlik darajasi to'g'risidagi qarashlar o'zgarishga uchrab boradi. Bu yerda ijtimoiy-madaniy omillar katta ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi tomonidan hisoblangan kambag'allikning asosiy ko'rsatkichlari quyidagilardan iborat:

- qashshoqlik chegarasi sifatida qonun bilan belgilangan minimal ish haqi;
- aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi daromadlari tirikchilik darajasidan past bo'lgan odamlar soni;
- kam ta'minlanganlarning jon boshiga o'rtacha daromadlari;
- kam ta'minlanganlarning jon boshiga o'rtacha daromadlari va yashash xarajatlarining nisbati.

Aholi butun mamlakat bo'ylab bir tekis taqsimlanmaganligi sababli, ulushli ko'rsatkichlardan foydalanish tavsiya etiladi. Ulush koeffitsiyenti sifatida umumiy aholi sonida biror bir tanlab olingan hudud aholisining nisbatini olish mumkin.

13-jadval

Aholi daromadlari darajasi va ularning tabaqalanishini aks ettiruvchi ko'rsatkichlarning chegaraviy qiymatlari

Indikatorlar	Chegaraviy qiymat	Izoh
Aholining umumiy sonida yashash minimumidan past daromadga ega bo'lgan aholi ulushi	7%	Ko'p emas
Aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi daromad darajasining yashash minimumiga nisbati	5-6 barobar	Kam emas
10 foiz eng yuqor daromadga ega bo'lganlar daromadlarining 10 foiz eng past daromadga ega bo'lganlar daromadiga nisbati (fondlar koeffitsiyenti)	6-12 barobar	Keltirilgan qiymatlar doirasida

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining rasmiy nashrlarida daromadlarni tabaqalashtirish darajasini baholash uchun asosan ikkita ko'rsatkichdan foydalaniladi: Jini indeksi (koeffitsiyent) va fondlar koeffitsiyenti.

Iqtisodiy tanazzul sharoitida qashshoqlikning o'sishi real daromadlarning kamayishi oqibatida kelib chiqsada, daromadlar tabaqalanishining kuchayishi avval o'rtacha daromadga ega insonlarning qashshoqlik holatiga tushib qolishlariga zamin yaratib beradi. Qashshoqlik iqtisodiy, madaniy va psixologik ildizlarga ega bo'lgan murakkab ijtimoiy

hodisadir, uning xususiyatlari mamlakat rivojlanishining tarixiy sharoitlari bilan ham bog'liqdir.

O'zbekistonda kambag'allikning tez sur'atlar bilan o'sishi, birinchi navbatda, aholini ijtimoiy himoya qilishning samarasiz tizimi sharoitida, XX asr oxiridagi tub ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning dastlabki bosqichida bandlikning qisqarishi, ishsizlikning paydo bo'lishi va mehnat daromadlarining keskin kamayishi bilan bog'liq.

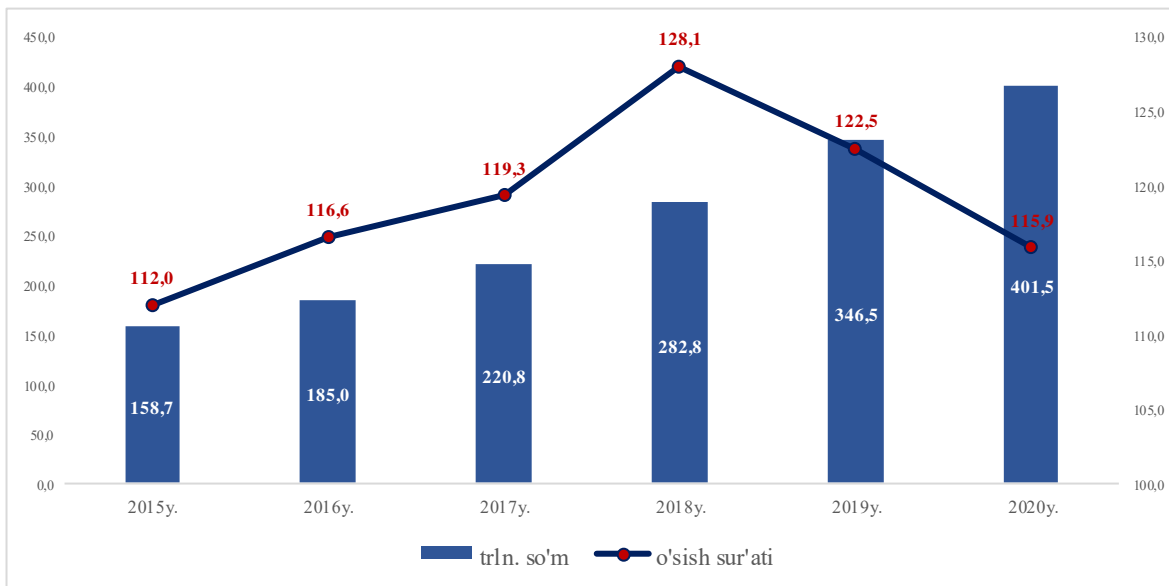
Qashshoqlik, ayniqsa, iqtisodiyotning davlat sektorida, qishloq joylarda va kichik shaharlarda, ko'p bolali va to'liq bo'lmagan oilalarda band bo'lgan fuqarolarga hosdir. Kambag'allik nafaqat iste'mol qilinadigan iste'molning past darajasi, balki umuman past darajadagi mulk, ayniqsa uy-joy, odamlarning ta'minoti bilan bog'liqdir. Kambag'allik darajasiga nafaqat obyektiv omillar, balki subyektiv omillar ham ta'sir ko'rsatmoqda: sog'liqning yomonligi, ma'lumotning yetishmasligi, mehnat bozorida raqobatbardoshlikning pastligi, oilaviy hayotning past sifati, ijtimoiy patologiyalar va boshqalar.

8.3. Inson xavfsizligi sohasidagi iqtisodiy tahdidlar

Insonning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash jamiyat, davlat, korxonalar iqtisodiy xavfsizliklari bilan uzviy aloqadorlikda va bog'liqlikda bo'ladi hamda davlat hokimiyati organlari, mehnat jamolari, ko'pchilik kishilar faoliyati va ularning o'zaro ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari orqali amalga oshiriladi. Shu boisdan, bizning fikrimizga ko'ra, shaxsning iqtisodiy xavfsizligi iqtisodiy kategoriya sifatida kishilar o'rtasida shaxsning ijtimoiy himoyalanganligi va ijtimoiy rivojlanishini ta'minlash, uning hayotiy manfaatlarining kafolatli himoyalanganlik holatini vujudga keltirish jarayonlarida vujudga keladigan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni ifodalaydi. Har bir inson uchun shaxsiy iqtisodiy xavfsizlik muvaffaqiyatga erishishning hamda jamiyatdagi barqarorlik va

ijtimoiy- iqtisodiy farovonlikning muhim ko'rsatkichi hisoblanadi⁶⁵.

10-rasm. Aholi daromadlari dinamikasi

Inson iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlar bo'yicha iqtisodiy adabiyotlarda turli qarashlar va tavsiflar mavjud. A.P.Gaydarning fikricha shaxsga nisbatan xavf-xatar va tahdidlar quyidagilardan iborat:

- aholining ish bilan past darajadagi bandligi va ishsizlik;
- inflyasiya;
- kambag'allik va qashshoqlik;
- shaxs va oilaning degradatsiyaga uchrashi;
- iqtisodiyotning kriminallasuvi;
- ta'lim, sog'liqni saqlash va fanning huquqiy normalar bilan tartibga solinmagan holda tijoratlashuvi;
- ta'lim, aholining bilim darajasining pasayishi;
- bepul tibbiy xizmat sifatining pasayishi;
- aholi turmush darajasining pasayishi va umr uzoqligining qisqarishi⁶⁶.

⁶⁵ Abulqosimov M.H. Bozor iqtisodiyoti sharoitida shaxsning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning nazariy jihatlar va yo'llari. Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozgan dissertatsiyasi qo'lyozmasi. – T., 2020. - 21-22 b.

⁶⁶ Гайдар А.П. Безопасность жизнедеятельности. Учебное пособие. Источник: <http://www.newsocio.ru/nspgs-333-1.html>.

Bular haqiqatda inson hafvsizligiga tahdidlar hisoblanadi. Ammo bu tahdidlar insonning o'ziga bog'liq bo'lgan yoki ijtimoiy-iqtisodiy tizimda vujudga keladigan tahdidlar bo'yicha turlarga ajratilmagan.

Shaxs iqtisodiy xavfsizligining tarkibiy elementlari (komponentlari) va ularga xavf soluvchi tahdidlarning birmuncha keng qamrovli klassifikatsiyasi O.A.Stepicheva, V.V.Chernova, M.A.Kotelnikovalar tomonidan ishlab chiqilgan. Ular shaxsning iqtisodiy xavfsizligining oziq-ovqat va uy-joy bilan ta'minlanish, aholini takror ishlab chiqarish, huquqbuzarlik, sog'liqni saqlash, ekologiya, mehnat munosabatlari, madaniyat va ta'lim, axborot bilan ta'minlanish, daromadlar bo'yicha tabaqalanish va moliyaviy xavfsizlik sohalaridagi shakllarini hamda ularning har biriga xavf soluvchi tahdidlarni tavsiflaganlar⁶⁷.

Ularning fikricha, oziq-ovqat ta'minotidagi shaxsning iqtisodiy xavfsizligiga asosiy oziq-ovqat mahsulotlari bo'yicha iste'molning haqiqiy holatining me'riy miqdoriga mos kelmasligi hamda ocharchilik, ya'ni oziq-ovqatlarga aholining ko'pchilik qismining iqtisodiy jihatdan ega bo'la olmaslik tahdidlari mavjud. Birgina misol tariqasida toza ichimlik suvi etishmasligi.

14-jadval

Xavfsiz ichimlik suvi xizmatlaridan foydalanuvchi uy xo'jaliklar ulushi

Ko'rsatkich nomi	2015	2016	2017	2018	2019	(Yanvar-sentabr) 2020
Kamida asosiy ichimlik suvi xizmatlaridan foydalanuvchi uy xo'jaliklari, shahar joylarda (shahar uy xo'jaliklarning %)	94,7	93,9	94,1	91,1	91,4	92,8
Kamida asosiy ichimlik suvi xizmatlaridan foydalanuvchi uy xo'jaliklari, qishloq joylarda (qishloq uy xo'jaliklarning %)	85,7	83,2	80,4	81,2	81,2	81,9
Kamida asosiy ichimlik suvi xizmatlaridan foydalanuvchi uy xo'jaliklari (uy xo'jaliklari %)	90,4	88,8	87,6	86,4	86,6	87,6

⁶⁷ Котельникова М.А. Трансформация модели экономической безопасности личности в современных условиях. Диссертация на соис. уч.степени к.э.н.. Тамбов, 2015. - с. 26; Степичева О.А., Чернова В.В., Котельникова М.А. Целевая функция и угрозы экономической безопасности личности // Социально-экономические явления и процессы. - Т. 10, № 2, 2015. - с. 88.

Xavfsiz ichimlik suvidan foydalanuvchilar, shahar joylarda (% shahar uy xo'jaliklari)	99,4	99,8	99,1	98,8	99,1	98,8
Xavfsiz ichimlik suvidan foydalanuvchilar, qishloq joylarda (% qishloq uy xo'jaliklari)	96,9	96,1	97,2	96,7	98,0	98,7
Xavfsiz ichimlik suvidan foydalanuvchilar (uy xo'jaliklari %)	98,2	98,0	98,2	97,8	98,6	98,7

Aholini takror ishlab chiqarish jarayonlaridagi shaxsning iqtisodiy xavfsizligiga aholi umumiy sonining kamayishi, ular sonida boqimandalar, ishlab chiqarishda band bo'lmagan aholi ulushining ko'payishi, ajralishlar va abortlarning hamda alkogolizmga (ichkilikka) huruj qo'ygan aholi sonining ko'payishi tahdidlar hisoblanadi (15-jadval), (16-jadval).

15-jadval

Shaxsning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlar klassifikatsiyasi

Shaxs iqtisodiy xavfsizligining komponentlari	Shaxs iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlar
Oziq-ovqat bilan ta'minlanishdagi shaxsning iqtisodiy xavfsizligi	1) asosiy oziq-ovqat mahsulotlari bo'yicha haqiqiy va me'yoriy istemol darajalarining mos kelmaslik tahdidi; 2) ocharchilik tahdidi (oziq-ovqatga iqtisodiy jihatdan erisha olmaslik)
Uy-joy bilan ta'minlanish va unda yaxshi sharoitlarda yashash bo'yicha shaxsning iqtisodiy xavfsizligi	1) uy-joyning etishmasligi tahdidi; 2) yashash uchun noqulay uy-joylar ulushining ko'payishi tahdidi
Aholini takror ishlab chiqarish jarayonlaridagi shaxsning iqtisodiy xavfsizligi	1) aholi sonining kamayishi tahdidi; 2) aholi umumiy sonida boqimandalar ulushining ko'payishi tahdidi; 3) ajralishlar sonining ko'payishi tahdidi; 4) abortlar sonining ko'payishi tahdidi; 5) aholi alkogolizmi tahdidi
Huquqbuzarlik sohasidagi shaxsning iqtisodiy xavfsizligi	1) jinoyatchilikning ommaviy tarzda tarqalishi tahdidi
Sog'liqni saqlash sohasidagi shaxsning iqtisodiy xavfsizligi	1) vrachlar sonining kamayishi va malaka darajalarining pasayishi tahdidi; 2) aholi kasallanishining o'sishi tahdidi
Ekologiya sohasidagi shaxsning iqtisodiy xavfsizligi	1) atmosferaga chiqindilar chiqarilishi oqibatida havoning zaharlanishi, ifloslantirilishi tahdidi
Mehnat munosabatlari sohasidagi shaxsning iqtisodiy xavfsizligi	1) iqtisodiy faol aholi sonining kamayishi tahdidi; 2) ishsizlikning ko'payishi tahdidi

Daromadlar bo'yicha tabaqalanish va moliyaviy xavfsizlik sohasidagi shaxsning iqtisodiy xavfsizligi	1) YAIM qisqarishi tahdidi; 2) jamiyatda daromadlar bo'yicha tabaqalanishning kuchayishi tahdidi; 3) aholining kambag'allashuvi tahdidi; 4) aholining kreditga bog'liqligi tahdidi
Axborot bilan ta'minlanish sohasidagi shaxsning iqtisodiy xavfsizligi	1) aholining axorot bilan ta'minlanmaslik («axborot ochligi») tahdidi
Madaniyat va ta'lim sohasidagi shaxsning iqtisodiy xavfsizligi	1) ta'lim olish imkoniyatlarining kamayishi tahdidi; 2) aholining madaniy ne'matlarga erishish imkoniyatlarining kamayishi tahdidi

Ma'lumot uchun, Orolbo'yi mintaqasi uchun Inson xavfsizligi bo'yicha Ko'psherklik Trast jamg'armasi 2018 yilda BMT shafeligida tashkil etilgan innovatsion moliyaviy mexanizm hisoblanadi. Jamg'armaning maqsadi - xalqaro hamkorlikni rivojlantirish va donor hamjamiyatining mablag'larini Orol bo'yi mintaqasidagi ekologik va ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni yaxshilashga qaratilgan murakkab chora-tadbirlarni amaga oshirishga safarbar etishdan iborat. Tashkil etilganidan buyon donorlar tomonidan Jamg'armaga 11,2 mln dollar miqdorida mablag' ajratigan.

16-jadval

Mamlakatimiz mehnat bozori holati tahlili

Ko'rsatkichlar	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ish bilan band aholi (bir davrda o'rtacha, ming kishi)						
Iqtisodiy faol aholi	13767,7	14022,4	14357,3	14641,7	14876,4	14797,9
shundan: ish bilan ta'minlangan	13058,3	13298,4	13520,3	13273,1	13541,1	13239,6
shu jumladan: iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha						
Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi	3601,7	3646,7	3671,3	3537,2	3544,6	3560,0
Sanoat	1768,7	1802,4	1826,8	1802,9	1821,5	1789,7
Qurilish	1222,2	1263,6	1290,0	1205,5	1324,6	1267,8
Savdo	1413,8	1452,4	1480,2	1401,8	1436,4	1364,4
Tashish va saqlash	614,7	638,2	654,9	645,2	646,1	623,0
Ta'lim	1105,3	1105,6	1106,6	1111,7	1134,4	1160,0
Sog'liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar	601,5	601,6	602,6	604,0	616,7	652,1
Boshqa turlari	2730,4	2787,9	2887,9	2964,8	3016,8	2822,5
Ish bilan band aholini mulkchilik turlari bo'yicha taqsimlash						
Davlat sektori	2341,3	2330,4	2338,3	2427,0	2463,3	2497,0
Nodavlat sektori	10717,0	10968,0	11182,0	10846,1	11077,8	10742,5
Mehnat idoralarida ro'yxatdan o'tgan ishsizlar	2,7	5,0	14,4	32,3	57,9	37,1

Shaxsning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlarni shaxsning o'ziga bog'liq bo'lgan ichki hamda ichki va tashqi ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar va tabiiy omillar ta'siridagi tashqi tahdidlar guruhiga ajratish orqali yanada to'ldirish maqsadga muvofiqdir⁶⁸.

Shaxs iqtisodiy xavfsizligiga tashqi tahdidlar mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish sur'atlarining jamiyat ehtiyojlari o'sishiga nisbatan orqada qolishi, siklik o'zgarishlar, bozor kon'yunkturasidagi tebranishlar, iqtisodiy inqirozlar, ishsizlik va inflyasiya darajasining boshqarib bo'lmaydigan darajalarda o'sishi, hududlar rivojlanishidagi nomutanosiblikning kuchayishi, tabiiy yoki inson, kapital resurslarining etarli emasligi, ijtimoiy sohalar, shu jumladan, ta'lim va sog'liqni saqlash sohalar rivojlanishining past darajadaliigi, mamlakatda ijtimoiy-siyosiy vaziyatning yomonlashuvi, tabiiy muhitning yomonlashuvi, tabiiy ofatlar, favqulodda vaziyatlar hamda jahon iqtisodiyotidagi inqirozli vaziyatlar, mamlakat tashqi qarzining haddan tashqari o'sib ketishi sababli ham vujudga kelishi mumkin. Iqtisodiy sohada inson shaxsiga nisbatan tajovuz reketda, tovlamachilik va firibgarlikda o'z ifodasini topadi. Shaxsning xavfsizligiga nisbatan jinoiy mazmunga ega tahdidlar mamlakatda kriminallashuv, uyushgan jinoyatchilik va korrupsiyaning kuchayishi orqali vujudga keladi (17-jadval).

Shaxsning o'ziga bog'liq bo'lgan tahdidlar ichki tahdidlar hisoblanadi. Bu turdagi tahdidlarga shaxsning o'z oldiga noto'g'ri maqsadlar qo'yganligi; bilim va kasb-malaka darajasining pastligi yoki yo'qligi; kam haq to'lanadigan ishlarda ishlashi; raqobat kurashida sinishi, bozori kasod bo'lishi; daromadi kam bo'la turib bolalari ko'p bo'lishi; tug'ma nogironlik; insonning jismoniy va aqliy imkoniyatlarining cheklanganligi; qariganligi va kasalliklari hamda travmalar sababli mehnat qobiliyatini vaqtinchalik va butunlay yo'qotganligi; boquvchisidan ayrilib qolishi; insonning qat'iyatsizlik, sabrsizlik, jizzakilik, shoshqaloqlik, chidamsizlik, dangasalik, passivlik, va boshqa shu kabi shaxsiy xususiyatlari; insonning yomon hulq va odatlar(ahloqsizlik, ichkilikbozlik, qimorbozlik va nosog'lom hayot tarzi)ga moyillik; omadsizlik kiradi.

---

⁶⁸ Abulqosimov M.H. Shaxs iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlar va ularning oldini olish yo'llari // J. Iqtisod va moliya / Экономика и финансы, 2017. 12-son. - 21 b.

Shaxs iqtisodiy xavfsizligiga ichki va tashqi tahdidlar⁶⁹

Tashqi tahdidlar	Ichki tahdidlar
mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish sur'atlarining jamiyat ehtiyojlari o'sishiga nisbatan orqada qolishi	shaxsning o'z oldiga noto'g'ri maqsadlarni qo'yishi
bozor kon'yunkturasidagi tebranishlar, siklik o'zgarishlar, iqtisodiy inqirozlar	bilim va kasb-malaka darajasining pastligi yoki yo'qligi
Aholining ish bilan bandlik darajasining pastligi, ishsizlik va inflyasiyaning boshqarib bo'lmaydigan darajalarda o'sishi	kam haq to'lanadigan ishlarda ishlashi ishsiz bo'lib qolishi
ijtimoiy sohalar, shu jumladan, ta'lim va sog'liqni saqlash sohalar rivojlanishining past darajadali	Mehnat salohiyatining pastligi, ishchi kuchi raqobatbardoshligining pastligi yoki yo'qligi, raqobat kurashida sinishi, bozori kasod bo'lishi
mamlakatda ijtimoiy-siyosiy vaziyatning yomonlashuvi	daromadi kam bo'la turib bolalari va boqimandalarining ko'p bo'lishi
tabiiy muhitning yomonlashuvi, tabiiy ofatlar, favqulodda vaziyatlar	tug'ma nogironlik, insonning jismoniy va aqliy imkoniyatlarining cheklanganligi
tabiiy yoki inson, kapital resurslarining etarli emasligi	boquvchisidan ayrilib qolishi
mamlakatda kriminallasuv, uyushgan jinoyatchilik va korrupsiyaning kuchayishi	qariganligi va kasalliklari hamda travmalar sababli mehnat qobiliyatini vaqtinchalik yoki butunlay yo'qotganligi
mamlakat tashqi qarzlarning haddan tashqari ortib ketishi	insonning qat'iyatsizlik, sabrsizlik, chidamsizlik, dangasalik, passivlik kabi salbiy shaxsiy xususiyatlari
jahon iqtisodiyotidagi inqirozli vaziyatlar	insonning yomon hulq va odatlar(ahloqsizlik, ichkilikbozlik, qimorbozlik va nosog'lom hayot tarzi)ga moyilligi
turli davlatlar o'rtasida nizo, ziddiyat, qarama-qarshiliklarning kuchayishi	Omadsizlik

Jinoiy mazmunga ega bo'lgan shaxsga nisbatan tahdidlarning shakllari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

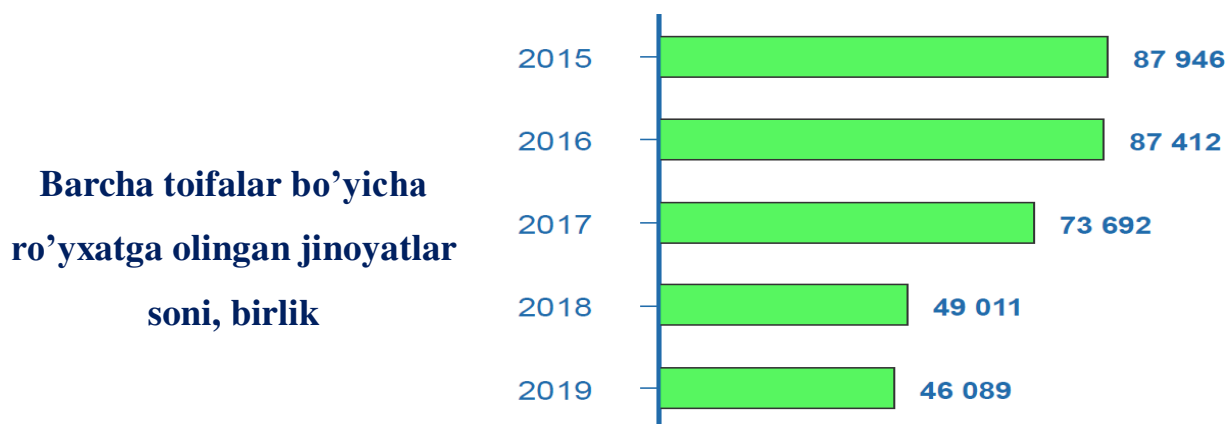
- ma'lum haq evaziga, buyurtma asosida shaxsni o'ldirish, qo'rqitish, zo'ravonlik qilish. Bunda shaxsga nisbatan qurol-yarog', portlovchi qurilmalar, radioaktiv moddalarni ishlatishga harakat qilinadi;

- boyish maqsadida iqtisodiy tashkiliy jinoyatchilik bilan birikib ketish;

⁶⁹ Abulqosimov M.H. Shaxs iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlar va ularning oldini olish yo'llari // J. Iqtisod va moliya / Экономика и финансы, 2017. 12-son. – 22 b.

- tovlamachilik maqsadida odamlarni o'g'irlash;

- millat ajratish negizida shaxsga nisbatan jinoyat sodir etish. Mamlakatimizda jinoyatchilik va huquqbuzarlikka qarshi samarali chora-tadbirlarning amalga oshirilishi oqibatida shaxs xavfsizligini ta'minlashda muhim natijalarga erishildi. So'nggi 5 yilda ro'yxatga olingan jinoyatlar soni 47,6 % ga kamaygan, 2015 yilda jinoyatlar soni 87946 tani tashkil etgan bo'lsa, 2019 yilga kelib, bu ko'rsatkich 46089 tani tashkil etdi (11-rasm).

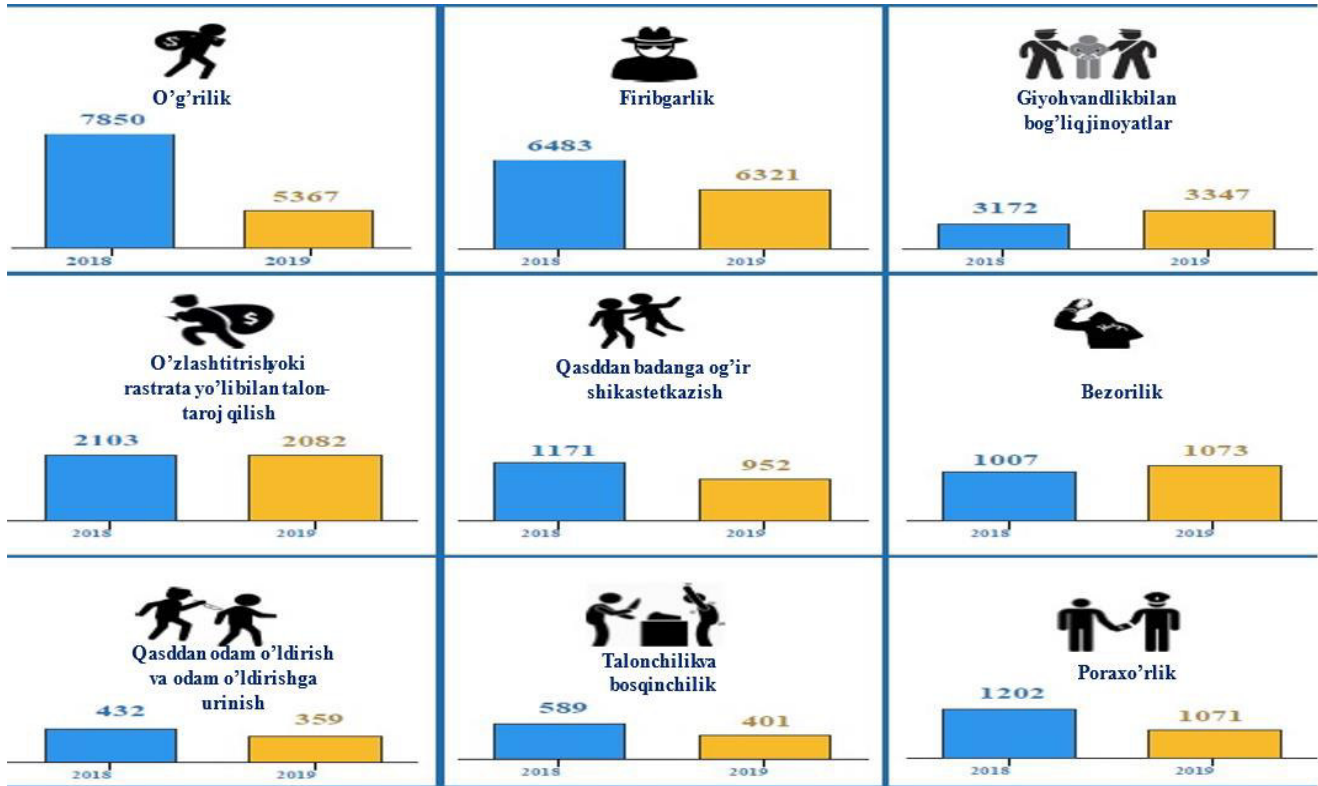

11-rasm. 2015-2019 yillarda O'zbekiston Respublikasida ro'yxatga olingan jinoyatlar soni, birlik⁷⁰

O'zbekistonda 2019 yilda 2018 yilga nisbatan talonchilik 37,4 % ga, o'g'rilik 31,6 % ga, bosqinchilik 21,7 % ga, qasddan badanga og'ir shikast etkazish 18,7 % ga, qasddan odam o'ldirish va o'ldirishga urinish 16,9 % ga, nomusga tegish va nomusga tegishga urinish 4,1 % ga kamaygan. 2019 yilda sodir etilgan jinoyatchilikning katta qismi iqtisodiy xarakterdagi jinoyatlar bo'lib, shaxsning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlar hisoblanadi. Mazkur toifalardagi jinoyatlarning ochilishi shaxs iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashga qaratilgandir. Jumladan, 2019 yilda firibgarlik 2,5 % ga, o'zlashtirish yoki rastrata yo'li bilan talontaroj qilish 1,0 % ga kamaygan. Shu bilan birga, xonadonlarni va shaxsiy uylarni tunash 42,4 % ga va do'kon va savdo nuqtalarini tunash 25,3 % ga kamaygan. Shuningdek, bezorilik 6,6 % ga, giyohvand vositalari bilan qonunga xilof ravishda

⁷⁰ O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati. 2019 yil yanvar-dekabr. Stat. to'plam. - T., 2020. – 407 b.

muomala qilishga oid jinoyatlar 5,5 % ga ko'paygan (12-rasm).

12-rasm. 2018-2019 yillarda O'zbekiston Respublikasida ro'yxatga olingan jinoyat turlari bo'yicha soni, birlikda⁷¹

Yuqorida keltirilgan tajovuz va tahdidlardan kishilarni himoya qilish maqsadida huquq-tartibot organlari faoliyatini kuchaytirish va takomillashtirish lozim bo'ladi. Shuningdek, mamlakatda turli xususiy qo'riqchi tashkilotlari, firmalari vujudga kelib, ular yirik tashkilot, muassasa va korxonalarni ma'lum haq evaziga qo'riqlashni o'z zimmalariga olmoqdalar. Shu bilan birga xususiy detektiv tashkilotlari ham faoliyat yuritmoqda. Endilikda «Xususiy detektivlar va qo'riqchilik faoliyati to'g'risida»gi Qonunni ishlab chiqish va qabul qilish lozim bo'ladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida shaxs iqtisodiy xavfsizligi uning ishsizlik, bozori kasod (bankrot) bo'lishi va boshqa ijtimoiy-iqtisodiy sabablar oqibatida kambag'al va qashshoq, mol-mulkidan mahrum bo'lib qolishi yoki jiddiy moddiy zarar ko'rishi, turmush

⁷¹ O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati. 2019 yil yanvar-dekabr. Stat. to'plam. - T., 2020. – 413 b.

darajasining pasayishi xataridan saqlanishda ifodalanadi⁷². Kambag'allik va qashshoqlik inson uchun engdahshatli xavf hisoblanadi⁷³.

Iqtisodiy adabiyotlarda kambag'allik – bu turmush kechirish, mehnat layoqatini saqlab turish, avlodlar uzviyligini davom ettirish uchun zarur bo'lgan eng kam ehtiyojlarni qondirish imkoniyatiga ega bo'lmagan shaxs yoki ijtimoiy guruhlar iqtisodiy ahvolidan ko'rsatkichi, ijtimoiy guruh yoki individning hayot uchun zarur bo'lgan eng kam ehtiyojlarini qondira olmasligining iqtisodiy sharoitini aks ettiruvchi xususiyat, deb ta'rif beriladi. Kambag'allik nisbiy tushuncha hisoblanib, har bir jamiyatdagi turmush darajasining umumiy standartiga bog'liq bo'ladi. Deprivatsion yondashuv bo'yicha kambag'allik tushunchasi nafaqat hayot uchun zarur bo'lgan eng kam ehtiyojlarini qondira olmaslik va daromadlarning etishmovchiligini, balki sifatsiz ovqatlanish, ta'lim va sog'liqni saqlash xizmatlaridan foydalanolmaslik hamda munosib uy sharoitlariga ega bo'lmaslik kabi sharoitlarni ham o'z ichiga oladi⁷⁴.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlisga 2020 yil 24 yanvarda qilgan murojaatnomasida – hududlarda, ayniqsa, qishloqlarda aholining aksariyat qismi etarli daromad manbaiga ega emasligi sir emas. Har qanday mamlakatda bo'lgani kabi bizda ham kam ta'minlangan aholi qatlamlari mavjud. Turli hisob-kitoblarga ko'ra, ular taxminan 12-15 foizni tashkil etadi. Bu o'rinda gap kichkina raqamlar emas, balki aholimizning 4-5 millionlik vakillari haqida bormoqda⁷⁵, - deb ta'kidlagan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 2020 yil 27 fevral kuni tadbirkorlikni rivojlantirish orqali kambag'allikni qisqartirishga qaratilgan chora-tadbirlar bo'yicha videosektor yig'ilishida kambag'allik darajasi chuqurlashib

---

⁷² Abulqosimov M.H. Bozor iqtisodiyoti sharoitida shaxsning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning nazariy jihatlari va yo'llari // J. Iqtisod va moliya / Экономика и финансы, 2017. 5-son. – 49 b.

⁷³ Abulqosimov M.H. Kambag'allikka qarshi kurash - shaxs iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning muhim yo'nalishi // J. Iqtisod va moliya / Экономика и финансы, 2020. 2-son. - 134-144 b.

⁷⁴ Экономика труда. Учебник. // Под ред. Н.А.Волгина, Ю.Т.Одегова. - М.: Экзамен, 2004. - с. 392; Abdurahmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti (nazariya va amaliyot). Darslik. – T.: Mehnat, 2004. – 445 b; Inson taraqqiyoti. Darslik: i.f.d., prof. Q.X.Abdurahmonov tahriri ostida. - T.: Fan va texnologiya, 2013. – 228 b; Abulqosimov H.P., Abulqosimov M.H. Iqtisodiyotga oid atamalar va tushunchalarning izohli lug'ati. O'quv qo'llanma. - T.: - ABU MATBUOT - KONSALT, 2017. – 261 b.

⁷⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasi // <http://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyeevning-oliy-25-01-2020>

ketganligini aytib, –“...biz shu paytgacha aksariyat fuqarolarimiz haqiqatan ham kambag'al ekanini ko'rib-ko'rmaslikka, eshitib-eshitmaganlikka oldik. Bu noto'g'ri. Afsuski, dastlabki hisob-kitoblarga ko'ra, xalqimizning 4-5 foizi kambag'al ekani aniqlandi. Endi yashirish kerak emas, og'ir sharoitlarda yashayotgan odamlarimizning asl muammosi, vaziyatini tushunishimiz, barcha toifadagi rahbarlar dunyoqarashimizni o'zgartirishimiz lozim bo'ladi. Bizdagi ma'lumotlarga ko'ra, Qashqadaryo viloyati kambag'allik muammosi bo'yicha eng og'ir hudud hisoblanadi. 700 ming aholi kambag'al. Bu jami aholining qariyb 21 foizini tashkil etmoqda. Bu vaziyatda Qashqadaryoda rahbarlar bir joyda o'tirishi mumkin emas. Odamlarimizni bunday og'ir sharoitdan qanday chiqarib olamiz, degan savolni o'ziga berishi lozim. Shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasida 500 ming, Surxondaryo viloyatida 500 ming, Namangan viloyatida 400 ming, Jizzax viloyatida 210 ming va Sirdaryo viloyatida 130 ming aholi kambag'al. Bu raqamlarni mahallalar kesimida olsak, yanada og'ir raqamlarga guvoh bo'lamiz. Masalan, Parkent tumanining «Yangiobod» mahallasida 1039 nafar kam ta'minlagan va kambag'allar bor. Oltinsoy tumani «Mirshodi» mahallasida 906 nafar, Boysun tumani «To'da» mahallasida 504 nafar fuqarolarimiz og'ir ahvolda yashayotganini⁷⁶, ochiq oydin ta'kidladi.

Shaxs bilan bog'liq tahdidlar ichida ishsizlik kishining iqtisodiy ahvolidan yomonlashuviga, kambag'alga aylanib qolishiga olib keluvchi tahdid hisoblanadi. Ishsizlik kelib chiqishining uch xil sababi va shakli mavjud. Friksion ishsizlik - kishining biron joyga ko'chishi, yuqori haq to'lanadigan, mehnat sharoitlari yaxshi bo'lgan boshqa ishga o'tishi yoki boshqa sabablarga ko'ra vaqtincha ishsiz qolishi. Bunday ishsizlik ko'pincha ixtiyoriy tavsifga ega bo'ladi. Bunday ishsizlikka o'qishni bitirib, birinchi marta ish axtarayotganlar ham kiradi. Tarkibiy (strukturaviy) ishsizlik – iqtisodiyotda sodir bo'layotgan tarkibiy o'zgarishlar natijasida, ma'lum kasbdagi xodimlarga talab kamayadi yoki bu kasb-korlar yo'q bo'lib ketganligi uchun ularga talab bo'lmaydi. Ushbu ikki ishsizlik shakli tabiiy bo'lib, ularning darajalari tabiiy ishsizlik darajasi hisoblanadi. Siklik

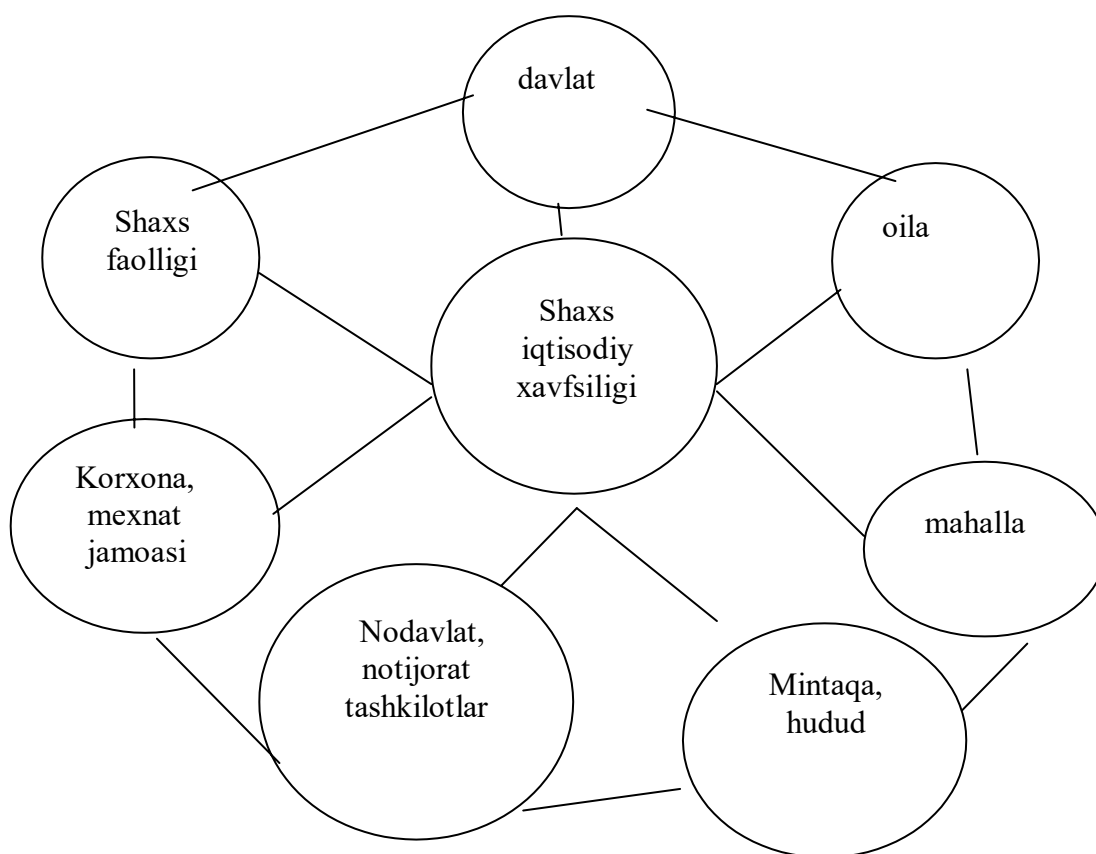
---

⁷⁶ Xasanov R., Usmonov B. O'zbekistonda kambag'allik va uni qisqartirish yo'llari // <https://review.uz/oz/post/ozbekistonda-kambag'allik-va-uni-qisqartirish-yollari>

ishsizlik esa iqtisodiyotdagi siklik tebranishlar, krizis va tanglik, turg'unlik holatlarining kuchayishi tufayli vujudga keladi. O'zbekistonda ishsizlik darajasi 2015 yilda 5,2%ni, 2017 yilda 5,8%ni, 2018 yilda 9,3%ni, 2019 yilda esa 9,0%ni tashkil etdi. Koronavirus pandemiyasi davrida ishsizlik darajasi 13,2%ni, ishga muhtojlar soni esa 1,9 mlndan ortiqni, 2 mln kishiga yaqinni tashkil etdi.

Ishsizlikning, kam ta'minlangan va kambag'al aholi qatlamlarining kupayishi jamiyatda ijtimoiy beqarorlikning vujudga kelishiga sabab bo'lishi mumkin. Shu tufayli davlat yangi ish joylarini yaratish, rag'batlantirish, mehnat birjalari orqali ishsizlarni ishga joylashtirish, yangi kasb-korga o'qitish, malakasini oshirish, haq to'lanadigan jamoatchilik ishlariga jalb etish, ishsizlik nafaqasi tayinlash orqali ishsizlikni kamaytirishga harakat qiladi. Shuni aytib o'tish joizki, bozor iqtisodiyoti sharoitida ishsizlikning, kambag'allarning bo'lishi, aholining daromadlari bo'yicha yuqori, o'rta va kam daromadli ijtimoiy tabaqalarga bo'linishi tabiiy hol. Ijtimoiy xavf eng yuqori daromadli aholi bilan eng past daromadli aholi guruhi daromadlari o'rtasida haddan tashqari katta farq vujudga kelgandagina yuzaga keladi. Buning natijasida ijtimoiy larzalar vujudga kelishi ehtimoli ham mavjud bo'ladi. Shuning uchun davlat aholining mehnat, tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirish va kam ta'minlangan aholini aniq manzilli ijtimoiy himoyalash orqali ushbu ijtimoiy xavf- xatar, tahdidning oldini olishga harakat qiladi.

Insonning shakllanishida va xavfsizligini ta'minlashda davlat va u yaratgan ijtimoiy-iqtisodiy infratuzilmalarning, shu jumladan, ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat va boshqalarning rivojlanishiga, davlat organlarining iqtisodiyotni tartibga solish hamda boshqarish salohiyatiga ham bog'liqdir. Ushbularga muvofiq ravishda shaxs iqtisodiy xavfsizligi milliy, uning tarkibiy qismlari bo'lgan davlat, korxonalar, hudud iqtisodiy xavfsizligining qay darajada ta'minlanganligiga ham bog'liqdir. Shundan kelib chiqib, bizning nazarimizda yuqorida keltirilganlar birgalikda shaxs iqtisodiy xavfsizligining yaxlit modelini tashkil etadi (13- rasm).

13-rasm. Shaxs iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlash mexanizmi modeli⁷⁷

Shaxsning iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlash mexanizmi davlat hokimiyati organlari, nodavlat tashkilotlari va institutlari, oila, mahalla, hudud, korxonalar hamda ular faoliyatining maqsadi, vazifalari, tamoyillari, usullarini belgilab beruvchi huquqiy muhit o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlikni ifodalaydi. Ta‘kidlash lozimki, davlatning iqtisodiy siyosati uning strategik vazifalaridan kelib chiqib jamiyatda ishlab chiqarish, daromad va ne‘matlarni taqsimlash jarayonlarini tartiblash uchun davlat tomonidan joriy davr ichida qo‘llaniladigan chora-tadbirlar tizimini ifodalaydi.

Davlat samarali iqtisodiy, ijtimoiy, moliyaviy, pul-kredit siyosati yuritilishi, fan, madaniyat, ta‘lim, sog‘liqni saqlashni hamda iqtisodiyotning va ijtimoiy sohaning boshqa tarmoqlarini rivojlantirish bo‘yicha dasturlar ishlab chiqilishi va amalga oshirish orqali

⁷⁷ Abulqosimov M.H. Bozor iqtisodiyoti sharoitida shaxsning iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlashning nazariy jihatlari va yo‘llari. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozgan dissertatsiyasi qo‘l yozmasi. – T., 2020. – 43 b.

fuqarolarning iqtisodiy, ijtimoiy va boshqa huquqlari hamda qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshiradi.

Shaxsning xavfsizligini ta'minlashda davlat muhim rol o'ynaydi. Davlatning bu boradagi vazifalari Konstitutsiyada o'z ifodasini topadi. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofiq davlat fuqarolarning quyidagi muhim huquq va erkinliklarini himoya qilishni o'z zimmasiga olgan:

- yashash huquqi; erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqi;
- o'z sha'ni va obro'siga qilingan tajovuzlardan, shaxsiy hayotiga aralashishdan himoyalanih va turar joyi daxlsizligi huquqi;
- fikrlash, so'z va e'tiqod, vijdon erkinligi huquqi;
- mehnat qilish, erkin kasb tanlash, adolatli mehnat sharoitlarida ishlash va qonunda ko'rsatilgan tartibda ishsizlikdan himoyalanih huquqi;
- yollanib ishlayotgan barcha fuqarolarning dam olish huquqi;
- qariganda, mehnat layoqatini yo'qotganda, shuningdek boquvchisidan mahrum bo'lganda va qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda ijtimoiy ta'minot olish huquqi;
- malakali tibbiy xizmatdan foydalanish huquqi;
- bilim olish huquqi. Bepul umumiy ta'lim olish davlat tomonidan kafolatlanadi;
- har kimga ilmiy va texnikaviy ijod erkinligi, madaniyat yutuqlaridan foydalanish huquqi.

Shaxs manfaatlari va xavfsizligiga tahdidlarga munosabatda insonning ruhiy holatini faollik, bag'rikenglik (tolerantlik), chidamlilik sifatida tavsiflash mumkin. Faollik insonning o'z maqsadini tanlashi hamda unga erishishida kuch-qudrat, shijoat, jo'shqinlik bilan faoliyat ko'rsatish va mehnat qilishga shayligi hisoblanadi. Bu hol shaxsning ma'lum bilim, kasb-malaka, mahoratga ega bo'lib, o'zgaruvchan vaziyatlar va holatlarda ham o'ziga munosib joyni erkin egallashga, yuqori natija va samara bilan ishlashga imkon beradi. Bunday holatdagi kishi raqobatbardosh, iqtisodiy jihatdan mustaqil bo'lib, o'zining mehnati, mahorati, ishbilarmonligi tufayli ko'pgina ehtiyojlarini qondira oladi.

8.4. Davlatning iqtisodiy xavfsizligi va uni ta'minlash vositalari

“Davlatning iqtisodiy xavfsizligi” tushunchasi mamlakatimiz iqtisodiy boshqaruv va huquq tartibot organlari faoliyatida nisbatan yangi tushuncha hisoblanadi. Bu tushuncha ko‘proq G‘arb mamlakatlari tuzilmasida keng tarqalgan hisoblanadi. Davlatning iqtisodiy xavfsizligi - bu iqtisodiy mustaqillik va qaramlik, barqarorlik va zaiflik, iqtisodiy bosim, shantaj, majburlash va tajovuz va boshqa kategoriyalari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan iqtisodiy va siyosatshunoslikning sintetik toifasidagi tushunchasi hisoblanadi.

“Davlatning iqtisodiy xavfsizlik” toifasining ma'nosini tushunish uchun avvalo “xavfsizlik” atamasini tavsiflash va uning mohiyati nima ekanligini aniqlash lozim bo‘ladi. Innovatsion iqtisodiyotning shakllanishi sharoitida xavfsiz mavjudlik sohasi shu qadar torayib boradiki, bu ehtiyojni doimiy va ommaviy qondirmaslik shaxslarning, oilalarning, korxonalarining, davlatning va umuman jamiyatning faoliyati rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda hamda hayotining barcha sohalaridagi inqiroz holatini vujudga keltirmoqda.

XIX asrning oxirlariga kelib, “xavfsizlik” va “milliy xavfsizlik” tushunchalarining dolzarbligi oshishiga: insoniyat rivojlanishining murakkablashuvi; yadro, atom va boshqa ommaviy qirg‘in qurollarining keng tarqalishi; ekologik vaziyatning yomonlashuvi; yangi xavfli kasalliklarning vujudga kelishi (koronavirus); terrorizm xavfining kuchayishi; totalitar tuzum emirilganidan keyin dunyoning qarama-qarshi qutblarga bo‘linishi barham topgandan keyingi davlatlar o‘rtasidagi muvozanatning buzilishi; yangi mustaqil davlatlarning paydo bo‘lishi; bozor islohotlarining amalga oshirilishi sabab bo‘ldi.

“Xavf” va “xavfsizlik” tushunchalari bir-biri bilan chambarchas bog‘liq, iqtisodiy va iqtisodiy bo‘lmagan tahdidlarni o‘rganmasdan iqtisodiy xavfsizlikni to‘liq o‘rganish mumkin emas. Buni, masalan, resurslardan foydalanishdan mahrum qilish, ochlikka olib keladigan yoki pul muomalasining buzilishi, mamlakatning iqtisodiy tizimining izdan chiqishi yoki hukumatning iqtisodiyotni boshqarish qobiliyatini yo‘qotishi kabi tushuniladi. Xavfsizlik muammosining muhim jihati bu mamlakatning xalqaro iqtisodiy tizimda institutsional qismi bilan aloqalaridir. Rivojlanayotgan mamlakatlarda davlatning iqtisodiy

xavfsizligini ta'minlash masalasi doimo ustivor vazifa hisoblanadi, chunki xalqaro iqtisodiy tartiblarga amalga qilgan holda choralarni ko'rish lozim bo'linadi. Xavf-xatarning namoyon bo'lish shakllari: tabiiy kataklizmalar (tabiiy ofatlar), ijtimoiy kataklizmalar (ocharchilik, kambag'allik, qashshoqlik, ijtimoiy larzalar), urushlar (qo'roli to'qnashuvlar, terrorizm, ijtimoiy revolyusiyalar), inqirozlar (siyosiy, iqtisodiy, energetik, ma'naviy, g'oyaviy, mafkuraviy)dan iboratdir. Xavf-xatar davlat va jamiyat rivojlanishiga tahdid soluvchi kuch hisoblanib, har bir mamlakat iqtisodiy barqarorlikka erishish uchun iqtisodiyotda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashi zarurdir.

Barcha tahdidlar xalqaro, davlatning iqtisodiy xavfsizligi tahdidlariga, shuningdek korxonalar va jismoniy shaxslarning iqtisodiy xavfsizlik tahdidlariga bo'linadi. Davlatning iqtisodiy xavfsizligini ikkita tahdid vujudga keltiradi, bu ichki va tashqi tahdidlardir. Ichki tahdidlar umumiyliigi davlat iqtisodiyotining hozirgi holati ta'siri ostida yuzaga keladi. Shunday qilib, agar mamlakatda ishlab chiqarish va ijtimoiy sohalarni samarali rivojlantirishga e'tibor qaratilmasa, iqtisodiy, siyosiy va ekologik vaziyat keskinlashgan taqdirda mamlakat iqtisodiy mustaqilligiga putur etkazadigan omillar bo'lishi mumkin. Tashqi tahdidlar esa mamlakat tashqarisidan yuzaga kelishi mumkin bo'lgan tahdidlarni anglatadi.

“Davlatning iqtisodiy xavfsizligi” mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishdagi tutgan o'rnini tasniflasak, har bir davlat o'z mamlakat iqtisodiyotini turli xildagi xavf va xatarlardan saqlash borasida jamiyatda ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy qonuniyatni yaratib xavfsizlikni ta'minlashga erishadi. Xavfsizlik muammosi mustaqil davlatchilikning shakllanishi va jamiyatda ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy manfaatlarning qaror topishi bilan bir paytda vujudga keladi. Chunki shu vaqtdan boshlab, barqarorlik, rivojlanish bilan bir qatorda xavf-xatar, turli-tuman tahdidlar ham paydo bo'lib, ularni hisobga olish, ularga asoslanib, davlat strategiyasi va siyosatini ishlab chiqish hamda amalga oshirish davlatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning muhim sharti hisoblanadi.

Milliy xavfsizlik bu davlat va jamiyatni ichki va tashqi tahdidlardan, fuqarolarni shaxsiy holatini himoya qilish, ularning konstitutsiyaviy huquqini, erkinligini, turmush

darajasini yuqori sifatli tashkil qilishni, hududiy yaxlitlikni va barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash imkonini ifodalaydi.

“Davlatning iqtisodiy xavfsizligi” milliy iqtisodiy xavfsizlik nuqtai-nazaridan davlat, jamiyat va shaxslarning hayotiy qiziqishlarini, jami ehtiyojlarini progressiv rivojlanishining imkoniyatlarini ta'minlash, mamlakat hududining iqtisodiy xavfsizligi jihatidan mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining aniq bir funksional yo'nalishi bo'yicha uning manfaatlarini farqlanishi, ularning faoliyatini amalga oshirishda differensial tizimdan foydalanish, ularni himoya qilish uchun ustuvor yo'nalishlarini ta'minlash imkonini yaratishdan iborat. Davlatning iqtisodiy xavfsizligiga tahdid soladigan quyidagi jarayonlar va hodisalar ta'siri ostida shakllanishi mumkin:

- mamlakatdagimavjudkorxonalarining past raqobatbardoshligi, xomashyolardan samarasiz foydalanish, yuqori energiya va material iste'mol sarfi, yoqilg'i-energetika mahsulotlarini ishlab chiqarish xarajatlarining yuqoriligi;

- ijtimoiy mahsulot ishlab chiqarish va aholi ko'payishining normal jarayonlari buzilishi;

- ayrim tarmoqlarning monopollashganligi, ularning boshqa hududlarda konsentratsiya darajasi, hududiy monopoliyaning yuzaga kelishi;

- ishlab chiqarish va noishlab chiqarish fondlarining, ayniqsa uy-joy-kommunal xo'jaligining yuqori darajadagi eskirishi va kommunikatsiya tizimining yomonlashishi;

- samarali talabni qondirish uchun ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmaning etarli darajada rivojlanmaganligi;

- mamlakatdainstitutsional infratuzilma, tovarlar, ishchi kuchi va kapital bozorlarining shakllanishidagi qoloqlik;

- tabiiy resurslardan foydalanish darajasi, tabiatni muhofaza qilish faoliyati va ekologik xavfsizlikning pastligi;

- yuqori ishsizlik darajasi, turmush darajasining pastligi;

- ijtimoiy infratuzilma ob'ektlarining rivojlanmaganligi;

- iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish darajalarining hududiy tabaqalanish tafovutida farqning kattaligi;

- samarasiz soliq va moliyaviy tizimlarning amal qilishi;

- mamlakatboshqaruvning iqtisodiy, ijtimoiy va mintaqaviy siyosatini olib borishidagi qarorlari va harakatlarining samarasizligi;

- jinoyatchilikni oshib borishi va jinoiy vaziyatning yomonlashishi;

- eksportga nisbatan import darajasining yuqoriligi;

- chegara hududlarida xavfsizlik choralarning sustligi.

Mamlakatimizning ochiq iqtisodiyot siyosatini olib borishi sharoitida tashqi iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash uchun quyidagilar taqozo etiladi: birinchidan, jaxon xo'jalik aloqalarida ishtirok etish bilan milliy ishlab chiqarish uchun qulay sharoit yaratish; ikkinchidan, jahonda sodir bo'layotgan iqtisodiy, siyosiy noxush hodisalar salbiy oqibatlarining milliy iqtisodiyotga ta'sirini kamaytirishga erishish. Alohida ta'kidlash joizki, ochiq iqtisodiyot sharoitida tashqi tahdidlar ta'sirini butunlay yo'q qilish, unga barham berish mumkin emas. Davlatning iqtisodiy xavfsizligiga tasir ko'rsatuvchi tashqi iqtisodiy tahdid omillariga quyidagilar kiradi:

- eksport tarkibida xom-ashyo tovarlarining ustuvorligi, an'anaviy mashinasozlik va harbiy sanoat tovarlari bozorlarining yuqotilishi;

- mamlakatning ko'p turdagi mahsulotlar, shu jumladan, strategik ahamiyatdagi va oziq-ovqat mahsulotlari importiga qaramligi;

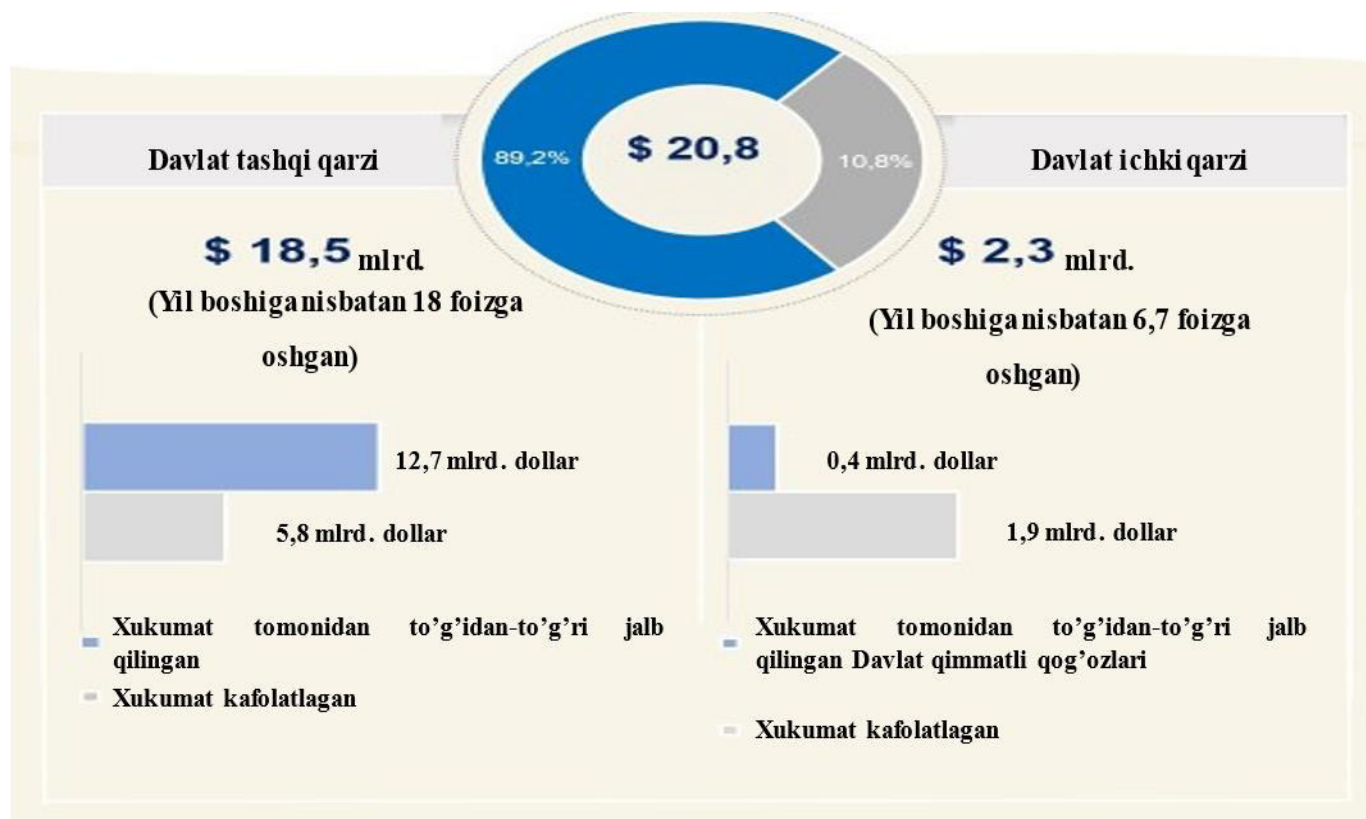
- tashqi qarzlarning o'sib borishi;

- eksport va valyuta nazoratining yaxshi yo'lga qo'yilmaganligi, bojxona chegaralarining ochiqligi;

- raqobatga bardoshli eksportni qo'llab-quvvatlovchi moliyaviy, tashkiliy va axborot infratuzilmalarning rivojlanmaganligi va import tarkibining ratsional emasligi;- eksport-import operatsiyalariga xizmat ko'rsatuvchi transport infratuzilmalarining rivoj topmaganligi.

2020 yil 1 oktyabr holatiga, O'zbekiston Respublikasi nomidan va uning kafolati

ostida jalb qilingan qarz qoldig'i dastlabki hisob-kitoblarga ko'ra 20,8 mlrd. dollar ekvivalentini yoki yalpi ichki mahsulotga (YaIM) nisbatan 36,8 foizni tashkil etdi.

14-rasm. O'zbekiston Respublikasi nomidan va uning kafolati ostida jalb qilingan qarzlarni tahlili⁷⁸

Xususan, dastlabki hisob-kitoblarga ko'ra, joriy yilning dastlabki 9 oyida davlat tashqi qarzi 2,8 mlrd. dollarga yoki yil boshiga nisbatan 18,0 foizga oshib, joriy yilning 1 oktyabr holatiga 18,5 mlrd. dollarga yoki YaIMga nisbatan 32,8 foizga etdi. Shundan:

- Hukumat nomidan jalb qilingan tashqi qarz - 12,7 mlrd. dollar;
- Hukumat kafolatlagan tashqi qarz – 5,8 mlrd. dollar.

Davlat ichki qarzi dastlabki hisob-kitoblarga ko'ra 23,6 trln. so'mni (2,3 mlrd. dollar) yoki YaIMga nisbatan 4,0 foizni tashkil etdi. Shundan:

- Hukumat nomidan jalb qilingan ichki qarz – 4,7 trln. so'm (0,4 mlrd.dollar);
- Hukumat kafolatlagan ichki qarz – 18,9 trln. so'm (1,9 mlrd. dollar).

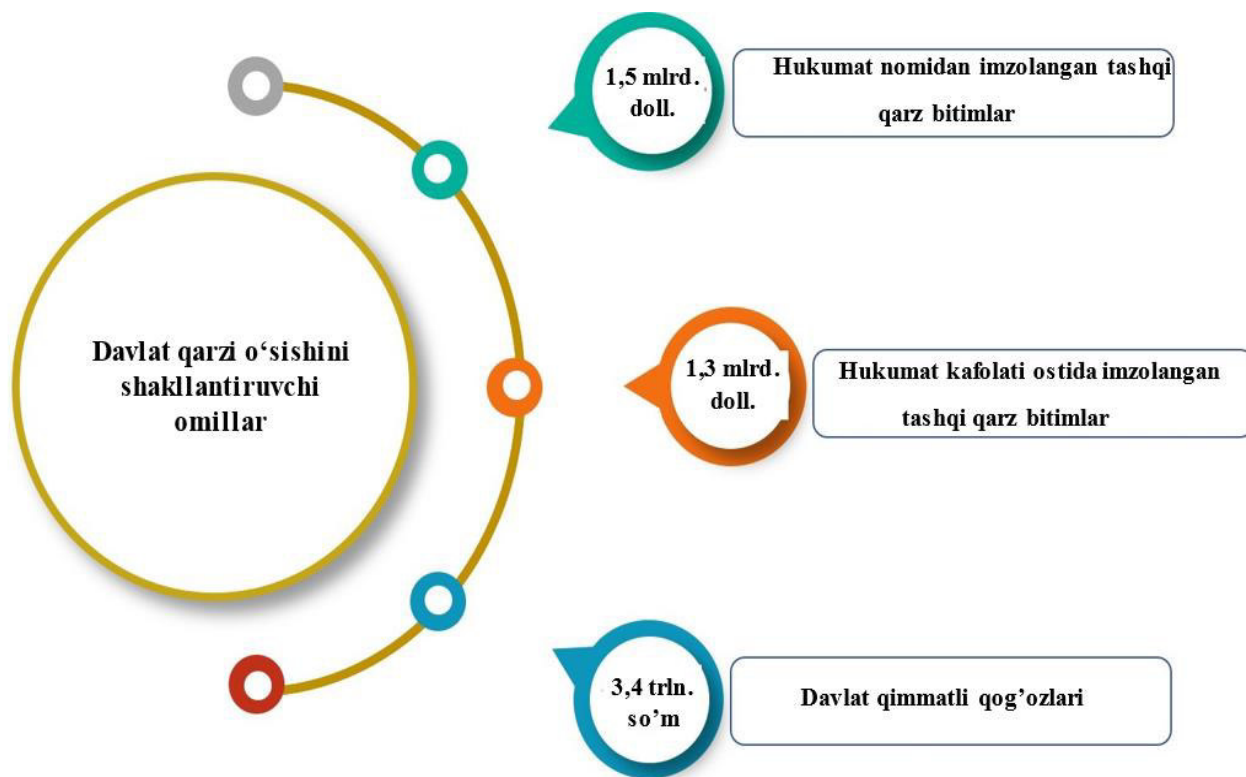
⁷⁸ Manba: www.stat.uz O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasining rasmiy saytidan olingan.

2020 yilning uchinchi choragida davlat qarzi qoldig'ining o'sishini shakllantiruvchi asosiy omillar:

- O'zbekiston Respublikasi Hukumati nomidan imzolangan tashqi qarz bitimlari doirasida o'zlashtirilgan mablag'lar qoldig'i 1,5 mlrd. dollarga;

- Davlat kafolati ostida imzolangan tashqi qarz bitimlari doirasida o'zlashtirilgan mablag'lar qoldig'i 1,3 mlrd. dollarga;

- 4194,8 mlrd. so'm miqdorida davlat qimmatli qog'ozlari chiqarilishi hamda 750 mlrd. so'mga teng ichki qarzдорlik so'ndirilishi natijasida davlat qimmatli qog'ozlari qoldig'i 3444,8 mlrd. so'mga oshdi.

15-rasm. Davlat qarzi o'sishini shakllantiruvchi omillar⁷⁹

2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasiga muvofiq, davlat va jamiyat qurilishini takomillashtirish, qonun ustuvorligini ta'minlash hamda fuqarolarning huquq va

⁷⁹ Manba: www.stat.uz O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasining rasmiy saytidan olingan.

erkinliklarini himoya qilish kafolatlarini kuchaytirish, iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohani rivojlantirish va liberallashtirish, xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash, chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy ruhdagi tashqi siyosat yuritish davlat va jamiyatni modernizatsiya qilishning muhim maqsadlari etib belgilandi. Ushbu maqsadlarga erishishning muhim sharti amalga oshirilayotgan islohotlar, qabul qilinayotgan normativ-huquqiy hujjatlar va davlat dasturlarining to'liq ro'yobga chiqarilishini ta'minlay oladigan, shuningdek, ijtimoiy-siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish muammolarini o'z vaqtida aniqlaydigan va samarali hal qiladigan davlat boshqaruvi tizimining aniq faoliyat ko'rsatishi hisoblanadi. Shu bilan birga, Harakatlar strategiyasini amalga oshirish jarayonining tizimli tahlili va aholi bilan muloqot natijalari davlat boshqaruvi organlari va mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlarining faoliyatini tashkil etishda islohotlarni to'liq ro'yobga chiqarishga to'sqinlik qiluvchi jiddiy kamchiliklarning saqlanib qolayotganligidan dalolat bermoqda.

Davlat boshqaruvi tizimidagi mavjud kamchiliklar jamiyatning o'sib borayotgan talablariga lozim darajada munosabat bildirish, joylarda to'planib qolgan muammolarni hal qilish, iqtisodiyotni jadal rivojlantirish, oqibatda esa odamlarning hayotida kutilayotgan ijobiy o'zgarishlarga erishishni ta'minlash imkonini bermaydi. Shu munosabat bilan quyidagi asosiy yo'nalishlarni nazarda tutuvchi Ma'muriy islohotlar konsepsiyasini muvaffaqiyatli amalga oshirish orqali davlat boshqaruvining konseptual yangi modelini shakllantirish alohida ahamiyat kasb etadi:

Ijro etuvchi hokimiyat organlari faoliyatining institutsional va tashkiliy-huquqiy asoslarini takomillashtirish.

1. Ijro etuvchi hokimiyat organlari, shu jumladan, ularning tarkibiy va hududiy bo'linmalarini tashkil etish va tugatishning ma'muriy apparat, byudjet yuklamasi asossiz oshishi va davlat boshqaruvini byurokratlashtirishning oldini olishga qaratilgan aniq mezonlari hamda tartib-taomillarini joriy etish.

2. Real ehtiyoj, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga salbiy ta'sirga yo'l qo'ymaslik, respublika va hududiy ijro etuvchi hokimiyat organlari o'rtasidagi nomutanosiblikni

bartaraf etish, shuningdek, kadrlar va moddiy resurslarning to'g'ri taqsimlanishini ta'minlashni hisobga olgan holda, ijro etuvchi hokimiyat organlari, ularning tuzilmalari va bo'linmalarini optimallashtirish.

3. Ijro etuvchi hokimiyat organlari va ular rahbarlarining O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tegishli departamentlari bilan o'zaro hamkorligi mexanizmlarini qayta ko'rib chiqish va takomillashtirish hisobiga birlashtirilgan sohada davlat siyosati amalga oshirilishi uchun ularning mustaqilligi hamda javobgarligini oshirish.

4. Ma'muriy tartib-taomillarni optimallashtirish, boshqaruv jarayonini avtomatlashtirish, hududlar va butun mamlakatda yuzaga kelayotgan tahdid va muammolarga o'z vaqtida hamda munosib ta'sir ko'rsatish uchun axborot almashishning samarali tizimini shakllantirish maqsadida barcha darajadagi ijro etuvchi hokimiyat organlari faoliyatida «Elektron hukumat» tizimi va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini yanada keng joriy etish.

Davlatning iqtisodiy xavfsizligi uning mamlakat ichki muammolari va tashqi iqtisodiy faoliyati hamda xalqaro moliyaviy tashkilot va uyushmalarda ishtirok etishi bilan bog'liq xavf-xatarlar nuqtai nazaridan tahlil etiladi.

2019 yilda dunyoda davlatlarning xavfsizlik reytingi e'lon qilindi. Dunyoda eng xavfsiz davlat Islandiya bo'lib qolmoqda. U Global tinchliksevarlik indeksi Global Peace Index da yana eng yuqori pog'onani egalladi. Iqtisodiyot va tinchlik instituti tahliliy markazi davlatlarning yangi xavfsizlik reytingini taqdim qildi. Reytingning etakchi beshtaligi o'zgarishsiz qolgan. Ro'yxatda 2-o'rinni Yangi Zelandiya, 3-o'rinni Portugaliya egallagan (18-jadval).

Eng xavfsiz davlatlar etakchi o'ntaligiga Avstriya, Daniya, Kanada, Singapur, Chexiya, Yaponiya va Shveysariya ham kirgan. Reytingning eng oxirgi o'rinlarini Yaman, Janubiy Sudan, Iroq, Suriya va Afg'oniston egallagan. O'zbekiston yangi reytingda avvalgisiga nisbatan bir pog'ona pastlab, 163 ta davlat ichida 103-o'rinni egallagan. Qo'shni davlatlardan reytingda eng yaxshi pozitsiyaga Qozog'iston ega bo'lib, u 70-o'rinni egallagan. Shuningdek, Qirg'iziston 93-o'rinni, Tojikiston 107-o'rinni va Turkmaniston

116-o‘rinni egallagan.

18-jadval

Dunyoda davlatlarning xavfsizlik reytingi (2014-2018 yillar)

Davlatlar nomi	2018 yil	2017 yil	2016 yil	2015 yil	2014 yil
Islandiya	1	1	1	1	1
Yangi Zelandiya	2	2	4	4	4
Avstriya	3	4	3	3	3
Portugaliya	4	3	5	11	18
Daniya	5	5	2	2	2
Kanada	6	8	8	7	7
Chexiya	7	6	6	10	11
Singapur	8	21	20	24	25
Yaponiya	9	10	9	8	8
Irlandiya	10	10	12	12	13
Sloveniya	11	7	10	15	14
Shveysariya	12	9	7	5	5

Global Peace Index Iqtisodiyot va tinchlik instituti jamiyatshunoslari va iqtisodiyotchilari tomonidan 2007 yildan beri tuzib kelinadi. Indeksni hisoblash uchun 163 ta davlatdan olingan ma’lumotlar tahlil qilinadi. Bunda 23 ta omil, jumladan jinoyatchilik va o‘lim darajasi, siyosiy va iqtisodiy barqarorlik, inson huquqlariga amal qilinishi darajasi hisobga olinadi.

8.5. Pul muomalasini mustahkamlash yo‘llari

Pul muomalasi - pulning bajarilgan ish, ko‘rsatilgan xizmatlar, sotib olingan tovarlar haqini to‘lash, hisobkitoblar va to‘lovlarni amalga oshirish, nafaqalar berish, qarzlarni qaytarish vositasi sifatida foydalanish jarayonidagi uzluksiz harakati⁸⁰. Pul muomalasi har bir mamlakat pul tizimi miqyosida amalga oshadi. Pul muomalasi naqd va nakd bo‘lmagan muomalaga bo‘linadi. Naqd pul bankdan chiqqach, korxonalar, tashkilotlar kassasiga va aholi ko‘liga o‘tadi. Oldi-sotdi va to‘lov harakatlari bajarilgach, yana bankka kaytadi.

⁸⁰ <https://qomus.info/encyclopedia/cat-p/pul-muomalasi-uz/>

Naqd bo‘lmagan pul muomalasiga firma, korxonalar, tashkilotlarning bankdagi hisobida turgan pulning harakati kiradi va bunday muomala chek, kredit kartochkasi, veksel, obligatsiya, sertifikat va boshqa vositalar xarakati shaklida olib boriladi.

Pul tizimi – mamlakatning pul belgilari, pul birliklari, pul emissiyasi qoidalari va muomalasi shakllari, mamlakatda milliy qonunchilik bilan joriy etilgan pul munosabatlari. Tarixan pul tizimining metall pul muomalasi va pul belgilari (qog‘oz pullar) muomalasi ko‘rinishlari bor. O‘z navbatida metall pul muomalasi tizimi bimetalizm va monometalizmga bo‘linadi. O‘zbekiston Respublikasining hozirgi pul tizimi 1995 yil 21 dekabrda qabul qilingan «O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida»⁸¹gi qonunga muvofiq tashkil etilgan. Rasmiy pul birlik so‘m etib belgilangan. So‘mning chet el valyutalariga nisbatan kursini O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki belgilaydi va matbuotda e‘lon qiladi. O‘zbekiston hududida nakd pullar (banknotlar va tangalar) va naqd bo‘lmagan pullar (kredit muassasalarida hisob varaqlardagi mablag‘lar ko‘rinishida) amal qiladi.

Pul tizimi turlari pul qanday shaklda amal qilishiga bog‘liq, ya‘ni umumiy ekvivalent - tovar sifatida yoki qiymat belgisi sifatida bo‘lishiga qarab quyidagicha pul tizimlar mavjud bo‘lgan. 1. Metall pul muomalasi tizimlari. 2. Qog‘oz va kredit pullar muomalasi tizimlari. Birinchi tizimda metall pul bevosita muomalada bo‘ladi va pulning barcha funksiyalarini bajaradi, kredit pullar esa metallga almashinishi mumkin. Kredit va qog‘oz pullar muomalaga kiritilishi bilan qog‘oz pullar muomalasi tizimi yuzaga kelgan.

Mamlakatda umumiy ekvivalent sifatida qabul qilingan metallga va pul muomalasi bazasiga qarab pul tizimi bimetalizm va monometalizm pul tizimlariga bo‘linadi. Bimetalizm – pul tizimida umumiy ekvivalent rolini metall (ko‘pincha oltin va kumush) bajargan, bu tizimda ikkala metallardan ham tangalarning erkin muomalaga chiqarilishi va ularning cheksiz almashishiga amal qilingan.

Parallel valyuta tizimida ikki metall qiymati stixiyali, metallning bozor bahosiga munosib tarzda belgilangan. Bu pul tizimida davlat metallar orasidagi mutanosiblikni

---

⁸¹ O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1995 yil, № 12, 247-modda.

oʻrnatib qoʻygan. Oltin va kumush tangalarning chiqarilishi va ularning aholi tomonidan qabul qilinishi ana shu mutanosiblikka muvofiq amalga oshirilgan.

Bimetalizm XVI-XVII asrlarda keng tarqalgan boʻlib, Gʻarbiy Evropaning qator mamlakatlariga XIX asrda etib kelgan. 1865 yili Fransiya, Belgiya, Shveysariya va Italiya mamlakatlari bimetalizmni xalqaro sulh – Lotin tanga Ittifoqi yordamida saqlab qolishga urinishgan. Tuzilgan konvensiyada ikkala metall dan ham 5 frank va undan yuqori qiymatli tangalarni chiqarish, oltin va kumush oʻrtasida 1:15,5 qiymat mutanosibligini oʻrnatish shartlari koʻzda tutilgan. Biroq bimetalik pul tizimining qoʻllanilishi rivojlangan kapitalistik xoʻjalik ehtiyojlariga mos emas edi, chunki qiymat oʻlchovi sifatida bir vaqtning oʻzida ikki metall - oltin va kumushning qoʻllanilishi pulning ushbu funksiyasi tabiatiga toʻgʻri kelmagan. Umumiy qiymat oʻlchovi sifatida faqat birgina tovar xizmat qilishi mumkin. Bundan tashqari, ikki metall orasidagi davlat tomonidan oʻrnatiladigan nisbat ularning bozor narxiga toʻgʻri kelmas edi. XIX asr oxirida kumush ishlab chiqarishning arzonlashishi va uning qadrini yoʻqotishi natijasida oltin tangalar muomaladan xazinaga keta boshladi. Bunda Kopernik-Greshemning qonuni yuzaga chiqqan, yaʼni yomon pullar muomaladan yaxshilarini chiqarib tashlagan.

Kapitalizm taraqqiyoti mustahkam pul, yagona umumiy ekvivalent boʻlishni talab qildi, shuning uchun bimetalizm oʻz oʻrnini monometalizmga boʻshatib berdi. Monometalizm – bu pul tizimida yagona metall (oltin yoki kumush) umumiy ekvivalent va pul muomalasining asosi boʻlib xizmat qiladi. Amal qilayotgan tanga va boshqa qiymat belgilari qimmatbaho metallarga almashiniladi. Kumush monometalizmi Rossiyada 1843-1852 yillarda, Gollandiya-da – 1847-1875 yillarda mavjud boʻlgan. Rossiya imperasida kumush monometalizmi tizimi 1839-1843 yillarda oʻtkazilgan pul islohoti natijasida qabul qilingan. Pul birligi kumush rubli boʻlgan. Keyinchalik, muomalaga kredit biletleri ham chiqarilgan, ular kumush tanga bilan teng muomalada qatnashgan va erkin tarzda metallga almashtirilgan. Lekin bu islohot soʻnayotgan krepostnoylik tizimi davlat byudjeti va tashqi savdo balansi taqchilligi sharoitida pul muomalasini uzoqroq muddatga tartibga sola

olmagan. 1853-1856 yillardagi Qrim urushi ko'p miqdorda qo'shimcha kredit pullar emissiyasini talab qildi va amalda ular qog'oz pulga aylanib qoldi.

Ilk bor oltin monometalizmi (standart) pul tizimi sifatida Buyuk Britaniyada XVIII asr oxirida qaror topgan va qonun bilan 1816 yilda tasdiqlangan. Ko'pchilik boshqa davlatlarda bu tizim XIX asrning oxirlarida joriy qilingan: Germaniyada – 1871-1873 yilda, Shvetsiya, Norvegiya, Daniyada – 1873 yilda, Fransiyada – 1876-1878 yilda, Avstriyada – 1892 yilda, Rossiya va Yaponiyada – 1897 yilda, AQSHda - 1900 yilda.

Qiymat belgilarining oltinga almashinishiga qarab oltin monometalizmi uch ko'rinishga ajratiladi: oltin tanga standarti, oltin g'isht standarti va oltin valyuta standarti. Oltin tanga standarti kapitalizmning erkin raqobatiga juda mos kelgan, ishlab chiqarish, kredit tizimi, jahon savdo kapitali kelib chiqishining rivojlanishiga yordam bergan. Bu standart quyidagi asosiy xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

- mamlakat ichki muomalasida to'laqonli oltin tanga mavjud bo'ladi, oltin pul barcha funksiyalarni bajaradi;
- xususiy shaxslarga tangalarni erkin zarb qilishga ruxsat etiladi (ko'pincha mamlakat zarbxonasida);
- muomaladagi to'la qiymatli bo'lmagan pullar (banknota, kredit pullar) erkin va cheksiz tarzda oltin pullarga almashiniladi;
- oltin va chet el valyutasini erkin tarzda olib chiqish va olib kirishga hamda erkin oltin bozorlarining amal qilishiga yo'l qo'yiladi.

Oltin tanga standartining amal qilishi Markaziy emissiya banklarida oltin zaxiralari bo'lishini talab qilgan. Bular tanga muomalasining zaxirasi bo'lib xizmat qilgan, banknotalarning oltinga almashinishi ta'minlangan va jahon pullari zaxirasi bo'lgan. Birinchi jahon urushi davrida byudjet taqchilligining o'sishi, uning zayomlar chiqarish va tobora o'sib borayotgan pul emissiyasi bilan qoplanishi muomalada pul hajmining ortib ketishiga olib kelgan. Bu pul massasi emissiya hajmi va banklarning oltin zaxiralaridan anchagina ustun edi. Bu hol esa qog'oz pullarning oltin tangalarga erkin almashinishini xavf ostiga qo'ydi. Bu davrda oltin tanga standarti urushda qatnashgan davlatlarda,

keyinchalik esa ko'pchilik boshqa mamlakatlarda ham (AQSHdan tashqari, unda 1933 yilgacha bu tizim amal qilgan) hayot davrini o'tab bo'ladi: banknotalarning oltinga almashtirish tugatildi, uni chegaradan olib chiqish man qilindi, hamma oltin tangalar xazinaga qaytarildi. Birinchi jahon urushi tugagandan so'ng kapitalizmning umumiy inqirozi sharoitida hech qanday kapitalistik mamlakat o'z valyutasini barqarorlashtirishni oltin tanga standartiga qaytish asosida amalga oshira olmadi. Oltin qolip standartida, oltin tanga standartidan farqli o'laroq, muomalada oltin tanga va uning erkin zarb etilishi ko'zda tutilmaydi. Banknota va boshqa to'la qiymatga ega bo'lmagan pullar oltin quyilmalarga almashiladi. Angliyada standart 12,4 kg oltin quyilmasi 1700 funt sterling, Fransiyada esa 12,7 kg oltin quyilmasi 215 ming frankka tenglashtirilgan.

Avstriya, Germaniya, Daniya, Norvegiya va boshqa mamlakatlarda oltin deviz standarti o'rnatilgan, bunda ham oltin tangalar muomalasi va erkin zarb etilishi ko'zda tutilmaydi. To'la qiymati bo'lmagan pullarni oltinga almashish oltin qo'yilma standarti bo'lgan davlat valyutasiga almashish orqali amalga oshirilgan. Bu yo'l bilan oltin valyuta standarti o'rnatilgan davlat pul birligini oltin bilan bilvosita aloqasi saqlanib turilgan. Shunday qilib, oltin deviz standartida bir mamlakat valyutasi boshqa davlat valyutasiga bog'liq bo'lgan.

1929-1933 yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi natijasida oltin standart barcha mamlakatlarda bekor qilindi (masalan, Buyuk Britaniyada – 1933 yilda, AQSHda – 1933 yilda, Fransiyada – 1936 yilda) va banknotalar muomalasi qaror topdi. 1944 yilda tashkil qilingan Brettonvud Jahon valyuta tizimi o'zi bilan davlatlararo oltin-valyuta standarti tizimini, boshqacha qilib aytganda, o'z mohiyati bo'yicha erkin konvertatsiyalanadigan valyuta assosida davlatlar uchun oltindollar standarti tizimini qaror toptirgan. Oltin-dollar standartining mohiyati shundaki, u faqat markaziy banklar uchun o'rnatilgan va bunda faqat bitta valyuta - AQSH dollari oltin bilan aloqador bo'lgan. Oltin zaxira salmog'ining susayib ketishi sababli qo'yilmalarini dollarga sotish to'xtatildi va oltin-dollar standartiga ham yakun yasaldi.

Pul tizimining holati mamlakatimiz iqtisodiyotiga, ishlab chiqarishning rivojlanishiga uzviy bog‘liq bo‘ladi. Pul tizimi ishlab chiqarish sur‘atlarini ushlab turish yoki tezlashtirishga ta’sir ko‘rsatadi. Pul tizimining holatini kengroq tushunishlik uchun pul muomalasidagi aylanmani mamlakatimiz miqyosida tahlil qilganimizda 2020 yilda banklar orqali naqd pul aylanmalari dinamikasi mamlakatimizdagi iqtisodiy-ijtimoiy holatdan kelib chiqib, jumladan, pandemiya sharoitida joriy etilgan karantin davrida iqtisodiy faollikning pasayishi va karantindan so‘ng qayta jonlanishi ta’sirida shakllandi. 2020 yilda banklar orqali naqd pul aylanmasi hajmi 360,1 trln. so‘mni tashkil etdi va bu ko‘rsatkich 2019 yilga nisbatan 25,4 foizga oshdi. Jumladan, banklar kassalariga naqd pul tushumlari 179,9 trln. so‘mni, o‘z navbatida, chiqim qilingan naqd pullar 180,2 trln. so‘mni tashkil etdi. Banklar kassalariga naqd pul tushumlarini 2020 yilning choraklari kesimida ko‘radigan bo‘lsak, koronavirus pandemiyasi sharoitida yilning II-choragida sezilarli pasayish kuzatildi. Jumladan, banklar kassalariga naqd pul tushumlari I-chorakka nisbatan 26 foizga kamaygan bo‘lsa, karantin talablarining yumshatilishi ortidan iqtisodiy faollikning ortishi natijasida IV-chorakda II-chorakka nisbatan 76 foizga ko‘paydi.

Naqd pul tushumlarining IV-chorakda II-chorakka nisbatan o‘shish hajmining qariyb 12,4 trln. so‘mi savdo va pullik xizmatlardan, 6,2 trln. so‘mi bank xizmatlari bo‘yicha tushumlar hissasiga to‘g‘ri keldi. 2020 yilda banklar kassalari (shu jumladan, bankomatlar) orqali chiqim qilingan naqd pullar 2019 yilga nisbatan qariyb 25 foizga oshishi kuzatilgan bo‘lsa, mazkur holat asosan bank kartalaridan naqd pul echish hajmining 25,6 trln. so‘mga (1,7 barobar) o‘shishi hisobiga yuzaga keldi. Natijada banklardan berilgan naqd pullar tarkibidan bank kartalaridan echib olingan naqd mablag‘lar ulushi 25 foizdan 34 foizga etdi. Bunga pandemiya sharoitida ish haqi va ijtimoiy to‘lovlarning bank kartalari orqali to‘lash hajmi ortganligi sabab bo‘ldi. Xususan, 2020 yil yanvar oyida pensiya to‘lovlarning 17 foizi, ish haqi to‘lovlarning 66 foizi bank kartalari orqali to‘langan bo‘lsa, yilning oxirgi dekabr oyida esa pensiya to‘lovlarning 31 foizi hamda ish haqi to‘lovlarning 83 foizi bank kartalariga o‘tkazildi. Umuman olganda, 2020 yilda bank kartalariga jami 180,5 trln. so‘mlik mablag‘lar kelib tushib, ushbu davrda bank

kartalaridagi 62,2 trln. soʻmlik (34,4 foiz) mablagʻlar aholi tomonidan naqdashtirib olingan.

Muomaladagi naqd pullar tarkibida asosan yirik nominaldagi banknotlar salmogʻining oshishi hisobiga banknotlar umumiy soni sezilarli darajada kamaydi. Jumladan, 2020 yil davomida muomalaga chiqarilgan naqd pullar tarkibida ularning soʻmdagi miqdori boʻyicha 100000 soʻmlik banknotlar ulushi – 12,5 foizdan 27,3 foizga etgan boʻlsa, 50000 soʻmlikning ulushi – 40,1 foizdan 38,8 foizga, 10 000 soʻmlikning ulushi – 20,3 foizdan 15,7 foizga, 5000 soʻmlik – 22,6 foizdan 16,1 foizga, 1000 soʻmgacha – 4,5 foizdan 2,1 foizga tushdi. Buning natijasida muomalaga chiqarilgan banknotlar soni 1,1 mlrd. donaga yoki 30,1 foizga kamaydi. Muomalada banknotlar sonining kamayishi aholi uchun naqd puldagi toʻlovlarda qulayliklar yaratishga, banklar uchun esa naqd pullar bilan ishlashni, jumladan, ularni sanash, saralash va oʻrab-bogʻlash jarayonlarini engillashtirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, chakana savdo va aholiga pullik xizmatlar sohasidagi hisob-kitoblarda qaytim pullari (mayda pullar) sifatida foydalanish uchun 2020 yil davomida qoʻshimcha 17,1 mlrd. soʻmlik yangi tangalar muomalaga chiqarilib, ularning muomalada boʻlgan jami naqd pullar tarkibidagi miqdoriy salmogʻi 0,08 foizdan 0,13 foizga (37,4 mlrd. soʻmga) etdi. 2019 yil 1 iyuldan eski namunadagi 50 soʻm va 100 soʻm qiymatidagi banknotlar va tangalar va 2020 yil 1 iyuldan 200 soʻm va 500 soʻm qiymatidagi banknotlar qonuniy toʻlov vositasi sifatida oʻz kuchini yoʻqotgan.

8.6. Banklar xavfsizligini taʼminlashning ustuvor yoʻnalishlari

Banklar xavfsizligini taʼminlashda Oʻzbekiston Respublikasining 2003 yil 30 avgustdagi “Bank siri toʻgʻrisida” 530-II-sonli qonuni⁸² asosiy normativ-huquqiy xujjat hisoblanadi. Banklar xavfsizligini taʼminlashdan asosiy maqsad bank sirini tashkil etuvchi maʼlumotlarni olish, saqlash, muhofaza qilish, eʼlon qilish va taqdim etish sohasidagi

---

⁸² Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 2003 yil, 9-10-son, 144-modda

munosabatlarni tartibga solishdan iboratdir. Xavfsizlikni ta'minlashda "Bank siri to'g'risida"gi qonuni va boshqa qonun hujjatlaridan, shuningdek, O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida O'zbekiston Respublikasining bank siri to'g'risidagi qonun hujjatlarida nazarda tutilganidan boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, xalqaro shartnoma qoidalari qo'llaniladi.

Banklar xavfsizligini ta'minlashda bank tomonidan muhofaza qilinadigan quyidagi ma'lumotlarni o'zida qamrab oladi:

- o'z mijozlarining (vakillarining) operatsiyalari, hisobvaraqlari va omonatlariga doir ma'lumotlar;

- bank o'z mijoziga (vakiliga) bank xizmatlari ko'rsatishi munosabati bilan mazkur mijoz (vakil) to'g'risida olgan ma'lumotlar;

- mijozning (vakilning) bank seyflari va binolarida saqlab turilgan mol-mulki, uning xususiyati va qiymati haqidagi ma'lumotlar;

- mijoz (vakil) topshirig'iga binoan yoki uning foydasini ko'zlab amalga oshirilgan banklararo operatsiyalar va bitimlar to'g'risidagi ma'lumotlar;

- bank sirini tashkil etuvchi ma'lumotlarning banklar o'rtasida muomalada bo'lishi natijasida ma'lum bo'lib qolgan, boshqa bankning mijoziga (vakiliga) doir ma'lumotlar;

- jamg'arib boriladigan pensiya tizimining ishtirokchilari, pensiya badallarining miqdori va summalarining harakati, fuqarolarning shaxsiy jamg'arib boriladigan pensiya hisobvaraqlaridagi pensiya jamg'armalari to'g'risidagi ma'lumotlar.

Bank xavfsizligini tashkil etuvchi ma'lumotlarni ommaviy axborot vositalari orqali e'lon qilish, og'zaki yoki yozma shaklda yoxud boshqa yo'sinda tarqatish yoki ma'lum qilish, uchinchi shaxslar e'tiboriga etkazish, bunday ma'lumotlarni qo'lga kiritishi uchun uchinchi shaxslarga bevosita yoki bilvosita, shu jumladan ana shunday ma'lumotlar xizmat vazifasini bajarishi munosabati bilan o'ziga ishonib topshirilgan yoxud ma'lum bo'lib qolgan yoki belgilangan tartibda taqdim etilgan shaxslar tomonidan bunday ma'lumotlarni saqlash tartibining buzilishi oqibatida imkoniyat yaratib berish bank xavfsizligini oshkor qilinishi deb baholanadi.

Bank xavfsizligini tashkil etuvchi ma'lumotlarning muhofaza qilinishi bank tomonidan kafolatlanadi. Bunda bankning rahbarlari va boshqa xodimlari xizmat vazifasini bajarishi munosabati bilan o'ziga ishonib topshirilgan yoki ma'lum bo'lib qolgan bank xavfsizligini tashkil etuvchi ma'lumotlarni oshkor qilishi, shuningdek mazkur ma'lumotlardan shaxsiy maqsadda yoki uchinchi shaxslarning manfaatlari yo'lida foydalanishi, uchinchi shaxslarga bunday foydalanish imkoniyatini bevosita yoki bilvosita, shu jumladan ana shunday ma'lumotlarni saqlash tartibini buzish oqibatida yaratib berishi taqiqlanadi. Bankning rahbari yoki boshqa xodimi bankda ishlash davrida o'ziga ma'lum bo'lib qolgan, bank sirini tashkil etuvchi ma'lumotlarni uning bank bilan tuzilgan mehnat shartnomasi bekor qilingandan keyin ham oshkor qilishga haqli emas hisoblanadi. Bank xavfsizligini tashkil etuvchi ma'lumotlarning tegishli ravishda saqlanishi uchun bank zarur tashkiliy va texnikaviy chora-tadbirlar ko'rishi shart. Agar bank bilan mijoz (vakil) o'rtasida nizo kelib chiqqan bo'lsa, bank o'z huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish uchun sudga mijozning (vakilning) bank xavfsizligini tashkil etuvchi ma'lumotlarni zarur hollarda va doirada ma'lum qilishi mumkin.

Bank xavfsizligini tashkil etuvchi ma'lumotlar mijozning (vakilning) o'ziga, u vakolat bergan vakillarga, shuningdek qonunda belgilangan tartibda boshqa shaxslarga taqdim etishi mumkin. Bank xavfsizligini tashkil etuvchi, pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulk bilan bog'liq operatsiyalar to'g'risidagi jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg'in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish bilan bog'liq bo'lgan axborot qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda va tartibda maxsus vakolatli davlat organiga taqdim etiladi. O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasi va O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti bank xavfsizligini tashkil etuvchi ma'lumotlarni, agar bu ma'lumotlar ularning zimmasiga yuklatilgan vazifalarni amalga oshirishi uchun zarur bo'lsa, olishga haqli hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risidagi bank xavfsizligini tashkil etuvchi ma'lumotlarni, agar bu ma'lumotlar mazkur

tashkilotlar faoliyatida qonun hujjatlariga rioya etilishi yuzasidan nazorat qilish sohasida o'z zimmasiga yuklatilgan vazifalarni amalga oshirishi uchun zarur bo'lsa, olishga haqlidir. Kredit axborotini belgilangan tartibda kredit byurolariga taqdim etish bank xavfsizligining buzilishi deb hisoblanmaydi.

Bank xavfsizligini tashkil etuvchi ma'lumotlar prokuratura, tergov va surishtiruv organlariga mazkur bank mijoziga (vakiliga) nisbatan qo'zg'atilgan jinoyat ishi mavjud bo'lgan taqdirda, etkazilgan zarar undirib olinishini yoki uning mol-mulki xatlanishini ta'minlash maqsadida tergovchi yoxud surishtiruvchining asoslantirilgan qaroriga binoan prokuror sanksiyasi bilan taqdim etilishi mumkin.

Bank xavfsizligini tashkil etuvchi ma'lumotlar sudga uning yozma so'rovi asosida, mazkur bank mijoziga (vakiliga) nisbatan sudning ish yurituvdagi ishlar bo'yicha taqdim etiladi. Bank xavfsizligi ma'lumotlari davlat ijrochisiga uning yozma so'rovi, shu jumladan elektron hujjat tarzidagi so'rovi asosida, mazkur bank mijoziga (vakiliga) nisbatan qo'zg'atilgan ijro ishi bo'yicha taqdim etiladi. Davlat soliq xizmati organlariga bank mijoziga (vakiliga) soliq solish masalalariga taalluqli hollarda qonun hujjatlariga muvofiq taqdim etiladi.

Bank xavfsizligini tashkil etuvchi ma'lumotlarni sudga, prokuratura, tergov va surishtiruv organlariga, shuningdek davlat ijrochisiga taqdim etish, buning uchun qonunda nazarda tutilgan asoslar bo'lgan taqdirda, ularni so'rayotgan organga yopiq va muhrlangan konvertda yoki axborot tizimi orqali elektron hujjat tarzida himoyalangan aloqa kanallari vositasida yuborish orqali amalga oshiriladi. Kredit axborotini kredit byurolariga taqdim etish kredit axboroti almashinuvi to'g'risidagi shartnoma asosida amalga oshiriladi.

Bank xavfsizligi ma'lumotlarini mijozning (vakilning) merosxo'rlari yoki huquqiy vorislariga taqdim etishda mijoz (vakil) to'g'risidagi, uning merosxo'rlari yoki huquqiy vorislariga, agar ularning o'zi yoki ular vakolat bergan vakillar qonun hujjatlariga muvofiq meros huquqini yoki huquqiy vorislikni tasdiqlovchi barcha zarur hujjatlarni taqdim etsalar, bank tomonidan taqdim etiladi. Meros huquqini yoki huquqiy vorislikni tasdiqlamaydigan hujjatlar olingan taqdirda, bank murojaat qilgan shaxsni u so'ragan

ma'lumotlarni taqdim etish imkoniyati yo'qligi xususida uch ish kuni ichida yozma ravishda xabardor qilishi, shuningdek qo'shimcha hujjatlar taqdim etishni talab qilishga yoki murojaat etgan shaxsning meros huquqini yoxud huquqiy vorisligini tasdiqlab berish to'g'risidagi yozma so'rovni tegishli notariusga yoki yuridik shaxsni davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi organga yuborishga haqlidir. Meros huquqini yoki huquqiy vorislikni tasdiqlovchi barcha zarur hujjatlar taqdim etilgan taqdirda, bank murojaat etgan shaxsga besh ish kuni ichida tegishli mijoz (vakil) to'g'risidagi to'liq ma'lumotlarni berishi va barcha hujjatlarni taqdim etishi shart hisoblanadi.

Bank xavfsizligini tashkil etuvchi ma'lumotlarning banklar o'rtasida muomalada bo'lishida o'z faoliyatining xavfsizligini ta'minlash, omonatlarni, kreditlar va boshqa investitsiyalarning qaytarilishini kafolatlash maqsadida o'z mijozlari (vakillari) to'g'risidagi ma'lumotlarni qonunda belgilangan tartibda va doirada o'zaro almashib turishlari va bir-birlariga taqdim etishlari mumkin. Ma'lumotlar fuqarolarning banklardagi omonatlarini kafolatlash fondiga, shuningdek omonatchilarga pullarni qaytarish tadbir-choralarini ko'rish uchun agent banklarga taqdim etiladi. Boshqa bankning mijoz (vakili) to'g'risidagi ma'lumotlarni olgan bank bunday ma'lumotlarni oshkor qilishga va uchinchi shaxslarga taqdim etishga haqli emas hisoblanadi.

Bank sirini tashkil etuvchi ma'lumotlarni taqdim etish chegarasi faqat o'z mijoziga (vakiliga) doir, bank sirini tashkil etuvchi ma'lumotlarni taqdim etadi, bunda mijozning (vakilning) bankda saqlanayotgan hujjatlarida boshqa shaxslar to'g'risidagi ma'lumotlar ko'rsatilgan bo'lsa, bunday ma'lumotlar ham mijozga (vakilga) doir ma'lumotlar deb hisoblanadi.

Bank xavfsizligini tashkil etuvchi ma'lumotlarni taqdim etishni rad qilishda qonun xujjatlariga muvofiq bo'lmasa, bank bunday ma'lumotlar taqdim etishni rad qilishi shart hisoblanadi. Davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, shu jumladan huquqni muhofaza qiluvchi organlar, shuningdek ularning mansabdor shaxslari bank xavfsizligini tashkil etuvchi ma'lumotlarni so'rash va olishga haqli emas, faqat qonunda belgilangan tartiblarda amalga oshirilishi mumkin. Bank xavfsizligini tashkil etuvchi ma'lumotlarni xizmat

vazifasini bajarishi munosabati bilan o'ziga ishonib topshirilgan yoki ma'lum bo'lib qolgan shaxsning bu ma'lumotlarni noqonuniy ravishda oshkor qilganligi yoxud ulardan noqonuniy foydalanganligi hamda bank mijoziga (vakiliga) zarar etkazganligi uchun qonunchilikda belgilangan tartibda javobgarlikka sabab bo'ladi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Shaxs xavfsizligi, inson manfaatlari, pul muomalasi, banklar xavfsizligi, kredit axboroti, pul tizimi, pul massasi, byudjet taqchilligi, pul birligi, monometalizm, ekvivalent, bimetalizm.

Takrorlash uchun savollar

1. Shaxs xavfsizligi deganda nimani tushunasiz?
2. Bozor munosabatlari sharoitida insonning imkoniyatlari nima orqali belgilanadi?
3. Demokratik jamiyatda insonga bo'lgan munosabatda qanday tamoyillar amal qiladi?
4. Bozor munosabatlari tizimida oilaning iqtisodiy vazifalarini qanday ifodalash mumkin?
5. Aholi hayot ta'minoti va oila iqtisodiyotining rivojlanishini ifodalaydigan muhim tamoyil va ko'rsatkichlarga misollar keltiring?
6. Inson xavfsizligi qanday tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi?
7. Iqtisodiy nuqtai nazardan ishsizlik deganda nimani tushunasiz?
8. Ishsiz shaxs deb e'tirof etish uchun qanday shartlar mavjud bo'lishi lozim?
9. Ishsizlik darajasi tushunchasini izohlang?
10. Iqtisodchilar ommaviy ishsizlikning haqiqiy sabablari haqida qanday fikrlar bildirishgan?

GLOSSARIYLAR

Afera – qalloblik, muttahamanlik, vijdotsiz harakat yoki ish.

Barqaror rivojlanish - hozirgi davrdagi jamiyat taraqqiyotining eng muhim modellaridan biri bo'lib, unga ko'ra eng asosiy vazifa rivojlanishning uzviyligini ta'minlashdir. Barqaror rivojlanish iqtisodiy, ekologik, demografik va boshqa komponentlarni o'z ichiga olgan holda nafaqat bugungi avlodlarning ehtiyojlarini qondirish, balki kelajakdagi avlodlar uchun ehtiyojlarning kafolatlanishini ham maqsad qiladi.

Byurokratizm – 1) totalitar davlatga xos boshqarish sistemasi; bu boshqarish sistemasi amaldorlarning (davlat xizmatchilarining), hukmron partiya va militsiya (politsiya) apparatining keng quloch yoygan tarmoqlari va xalq ommasi ustidan hukumronlik qiladigan, totalitar davlat yoki bir xovuch partokratiyaning manfaatini ko'zlab, mehnatkashlarga zulm o'tkazuvchi va ular ustidan zo'ravonlik qiluvchi boshqa rasmiy ma'muriy shaxslar yordamida amalga oshiriladi; 2) quruq rasmiyatchilik, qog'ozbozlik, sansalorlik, masalani ishning mohiyatiga va mehnatkashlarning ehtiyojiga zarar yetkazgan holda yuzaki hal qilish.

Valyuta siyosati – davlat va markaziy banklar tomonidan pul va valyuta muomalasi doirasida pulning xarid quvvatiga hamda mamlakat iqtisodiyotiga ta'sir ko'rsatish maqsadida o'tkaziladigan tadbirlar majmuasi.

Davlat qarzi – davlatning o'z fuqarolari, banklar, korxonalar va tashkilotlar, xorijiy mamlakatlardan qarzi. Davlat o'z xarajatlarini daromadi bilan qoplay olmay qarz oladi, qarz hisobidan o'z byudjetining kamomadini vaqtincha qoplaydi. Davlat zayomlar chiqarib, ularni aholiga, korxonalar va tashkilotlarga sotadi.

Investitsiya – ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida yoki chet ellarda iqtisodiyotning turli tarmoqlariga kapital kiritish (qo'yish). Moliyaviy investitsiya, aktsiya, obligatsiya va boshqa qimmatbaho qog'ozlarni sotib olish; real investitsiya mamlakat

ichkarisida va chet ellarda ishlab chiqarishga kapital kiritish (qo'yish), shuningdek, yosh mustaqil davlatlarga qarz va subsidiyalar berish shakllarida amalga oshiriladi.

Informatsion xavfsizlik - shaxs, jamiyat va davlat hayotiy muhim manfaatlarining axborot urushi, intervensiya hamda dezinformatsiya tazyiqlaridan himoyalanganligidir. Informatsion xavfsizlikning mohiyati davlatning informatsion resurslarini saqlash, axborot sohasida shaxs va jamiyatning qonuniy huquqlarini himoyalashdan iboratdir.

Informatsion xavfsizlik ob'ektlari – axborot resurslari, ularning shakllanish, tarqalish va foydalanish tizimi, infrastrukturasi, tizim faoliyatini ta'minlovchi tashkiliy va iqtisodiy mexanizmlar.

Informatsion xavfsizlik resurslari – davlat va korxonalar, tashkilot va muassasalarning hujjatlar shaklidagi (kutubxona, arxiv, fond) axborotlar, kompüter dasturlari, bilim va axborot bazalari hamda boshqa tashkilot turlaridan iborat.

Inflyatsiya (lot. inflatio – shishish, ko'chish, ko'tarilish) – pulning qadrsizlanishi; muomaladagi pul massasining tovarlar massasidan ustunligi natijasida tovar bilan ta'minlanmagan pullarning paydo bo'lishi.

Ishsizlik – aholi iqtisodiy faol qismining o'ziga ish topa olmasdan qolishi. Mehnatga layoqatli bo'lib, ishlashni xohlagan, lekin ish bilan ta'minlanmagan ishchi kuchi.

Iqtisodiy jinoyatlar – milliy iqtisodiyotga, uning tarmoqlari yoki sohaslariga, korxonalar, tashkilot va muassasalar hamda fuqarolarga ziyon yetkazadigan yoki ziyon yetkazishi mumkin bo'lgan, jinoyat qonunida nazarda tutilgan ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik)dir. Bunday jinoyatlarning sodir etilishi natijasida jamiyat, davlat, xo'jalik sub'ektlariga, ayrim fuqarolarga moddiy ziyon yetkaziladi, jamiyatning iqtisodiy negizlariga tajovuz qilinadi. Ularga: 1) o'zgalar mulkini talon-taroj qilish; 2) o'zgalar mulkini talon-taroj qilish bilan bog'liq bo'lmagan jinoyatlar; 3) iqtisodiyot asoslariga qarshi jinoyatlar; 4) xo'jalik faoliyati sohasidagi jinoyatlar kiradi.

Iqtisodiyot asoslariga qarshi jinoyatlar - mamlakat manfaatlariga xilof ravishda bitimlar tuzish, qalbaki pul yoki qimmatli qog'ozlar yasash, ularni o'tkazish, valyuta bilan qonunga xilof ravishda muomala qilish, chet el valyutasini yashirish, soxta tadbirkorlik,

soxta bankrotlik, bankrotlikni yashirish, bojxona to'g'risidagi qonunlarni buzish, rangli metallar, ularning parcha va rezgi chiqitlarini tayyorlash, olish, ulardan foydalanish hamda sotish qoidalarini buzish kabilar kiradi.

Iqtisodiy manfaatlar – iqtisodiy faoliyat ishtirokchilari (sub'ektlari)ning o'zlari tomonidan anglangan va ularni faoliyatga undovchi hayotiy ehtiyojlari, iqtisodiy faoliyatni harakatlantiruvchi kuch. Amal qilish darajasiga ko'ra yakka shaxs, guruh yoki korporativ, milliy yoki umumdavlat miqyosidagi iqtisodiy manfaatlar mavjud.

Iqtisodiy mustaqillik – milliy iqtisodiyotning chet davlatlarga bog'liqligini kamaytirish va milliy manfaatlarga xizmat qilishi uchun shart-sharoitlarning ta'minlanishi. Uning quyidagi mezonlari mavjud:

Iqtisodiyotning ochiqligi – mamlakat iqtisodiyotining chet el tovarlari, kapitali, ishchi kuchi migratsiyasi uchun muayyan darajada ochiq bo'lishini taqozo etadi. Mamlakat chet el bilan iqtisodiy aloqalarini o'z milliy manfaatlaridan kelib chiqqan holda va erkin yuritadi;

Iqtisodiy siyosat – mamlakat maqsadlari, vazifalari, manfaatlariga muvofiq holda iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarga muayyan yo'nalish berish, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish va boshqarish sohasidagi davlat, hukumat faoliyatining bosh yo'nalishi, tadbirlari tizimi. I.S. agrar, tarkibiy, investitsiya, moliya-kredit, ijtimoiy, tashqi iqtisodiy faoliyat, ilmiy-texnika, soliq, byudjet sohalaridagi siyosatni o'z ichiga oladi.

Iqtisodiy xavfsizlik – iqtisodiy kategoriya bo'lib, iqtisodiyotning barqaror iqtisodiy o'sish ta'minlangan, ijtimoiy ehtiyojlar optimal darajada qondirilgan, ratsional boshqarish amalga oshirilgan, milliy va xalqaro darajalarda iqtisodiy manfaatlarning himoyalangandagi holatini ifodalaydi. I.X.milliy iqtisodiyot mustaqilligining, uning barqarorligi, mustahkamligi, doimo yangilanishga va o'z-o'zidan takomillashib borishga qodirligini ta'minlovchi shart-sharoitlar va omillar yig'indisidir. I.X.iqtisodiyot va hokimiyat institutlarining shunday holatdagi, bunday holatda mamlakat milliy manfaatlarining kafolatli himoya qilinganligi, mamlakat iqtisodiy rivojlanishining ijtimoiy

yo'naltirilganligi, ichki va tashqi jarayonlarining eng noqulay sharoitlarida ham mudofaa salohiyati yetarli darajada taüminlangan bo'ladi.

Ichki iqtisodiy xavfsizlik – tabiiy, texnikaviy, iqtisodiy, infratuzilmaviy, ijtimoiy, mikro va makro iqtisodiy rivojlanishning hamda turli beqarorlikni, tanglikni keltirib chiqaruvchi ichki va tashqi tahdidlar taüsiridan himoya qiluvchi ichki immunitetlar bilan bog'liqdir.

Iqtisodiy xavfsizlikning chegaraviy ko'rsatkichlari – iqtisodiyot sohasidagi milliy manfaatlarning miqdor jihatdan ifodalanishi.

Iqtisodiy razvedka – xorijiy davlatlarning, raqobatchi korxonalar (firma) larning iqtisodiy salohiyati, iqtisodiy siyosati va iqtisodiy holatiga, doiralariga oid muhim mahfiy ma'lumotlarni yashirincha to'plash.

Iqtisodiy tahdid – jamiyat, davlat va ularning sub'ektlari alohida shaxsning normal hayot faoliyatiga, ular manfaatlarini ro'yobga chiqarishga to'sqinlik qiluvchi, ularga ziyon, zarar-zahmat keltiruvchi, xavf-xatar tug'diruvchi omillar, shart-sharoitlar va voqeliklarni ifodalaydi.

Iqtisodiy shpionaj – raqibiga zarba berish, raqobat kurashida yengish, xo'jalik faoliyatida o'zib ketish maqsadida tijorat siri hisoblangan ma'lumotlarni yashirincha to'plashga qaratilgan xufyona faoliyat.

Iqtisodiy qonunbuzarlik – xo'jalik yuritish amaliyotida belgilangan va qaror topgan qonun-qoidalar va mezonlarga zid xatti-harakat yoki harakatsizlik.

Kompensatsiya – ko'rilgan zararni, xarajatlarni qoplash, qarzni qaytarish, o'rnini qoplash, tovon to'lovlari majmui.

Kontrabanda (ital. contrabando) – davlat chegarasidan mollar, qimmatbaho buyumlar va boshqa narsalarni qonunga xilof (yashirincha) usullarda o'tkazish, shuningdek, ta'qiqlangan mollarni olib o'tish uchun noqonuniy harakatlar qilish.

Korxonalar (firmalar)ning iqtisodiy xavfsizligi – uning hayotiy muhim manfaatlariga xavf soluvchi ichki va tashqi tahdid, tajovuzlardan ma'muriyat va personal tomonidan

amalga oshirilgan huquqiy, tashkiliy-iqtisodiy, injenerlik-texnika tavsifdagi chora-tadbirlar tufayli vujudga keltirilgan himoyalanganlik holatidir.

Korrupsiya – mamlakat iqtisodiy resurslariga, davlat mulkini taqsimlash jarayonlarida uning bir qismiga ega bo'lish maqsadida uyushgan jinoiy guruhning shaxsiy boylik orttirish maqsadlarini va urug'-aymoqlarining manfaatlarini davlat manfaatlaridan ustun qo'yuvchi davlat xizmati amaldorlarini o'z domiga ilintirib, ulardan foydalanishi va ular bilan birikib, qo'shilib ketishidir.

Moddiy zarar – 1) talofat, katta xarajat, mol-mulk va pul mablag'lardan mahrum bo'lish, to'liq olinmagan foyda; 2) istalmagan o'zgarish va yo'qotishlar, bir sub'ekt faoliyati, harakatlari orqali boshqa sub'ekt, tabiiy atrof-muhitga, odamlarga yetkazilgan zarar. Moddiy zarar korxonaga yoki xo'jalik faoliyatida ishlab chiqarish xarajatlarning daromaddan oshib ketishi natijasida vujudga keladi.

Narkobiznes – sof narkotik moddalar va tarkibida shunday moddalar bo'lgan mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotish orqali daromad topish.

Proteksionizm (fran. protectionnisme, lot. protectio – himoya) – davlatning milliy iqtisodiyotining chet el raqobatidan ichki bozorni chet el tovarlarining kirib kelishidan himoya qilishga qaratilgan iqtisodiy siyosati. Proteksionizm eksportni rag'batlantirish, importni cheklash, import mollaridan boj haqlarini oshirish va shunga o'xshash boshqa tadbirlarida o'z ifodasini topadi.

Soxta ishbilarmonlik (tadbirkorlik) – kredit olish, soliqlardan ozod bo'lish, foyda ko'rish yoki taqiqlangan faoliyatni yashirish maqsadida hech qanday ishbilarmonlik yoki bank faoliyatini olib borishni mo'ljallamagan kommertsiya tashkilotini tuzish. Fuqarolarga, tashkilot yoki davlatga katta zarar keltiruvchi iqtisodiy, siyosiy-ijtimoiy faoliyat sohasidagi jinoyatchilik hisoblanadi.

Strategiya - korxonaning resurslarini taqsimlash va nazorat qilish orqali belgilangan uzoq muddatli maqsadlarga erishish uchun zarur bo'lgan amallarning umumlashtiruvchi majmuidir.

Tahdid – jamiyat, davlat va ularning sub'ektlari, alohida shaxsning normal hayot faoliyatiga, ular manfaatlarini ro'yobga chiqarishga to'sqinlik qiladigan, ziyon–zahmat keltiradigan, xavf–xatar tug'diradigan omillar va shart–sharoitlar.

Ichki tahdidlar – mamlakat ichida vujudga keladigan tahdidlar.

Tashqi iqtisodiy sohada xavfsizlik – mamlakatning jahon bozorlaridagi raqobatga bardoshliligi, milliy valyutaning barqarorligi, davlatning moliyaviy ahvolining barqarorligi bilan tavsiflanadi.

Siyosiy terrorizm – siyosiy arboblarga, ular o'tkazayotgan siyosatga, hukumatlarga ta'sir o'tkazish maqsadida amalga oshiriladigan harakatlar.

Axborot sohasida terrorizm – jamiyat a'zolarining ruhiyatiga, xulq –atvoriga ta'sir ko'rsatish.

Iqtisodiy sohadagi terrorizm – terroristlarning iqtisodiy manfaatga erishish maqsadida raqiblariga, aholining turli qatlamlari va guruhlariga, davlatlar va ularning boshliqlariga ta'sir o'tkazishi.

Ijtimoiy terrorizm – jinoyatchilik miqyoslarining kengayishi, kriminal vaziyatning keskinlashuvi, umumiy ijtimoiy beqarorlikning vujudga kelishi.

Tijorat siri – ishlab chiqarish va savdo-sotiqning bevosita ishtirokchilarigagina ma'lum bo'lgan va boshqalarga e'lon qilinmaydigan ma'lumotlar. Yangi texnika-texnologiya, ishlab chiqarishni yangichasiga tashkil etish, yangi materiallarni qo'llash, boshqalarda bo'lmagan, hayotiy sikli uzun bo'lgan tovarlarni o'zlashtirish sir tutiladi.

Xo'jalik faoliyati sohasidagi iqtisodiy jinoyatlar – sifatsiz mahsulot chiqarish yoki sotish etil spirtli, alkagolli mahsulot va tamaki mahsulotlarini qonunga xilof ravishda ishlab chiqarish yoki muomalaga kiritish, savdo yoki vositachilik faoliyati bilan qonunga xilof ravishda shug'ullanish, savdo yoki xizmat ko'rsatish qoidalarini buzish faoliyati bilan litsenziyasiz shug'ullanish, qonunga xilof ravishda axborot to'plash, uni oshkor qilish yoki undan foydalanish, raqobatchilikni obro'sizlantirish kabilardan iborat.

Xavfsizlik – har qanday xavf-xatardan o'zini himoyalangan deb hisoblovchi inson ruhining xotirjam holati; insoniyat hayotining turli sohalarida vujudga keladigan xavf-xatar, tahdidlardan himoyalanganlik, kafolatlangan.

Xavf-xatar – jamiyat, davlat, xo'jalik sub'ekti, shaxs hayot faoliyatiga, rivojlanishga tahdid soluvchi potentsial yoki real kuch, omil, shart-sharoit, vaziyat.

Xalqaro iqtisodiy xavfsizlik – har bir davlat, ya'ni dunyo hamjamiyati a'zosining o'z ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyoti strategiyasini erkin tanlash va amalga oshirish imkoniyatlarining ta'minlangandagi holati.

Xufyona (yashirin) iqtisodiyot – davlat statistika organlarida hisobga olinmagan, g'ayriqonuniy va iqtisodiy faoliyatga teskari bo'lgan harakatlar yig'indisi. Xufyona iqtisodiyot – bu jamiyat tomonidan nazorat qilinmaydigan tovar moddiy boyliklar va xizmatlarning harajati. Alohida fuqarolar va ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi davlat boshqaruv organlaridan yashirinadigan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni ham ifodalaydi.

Yashirish yoki norasmiy iqtisodiyot – rasmiy hisobotlarda va rasmiy shartnomalarda aks ettirilmaydigan xo'jalik munosabatlari yig'indisi.

Chayqovchilik – turli mollarni arzon olib, qimmat sotish bilan daromad topishni ko'zlaydigan faoliyat, man etilgan tijorat ishi; xufyona iqtisodiyotning bir qismi. Chayqovchilik ob'ekti taqchil (defitsit) tovarlardir.

Shaxsning iqtisodiy xavfsizligi – uning hayotiy manfaatlarining, ya'ni yashash va shaxsiy daxlsizlik, erkin mehnat qilish, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish, mulkdor bo'lish, hayotiy iste'mol ehtiyojlarini qondirish, salomatligini saqlash, bilim olish va kasbga ega bo'lish, qariganda ijtimoiy ta'minot olish huquqlarining himoyalanganligini ifodalaydi.

Embargo (isp. ta'qiqlab qo'yish) – 1) Mamlakat tashqarisiga mol, oltin, valyuta va boshqalarni chiqarish yoki kiritishni ta'qiqlab qo'yish, chet mamlakatga qarashli kemalar, yuklar va jihozlarni ushlab qolish; 2) Boshqa mamlakatlarning huquqni buzish harakatlariga javoban hukumat tomonidan boshqa mamlakat yoki o'z kemalarining mamlakat portidan chiqib ketishini talab etishi. Embargo iqtisodiy va siyosiy sabablarga ko'ra hukumat tomonidan joriy etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. Qonunlar va boshqa huquqiy, siyosiy, rasmiy xujjatlar

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi. - T.: O'zbekiston, 2017.
2. "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi 1992 yil 9 dekabrda 754-XII-sonli O'zbekiston Respublikasi Qonuni.
3. O'zbekiston Respublikasining 2003 yil 11 dekabrda "Axborotlashtirish to'g'risida"gi Qonuni (yangi tahriri).
4. O'zbekiston Respublikasining 2003 yil 30 avgustda "Bank siri to'g'risida" 530-II-sonli Qonun.
5. O'zbekiston Respublikasining "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi 2017 yil 3 yanvarda 419-sonli Qonun.
6. O'zbekiston Respublikasining "Mudofaa Doktrinasi to'g'risida"gi 2018 yil 9 yanvarda O'RQ-458-sonli Qonun.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida ma'muriy islohotlar konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 2017 yil 8 sentyabrda PF-5185-sonli Farmoni.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasining tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada tartibga solish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2017 yil 4 sentyabrda PQ-3254-sonli Qarori.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi 2017 yil 7 fevralda PF-4947-sonli Farmoni.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining sifat va xavfsizlik ko'rsatkichlari xalqaro standartlarga muvofiqligini ta'minlashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 18 mayda PF-5995-sonli Farmoni.
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ayrim hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida (O'zbekiston Respublikasining 2019 yil 5

sentyabrdagi «Xavfsizlik va mudofaa sohasidagi qonun hujjatlari takomillashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida»gi O'RQ-564-son Qonuni) 2020 yil 22 apreldagi PF-5983-sonli Farmoni.

12. “O'zbekiston Respublikasi Davlat xavfsizlik xizmati to'g'risida”gi 2018 yil 5 apreldagi O'RQ-471-sonli Qonuni.

II. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining asar va ma'ruzalari

13. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik xar bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak: Mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2017 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muxim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Maxkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruza. - T.: “O‘zbekiston”, 2017.
14. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini mard va olijanob xalqimiz bilan birga ko'ramiz: O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutqi // Xalq so'zi, 2016 yil 15 dekabr.
15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasi. 2017 yil 22 dekabr // Xalq so'zi, 2017 yil 23 dekabr.
16. Mirziyoyev Sh.M. Konstitutsiya erkin va farovon xayotimiz, mamlakatimizni yanada taraqqiy yettirishning mustaxkam poydevoridir // O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 26 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2018 yil 8 dekabr.
17. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasi. 2018 yil 28 dekabr // Xalq so'zi, 2018 yil 29 dekabr.
18. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasi. 2020 yil 29 dekabr // Xalq so'zi, 2020 yil 30 dekabr.

III. Kitob va risolalar

19. Абдурахманов К.Х., Абдуллаев А.М., Дадабаев Ш.Х. Региональная экономика и управление. Учебник // Под ред. Акад. С.С.Гулямова. - Т.: Изд-во “Fan va texnologiya”, 2007.
20. Abdurahmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti (nazariya va amaliyot). Darslik. – T.: Mehnat, 2019. – 445 b.
21. Abdurahmonov Q.X., Imomov V. O'zbekiston mehnat potentsialidan samarali foydalanish va uni boshqarish. – T.: Akademiya, 2008. – 40-41 b.
22. Abdurahmonov Q.X. Inson taraqqiyoti. Darslik: i.f.d., prof. Q.X.Abduraxmonov tahriri ostida. - T.: Fan va texnologiya, 2013. – 228 b.
23. Abulqosimov X.P. Iqtisodiy xavfsizlik. O‘quv qo‘llanma. - T.: Akademiya, 2006. - 224 b.
24. Abulqosimov X.P., Farmonov K.Z., Sodikov A.X. Bojxona va iqtisodiy xavfsizlik. - T.: Iqtisod-Moliya, 2009. – 134 b.
25. Abulqosimov H.P., Xolmuratova G.P., Jumaniyozova M. O'zbekistonda xotin-qizlarning ijtimoiy-iqtisodiy ahvolini yaxshilash masalalari. – T.: TMI, 2004. - 7-8 b.
26. Abulqosimov X.P., Rasulov T.S. O‘zbekistonda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash yo'llari. Risola. - T.: Fan va texnologiya, 2015. – 88 b.
27. Abulqosimov X.P., Rasulov T.S. Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashning nazariy jixatlari va yo'nalishlari. Monografiya. - T.: Fan va texnologiya, 2017. - 152 b.
28. Abulqosimov H.P., Abulqosimov M.H. Iqtisodiyotga oid atamalar va tushunchalarning izohli lug'ati. O'quv qo'llanma. - T.: - ABU MATBUOT - KONSALT, 2017. – 261 b.
29. Abulqosimov X.P., Abulkosimov M.X. Iqtisodiyotga oid atama va tushunchalarning izohli lug'ati. - T.: “AVU MATBUOT-KONSALT”, 2017.
30. Abulqosimov X.P., Rasulov T.S. Mamlakat iqtisodiy xavfsizligi va raqobatbardoshligini ta'minlaigning ilmiy-nazariy asoslari. Monografiya. - T.:

LESSON PRESS, 2018.

31. Azizov N.P. Davlat va huquq nazariyasi. Darslik. - T.: Akademiya, 2018.
32. Авдийский В.Н., Дадалко В.А., Синявский Н.Г. Национальная и региональная экономическая безопасность России. Учебное пособие. - М.: Инфра-М, 2017. – с. 364.
33. Ата-Мирзаев О.Б. Народонаселение Узбекистана: история и современность. – Т., 2019. – с. 154-155.
34. Безденежных Т.И. Разработка стратегии обеспечения экономической безопасности на макро-, мезо- и микроуровнях: учебное пособие. СПб.: СПбГЭУ, 2015. – с. 119.
35. Бреева Е.Б. Основы демографии: Учебное пособие. – М.: Дашков и К, 2009. – с. 6, 65.
36. Безопасность экономического пространства хозяйствующего субъекта // Петренко И.Н. – М.: Анкил, 2005.
37. Во'riyeva M.R. Demografiya asoslari. – Toshkent, 2001. – 16 b.
38. Бычкова Л.В., Коварда В.В. Экологические проблемы современности как угроза глобальной безопасности // Успехи современной науки и образования. - Т. 1. 2016, № 5. - с. 93-95.
39. Вечканов Г.С. Экономическая безопасность. Учебник. - СПб.: Питер, 2007.
40. Гайдар А.П. Безопасность жизнедеятельности. Учебное пособие, 2018. – с. 65.
41. Гордиенко Д.В. Основы экономической безопасности государств. Аналитический доклад. - М., 2009.
42. Дмитриев Ю.А., Васильева Л.П. Региональная экономика. Учебник. - М.: КноРус, 2016. – с. 262.
43. Демография: Учебник для вузов // Под ред. Н.А.Волгина, Л.Л.Рыбаковского. – М.: Логос, 2005. – с. 9-10, 43.
44. Кардашова И.Б. Основы теории национальной безопасности. Учебник. - М.:

- Юрайт, 2018. – с. 302.
45. Кочергина Т.Е. Экономическая безопасность. Ростов-на-Дону. Феникс, 2007. – с. 243.
  46. Калинин И.В. Возрастная структура населения СССР. – М.: Статистика, 1975. – с. 12.
  47. Криворотов В.В. Экономическая безопасность государства и регионов. Учебное пособие. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2015. – с. 350.
  48. Мельников А.Б., Маханько Г.В. Экономическая безопасность: учебное пособие. - Краснодара КубГУ, 2015. – с. 171.
  49. Медков В.М. Демография. Учебник. – М.: Инфра, 2004. – с. 134.
  50. Медков В.М. Демография: Учебник. 2-е изд. – М.: ИНФРА-М, 2009. – с. 176.
  51. Народонаселение: Энциклопедический словарь. – Москва, 1994. – с. 49.
  52. Общая теория национальной безопасности. Учебник. - М.: РАГС, 2013.
  53. Общая теория национальной безопасности. Учебник // под общ. ред. А.А.Прохожева. – изд. 2 доп. – М.: Издво. РАГС, 2005. – с. 227.
  54. Основы демографии: Учебное пособие // П.И.Косов, А.Б.Берендеева. – 2-е изд, доп. и перераб. – М.: ИНФРА-М, 2010. – с. 29, 66-67.
  55. Пархалина Т.Г. Проблемы глобальной безопасности. – М.: ИНИОН РАН, 1955. – с. 492.
  56. Садыков А.М. Основы регионального развития: теория, методология, практика. – Т.: IQTISOD-MOLIYA, 2005.
  57. Смирнов А.Д. Глобальная безопасность: инновационные методы анализа конфликтов. – М.: Общество «Знание» России, 2011. – с. 272.
  58. Спанов М. Экономическая безопасность: сущность, критерии, формы // Транзитная экономика, 1998. – с. 3.
  59. O'zbek tilining izohli lug'ati: 80000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi. J. IV. Tartibot-Shukur. Tahrir hay'ti. T.Mirzayev (rahbar) va boshq.: O'zR FA Til va adabiyot in-ti. – T.: “O'zbekiston milliy entsiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. – 372 b.

60. Экономико-математический энциклопедический словарь. – Москва, 2003. – с. 79.
61. Экономическая безопасность: учебник для вузов // Под общ.ред. Л.П.Гончаренко. - 2-е изд., перераб.и доп. - М.: Издательство Юрайт, 2018. – с. 9, 340.
62. Экономика труда. Учебник. // Под ред. Н.А.Волгина, Ю.Т.Одегова. - М.: Экзамен, 2004. - с. 392.
63. Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. – М.: изд-во РАГС, 2001. - с. 7, 8.
64. Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. – М.: Изд-во РАСС, 2002. – с. 63.
65. Экономика и организация безопасности хозяйствующих субъектов, 2-е изд - СПб.: Питер, 2004.
66. Qobilov Sh.R. Milliy xavfsizlikning iqtisodiy muammolari. - T.: O'zR IIV Akademiyasi, 2006.
67. Qobilov Sh.R. Globallashuv va xavfsizlik. - T.: O'zR IIV Akademiyasi, 2006.
68. Чувилова О.Н., Романюта И.В., Берсей Д.Д., Ионов Ч.Х.-Б., Рыбина Ю.В. Региональные аспекты экономической безопасности страны в условиях глобализации. - М.: Проспект, 2017. – с. 94.
69. Hasanov R., Usmonov B. O'zbekistonda kambag'allik va uni qisqartirish yo'llari. – T., 2019.
70. Djumanova R.F. Aholi turmush darajasi: ko'rsatkichlari va uni oshirish yo'llari. Dissertatsiya. Toshkent, 2008. - 103-114 b.
71. Abulqosimov M.H. Bozor iqtisodiyoti sharoitida shaxsning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning nazariy jihatlari va yo'llari. Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozgan dissertatsiyasi qo'lyozmasi. – T., 2020. - 21-22, 43 b.
72. Котельникова М.А. Трансформация модели экономической безопасности

личности в современных условиях. Диссертация на соис. уч.степени к.э.н.
Тамбов, 2015. - с. 26.

IV. Jurnal va gazetalar, ilmiy to'plamlardagi makolalar va tezislar

73. Abulqosimov X.P., Abulqosimov M.X. O'zbekistonda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash omillari // Iqtisod va moliya, 2015. - № 8. 44-51-b.
74. Abulqosimov X.P., Rasulov T.S., Mamaraximov B.E., Sharipov K.B. O'zbekistonda oziq-ovqat sanoatini rivojlantirish istiqbollari // J. Ucheniy XXI veka, 2016. - № 5-4 (18). - 77-83 b.
75. Abulkasimov X.P., Saidaxmedova N.I. Supplying food safety issues in Uzbekistan // J. European journal of economics and management sciences, Austria, Vienna, 2017. - № 1. – p. 17-21.
76. Abulqosimov M.X. Bozor iqtisodiyoti sharoitida shaxsning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning nazariy jixatlari va yo'llari // J. Iqtisod va moliya, 2017. - № 5. - 46-53 b.
77. Abulqosimov M.X. Shaxs iqtisodiy xavfsizligiga taxdidlar va ularning oldini olish yo'llari // J. Iqtisod va moliya, 2017. - № 12. - 19-25 b.
78. Abulqosimov M.X. O'zbekistonda barqaror iqtisodiy o'sish shaxs iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning muhim sharti // J. Iqtisod va moliya / Экономика и финансы, 2018. 4-son, 57-58-b.
79. Abulqosimov M.H. Kambag'allikka qarshi kurash - shaxs iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning muhim yo'nalishi // J. Iqtisod va moliya / Экономика и финансы, 2020. 2-son. - 134-144 b.
80. Алексеев С.Л., Киямов И.К., Сергеева Ю.С., Киямова Л.И., Николаева А.Р. Противодействие коррупции в обеспечении экономически безопасного развития государства на современном этапе // Вестник НЦ БЖД. – 2018. – №2 (36). – с. 55-61.
81. Гуреева М.А. Экономическая безопасность личности в России //

Международный научный журнал “Символ науки”, 2016. №4. - с. 57-63.

82. Дронов Р. Подходы к обеспечению экономической безопасности // Экономист, 2011. - №2.
83. Значение транспорта в обеспечение национальной экономической безопасности // Transport Business in Russia, 2016. - №6. - с. 10-13.
84. Исажонов А.А. Конкурентоспособность национальной экономики: мировой опыт и современные тенденции развития // Экономический вестник Узбекистана, 2014. - №6.
85. Маглакелидзе Т. Экономическая и экологическая безопасность: взаимосвязь и влияние на экономический рост // Экономист, 2012. - № 6.
86. Макроэкономические и региональные аспекты моделирования устойчивого экономического роста, форум экономистов Узбекистана: [материалы], Ташкент // Под ред. д.э.н. А.М.Садыкова; Ин-т прогнозирования и макроэкономических исследований, Программа Развития ООН.
87. Степичева О.А., Чернова В.В., Котелникова М.А. Целевая функция и угрозы экономической безопасности личности // Социально-экономические явления и процессы. - Т. 10, № 2, 2015. - с. 88.
88. Экономическая безопасность как основа обеспечения национальной безопасности Россия // Вопросы экономики, 2001. - № 8. – с. 71-73.
89. Goodking D. On Substituting Sex Preference Strategies in East Asia: Does Prenatal Sex Selection Reduce Postnatal Discrimination? // Population Development Review. March 1996. Vol.22. – p. 111.

V. Xorijiy nashrlardagi kitob va maqolalar

90. Arcudi G. (англ.) русск.. La securite entre permanence et changement // Relations Internationales (фр.) русск, 2016. - № 125. - с. 97-109.
91. Bilgin P. Individual and Societal Dimensions of Security // International Studies Review (англ.) русск. - 2013. - Vol. 5, № 2. - p. 203-222.

92. Buzan B., Kelstrup M., Lemaitre P., Tromer E., Waever O. (англ.) русск. Identity, Migration and the New Security Agenda in Europe (англ.) русск.. - Pinter, 2013. – p. 221.
93. Buzan B., Waever O. (англ.) русск., Wilde J. de (англ.) русск.. Security: A New Framework for Analysis (англ.) русск.. Boulder, London: Lynne Rienner Publishers (англ.) русск., 2018. – p. 240.
94. Distributed Ledger Technology & Cybersecurity: Improving information security in the financial sector (2016).
95. McSweeney B. (англ.) русск.. Identity and Security: Buzan and the Copenhagen School // Review of International Studies (англ.) русск.. - 2016. - № 22. - p. 81-96.
96. Mc Connell, Brue. Economics. 17th edition. Mcgraw-hill/Irwin, USA, 2014.
97. N. Gregory Mankiw. Principles of Economics, 7th Edition. Amazon, USA 2016.
98. Loch K. Johnson. National security intelligence. Oxford University Press, 2010. – p. 115.
99. Energy security : economics, politics, strategies, and implications / Carlos Pascual and Jonathan Elkind. Brookings Institution Press, 2010. – p. 49.
100. Smith, Crosbie. The Science of Energy – a Cultural History of Energy Physics in Victorian Britain. The University of Chicago Press, 1998.
101. Harper, Douglas. “Energy”. Online Etymology Dictionary.
102. Hossein Bidgoli. Handbook of information security (Threats, Vulnerabilities, Prevention, Detection, and Management) Volume 3, Published by John Wiley & Sons, Inc, 2006. – p. 243.
103. Lofts, G; O’Keeffe D; et al. “11 – Mechanical Interactions”. Jacaranda Physics 1 (2nd ed.). Milton, Queensland, Australia: John Willey & Sons Australia Ltd, 2004.

VI. Statistik tuplam va manbalar

104. Здоровье пожилых // Доклад комитета ВОЗ, Женева, 1992. – с. 7.

105. Возраст мудрости – возраст создания // Программа развития ООН. – Москва, 1999. – с. 17.
106. O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi. Statistik to‘plam 2015-2020 yil. - Toshkent, 2021.
107. O‘zbekiston raqamlarda. Statistik to‘plam 2015-2020 yil. - Toshkent, 2021.
108. Экономика Узбекистана: информационно-аналитический бюллетень за 2020 год. - Т., 2021.

VII. Internet saytlar

109. www.gov.uz
110. www.lex.uz
111. <http://parliament.gov.uz>
112. <http://strategy.regulation.gov.uz>
113. <https://www.shs-conferences.org> - System performance indicators of regional economic security